B. 10. 778.

M. Paleologue

Tsaaririik maailmasõjas

I

B. 10. 778.

TSAARIRIIK MAAILMASÕJAS

„sest sellesinatse maailma nägu lõpeb ära . . .“
Kor. 7, 31

MARSELJEESIST INTERNATSIONAALINI

KAASAEGLASTE MÄLESTUSI POLIITILIS-ÜHISKONDLIKU JA SELTSKONDLIKU ELU ALALT PRANTSUSE REVOLUTSIOONIST TÄNINI

TOIMETUS:
AUG. OINAS, FR. PUKSOO, R. RÄÄGO,
J. ULUOTS

I S A R I

Maurice Paléologue.

M. PALÉOLOGUE

TSAARIRIIK MAAILMASÕJAS

I

1914—1915

EESSÕNA KIRJUTANUD
PROF. A. PIIP

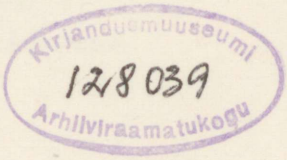
ENSV R. Kirjandusmuuseum
RAAMATUKOGU
Et 888

K./Ü. „LOODUS“, TARTU 1937

Käesolev teos on prantsuse algkeeles ilmunud pealkirja all: „LA RUSSIE DES TSARS PENDANT LA GRANDE GUERRE".

Tõlkinud P. Raag ja E. Raudsepp · Korrektuuri lugenud R. Nurkse · Kaanelehe joonistanud E. Kollom · Halfapaber A.JS. Türi paberi- ja puupapivabrik.

O./ü. „Ilutrükk", Tartu, 1937.

EESSÕNA.

Maailmasõda käsitlevate memuaaride klassikute hulka kuulub kaheldamatult Maurice Paléologue'i *„La Russie des tsars pendant la grande guerre"*. Rohkem kui kellelgi teisel oli autoril võimalus tutvuda Vene tolleaegsete olude ja mõjudega mitte ainult jälgides seda, mis sündis avalikult, vaid märksa enam veel tungides Vene tsaari trooni taga seisvatesse ringidesse usaldusväärse isikuna. Vene liitlassuurriigi esindajana tuli Paléologue'il näha ja kuulda seda, mida arvas ja mida tegi tsaar Nikolai II ise ja kuidas elas tema lähem ümbruskond, alates tsaarinna Aleksandraga, kelle mõju Vene isevalitsejale oli äärmiselt tugev.

Sealjuures näeme Paléologue'is mitte üksi professionaaldiplomaati, vaid harjunud vaatlejat, kõrgesti kultuurset inimest, kes laialt teotsenud kirjanduse alal, nagu paljud tema kolleegidki.

Maurice Paléologue põlvneb viimase kreeka keisri sugukonna sellest harust, mis pärast Konstantinoopoli äravõitmist türklaste poolt (1453. a.) asus Prantsusmaale. Ta sündis Pariisis 1859. a. Juba 1881. a. astus ta välisteenistusse, suursaatkonna sekretärina Tangeris, hiljem teenis ta samas ametis Roomas ja Hiinas, kust ta 1893. a. tuleb välisministeeriumi. Selle aja jooksul esineb ta Dreyfusi protsessis tunnistajana. 1907. a. määratakse ta erakorraliseks saadikuks ja täisvoliliseks ministriks Sofiasse, kust 1912. a. tuleb

uuesti Pariisi välisministeeriumi poliitilise osakonna direktoriks. Jaanuaris 1914. a. nimetatakse ta suursaadikuks Peterburi, kuhu jääb kuni maikuuni 1917. a., revolutsiooni „süvendamise" päevadeni. Lõpuks, enne täielist errumineku, oli ta 1920. a. (jaanuarist — septembrini) Millerand'i ajal välisministeeriumi peasekretäriks (*secrétaire général*), kus ka nende ridade kirjutajal oli võimalik veenduda tema põhjalikus Ida-Euroopa olude tundmises ja isiklikus veetlevuses.

Rööbiti säärase pineva ametialalise tegevusega Paléologue kirjutas eluloolisi ülevaateid — Vaudenargues'i, Alfred de Vigny, hiljemal ajal Cavour'i („*Un grande réaliste*", 1936) kohta, uurimusi („*L'Art Chinois*"), romaane („*Sur les ruines*", „*Le Cilice*"), ajaloolisi ja kunstilisi töid (Rooma kunstist ja ajaloost). Erilist tähelepanu pälvivad tema diplomaatilised mälestuskogud — esmalt „*Entretiens avec l'impératrice Eugénie*" ja lõpuks käesolev memuaaride kogu, mis andis tõuke tema valimiseks Prantsuse Akadeemia liikmeks (1928).

Ei ole ime, et sääraselt mitmeti teritatud vaim annab maailmasõjaaegsest Venemaast, eriti tema välis- ja sõjapoliitilistest oludest oma päevaraamatus huvitava pildi, mis mitmetigi valab küllaldast valgust tolle savistel jalgadel asuva kolossi elusse ja ta lagunemise põhjustesse.

Paléologue'i memuaarid kirjeldavad kõigepealt üksikasjaliselt maailmasõja lahtipuhkemise ajajärku, maalides pildi, mille järgi sõja puhkemise süüst ei või olla juttu ei Prantsus- ega Venemaa poolel, vaid et tapluse kutsus välja Saksa keisri Wilhelm II ümbruskond, eriliselt Saksa sõjalised ringkonnad, kellede käes Austria oli vaid mängukanniks. See osa Paléologue'i memuaaridest on võib-olla ehk kõige vaieldavam, sest, nagu teame, sõjasüü kohta käiv määratult laialine kirjandus ei ole just täpsalt samal arvamisel, isegi mitte siis, kui jätame tähele panemata Kesk-Euroopa riikide

vastavad uurimused, milledes Saksa süüd kas täitsa eitatakse või jälle toonitatakse, et sõda oli Venemaa poolt tahtlikult välja kutsutud, Saksamaad provotseerides. Üks asi näib küll olevat õige, et nimelt Vene sõjaministeeriumi ringkonnad olid märksa sõjakamad kui seda lubas Vene vägede, eriti sõjalise varustise tõeline seis. Jääb mulje, et siin talitati tõesti äärmiselt kergemeelselt. Samuti ei ole päris selge, kas oli tõeliselt vaja Austria-Ungari vastu sihitud osalist mobilisatsiooni ümber muuta üldiseks. Arvatavasti selles osas Kesk-Euroopa riikide süüdistustel ei puudu teatud pind, ja käesolevadki memuaarid ei kõrvalda täitsa seda kahtlustust.

Küll aga on autor õieti tabanud Vene seltskonna meeleolu, eriti nagu see ilmnes Peterburis ja nagu seda võis jälgida ka nende ridade kirjutaja kogu sõja kestel. Temale omase skepsisega avastab Paléologue selles rea vastuolusid ja osalt kunstlikku mõjutust, nagu ta seda õieti oletab Saksa saatkonna rüüstamises.

Mis puutub sõjasündmuste arenemise kirjeldustesse, siis on äärmiselt huvitav tähele panna, et vene varustuse puudulikkus avastus õige varsti, juba 1914. a. lõpu poole. Strateegilistest kavadest tuleb eriliselt alla kriipsutada seda tihedat sidet, mis valitses sündmuste vältel Lääne ja Ida rinnete vahel, muuseas avalikku tunnustust, et venelaste sissetung Ida-Preisimaale ja Tannenbergi katastroofiline operatsioon olid Vene ülemjuhatuse poolt ette võetud ilma küllaldase ettevalmistuseta prantslaste sellekohase soovi peale, et nõrgendada pealesurumise raskust Pariisi rindel. Seega on õigustatud see väide, et ka Balti rahvad, kes Ida-Preisimaale tungivais väeosades moodustasid suure murdarvu, on juba Vene sõjaväes tõhusalt kaasa aidanud lääne-liitlaste vastupanu kordaminekule sõja alguspäevil.

Vene siseprobleemidest kõneldes ilmub õige varakult esikohale viimase keisripaari ümbruskonna fataalne kuju: vastu-

oludest kubisev, kuid õukonnas mõjukas Siberi lihtne talupoeg Rasputin, kelle vastu osutusid võimetuks mitte üksi kõrged seltskonna toed nagu suurvürst Nikolai, vaid ka välissaadikud oma hoiatustega keisrile enesele.

Peterburi tooniandev seltskond esineb neis Paléologue'i memuaarides oma suures mitmekesiduses, nii hästi võimukandjate teravate ja üldiselt tabavate kujutuste kaudu kui ka tsaarivalitsuse telgitaguste ja mitmeti politiseerivate daamide ringkondade näol.

Välispoliitiliselt pakub suurt huvi Vene sõjasihtide kujunemise käik, kus slaavi vendade abistamisest, mille vastu küll juba algusest peale kõnelesid Rasputini — ja mitte üksi tema — ringkonnad, varsti kasvas välja modernse ristisõja pettepilt, mis pidi viima risti agia Sofia kiriku torni ning mis sõja jätkumisel arenes Vene välispoliitika tungivaks vajaduseks saada sõja järeldusel omale Konstantinoopol. Seejuures on huvitav, et Vene välisasjade juht Sazonov kõneleb selles küsimuses nagu religioosne müstik, ilma et ta kordagi katsuks Paléologue'ile õieti selgeks teha selle linna ja väinade Venele kuulumise majanduslikku ja imperialistlik-poliitilist tõhusat tähendust, mis oleks seisnud mitte ainult Lõuna-Vene kaubanduse ja Vene Musta mere sõjalaevastiku vabastamises Türgi kontrolli alt, vaid ka selle väljaviimises vabale Vahemerele.

Kaheldamatult moodustavad Paléologue'i memuaarid siin tarviliku lisanduse Sazonovi („*Vospominanija*") ja Lord Grey of Fallodoni („*Twenty five years*") mälestustele, neid täiendades ja mõnes osas ka korrigeerides.

Kahjuks ei ole Paléologue'il küllalt teravat silma Vene enese vähemusrahvaste nõudmiste tõusu ja nende probleemide kiire ning otstarbekohase lahendamise vastu, välja arvatud vahest Poola. Ta vaatleb Vene siseprobleemi täiesti monoliitse „vene rahva" unitaarse riigi seisukohast, kus kõik-

võimas tsaar — küll heatahteline, kuid iseloomult ebastabiilne — mängib otsustavat osa Vene riigi saatuses.

Õigus, Paléologue puutub kokku ka Vene radikaalse intelligentsiga, eriti nn. „kadettidega" ehk Miljukovi ringkondadega (näit. 15. IX 1915), kuid ta ei võtnud küllalt tõsiselt nende hoiatusi, et äärmine reaktsiooniline poliitika kutsub möödapääsematult välja revolutsiooni. Hiljem näib ta selle tõenäosust rohkem kartvat, ja hoolitsedes Vene sõjalise varustise täiendamise eest korraldab ta ka vasempoolsete prantsuse poliitiliste tegelaste nagu Viviani, Thomas' jt. sõitu Venesse (4. V 1916), et need mõjutaksid vene vasempoolseid hoiduma revolutsioonist ja õhutama patriotismi sõjast juba väsima hakkavas tööliskonnas.

Et sõjapidamine Venele muutub raskemaks, kasvab närvilikkus, ja mitte üksi rahva laiades kihtides. Õukondlik *camarilla* hakkab puistama ka valitsust ennast, mistõttu kõik mõõtuandvamad ja arukamad selgrooga valitsuse liikmed vallandatakse keisrinna Aleksandra ringkonna mõjutusel. Nii peab endine peaminister Kokovtsevgi tunnistama, et seisukord on lootusetult traagiline (29. aug. 1916).

Järgneb viimane tsaarivalitsuslik talv. Keisririigi aluste lagunemine võtab ikka peadpööritavama hoo. Sõjas järgneb üks kaotus teisele. Sisemaal käärib kõik. 15. nov. 1916 kokkuastunud duumas kostavad rahvausalduslikku valitsust nõudvad hääled tugevamalt kui varemini. Valitsus keelab kõnede avaldamise, kuid seda kiiremini ja mõjuvamalt levivad need käsikirjaliselt kogu seltskonnas, ning Stürmeri ministeeriumi kohta öeldud sõnad rumalusest või äraandmisest muutuvad üldiseks hüüdeks. Keiser ei soovi sedakorda konflikti rahvaesindusega ja asendab Stürmeri Trepoviga. Kuid varsti surub duuma laialisaatmise ometi läbi *camarilla*, kelle juhtideks Paléologue peab kohtuminister Štšeglovitovit, metropoliit

Pitirimi, end. politseivalitsuse direktorit Beletskit ja pankur Manust.

Sündmused järgnevad sündmustele. Kavatsetakse kui mitte palee-revolutsiooni, siis vähemalt mõjuvat hoiatust keisrile, kes nüüd on ise ka ülemjuhataja. Tapetakse Rasputin, keda õigupoolest ekslikult peeti kõige kurja juureks ja troonitaguste sepitsuste niiditõmbajaks: tõeliselt oli ta vaid osav ja mõjukas, kuid vähese silmaringiga seikleja. Tema tapmine on aga signaaliks üldisele rahulolematuse tõusule. Majanduslik elu, eriti transport, on korratu. Pealinnas on toitlusolud ebarahuldavad. Tööliskond käärib. Haritud ringkonnad tunnevad näilist rahuldust mädapaisete avalikukstulekust. Omavalitsused, töösturid pole seisukorraga rahul.

Samal ajal aga sõjalised probleemid on eriliselt rasked. Vene lagunemine tundub seda rängemalt. Kavatsetakse liitlaste nõupidamist korraldada jaanuaris 1917 Peterburis, et võidaks olla abiks Venele raskustest ülesaamisel. Kaebused Vene passiivsusele suurenevad (27. dets. 1916).

Tsaaririigi viimaste kuude sündmuste kirjeldamisel on Paléologue halastamatu, milleks põhjust annab ka suurenev rahupropaganda tsaari enese ümbruses, kuigi tsaar ise jätkab truuduse vandumist oma liitlastele ja kinnitab sõja jätkamise tahet kuni viimse sakslase lahkumiseni Vene pinnalt.

Reljeefne on ka veebruarirevolutsiooni enese ja selle esimese perioodi arengu kirjeldus, dokumenteeritud nüüd juba ununevate üksikasjadega, mis omal ajal haarasid kõiki neid, kes 1917. a. sündmuste keeristes ühel või teisel viisil kaasa elasid.

Eriti häirib Paléologue'i kui sõja jätkamise pooldajat tööliste nõukogude välispoliitika, mis taotles: 1) otsekohest rahuläbirääkimiste algamist vaenuliste riikide tööliskondadega, 2) vennastuse arendamist vaenlastega, 3) sõjavägede demokratiseerimist ja 4) maadevõitmisest loobumise poliiti-

kat (24. märts 1917). Paléologue'ile ei mahu hinge, et „sõda on juba surnud" (18. apr. 1917), sest ta peab Vene sõjast loobumist ülekohtuks Prantsusmaa vastu, kes sõtta astus just Vene välispoliitikast tekkinud konflikti tõttu, täites truult oma liitlase kohustust. Kuid õigesti hindab ta donkihhotliku sammuna prantsuse sotsialistide vene rahva galvaniseerimise püüdeid.

Kuid nüüdki veel ei anna Püha Sofia venelastele rahu ja Konstantinoopoli küsimuses välisminister Miljukov kõneleb täpsalt sedasama keelt, mis tsaaririigi sõjalise võimu tipul Sazonov. Paléologue kirjeldab teatava resignatsiooniga ilusasti ka seda reaktsiooni, mis säärane välispoliitiline meeletus sõjast tüdinud anarhilises pealinna õhkkonnas, eriti aga demoraliseeritud sõdurite eneste ringkonnas välja kutsus ja lõppeks „sõjapartei ministrite" — Miljukovi ja Gutškovi — tagasiastumisele viis.

Sellega ühel ajal lõpeb ka Paléologue'i missioon: 17. mail 1917 lahkub ta end. Vene keisririigi piiridest, olles veendunud, et sõjaliselt on Venemaa tõesti läbi.

Meile, eesti lugejatele, pakuvad need memuaarid palju: vanemad, kes neid aegu ise mäletavad, leiavad neis mõndagi uut, mis omal ajal oli kinni seitme pitseriga, ja jõuavad selgusele selles, mis siis jäi tumedaks. Noortele on nad tõsiseks sündmuste kaleidoskoobiks suure riigi kokkuvarisemisest, mis pealegi mitmeski asjas hoiatab, kuidas riiki ei pea valitsetama.

A. Piip.

I PEATÜKK.

20.—23. juuli 1914.

Prantsuse presidendi küllasõit. — Kahe riigipea kohtumine. — Gala-dinee Peterhofis. — Presidendi ja tsaari nõupidamine. — Diplomaatliku korpuse vastuvõtt Talvepalees. — Gala-dinee saatkonnas. — Streigid. — Krasnoje Seloo laagris. — Dinee „*France*'il". — Aleksandra Feodorovna. — Presidendi lahkumine. — Õine huvisõit tsaari jahil. Jne.

Esmaspäev, 20. juuli 1914.

Lahkun Peterburist kell kümme hommikul Admiraliteedi jahil, et sõita Peterhofi. Mind saadavad välisminister Sazonov, Vene saadik Prantsusmaal Izvolski ja minu sõjaväeline atašee kindral de Laguiche. Oleme kõik neljakesi kutsutud keisri poolt einestama ta jahile enne vastusõitmist Prantsuse vabariigi presidendile Kroonlinna. Minu saatkonna personaal, Vene ministrid ja õukonna aukandjad viiakse Peterhofi otse raudteel.

Ilm on sombane. Suure kiirusega kulgeb me laev tasaste kallaste vahel Soome lahe poole. Äkki toob meile värske ulgumere tuul piitsutava vihmavalingu. Ent niisama järsku ilmub pilvede vahelt ka päike ja lööb särama. Mõningad pärlhallid pilved, läbistatud päikesekiirtega, ujuvad siin-seal taevas nagu kuldtriibulised õlavööd. Ja nii kaugele, kui ulatub pilk, laotab Neva suue kirkas valguses oma rohekaid, raskeid vesi, mis viivad mu mõtted Veneetsia laguunidele.

Kell pool kaksteist peatume väikeses Peterhofi sadamas, kus seisab auru all keisri eelistatuim jaht „Aleksandria".

Nikolai II, admirali mundris, jõuab peagu otsekohe sadamasillale. Siirdume „Aleksandria" pardale. Eine serveeritakse viivitamatult. „*France*'i" saabumiseni on meil aega vähemalt tund ja kolmveerand. Kuid keiser armastab oma söömaaegu venitada: üksikute roogade vahel peetakse pikki vaheaegu, millede kestel ta vestleb ja suitsetab.

Mina istun temast paremal, Sazonov vasemal, ja õueminister krahv Fredericks ta vastas.

Peale mõningaid tähtsusetuid lauseid väljendab keiser mulle oma rahuldust, et võib vastu võtta külalisena Prantsuse vabariigi presidenti.

— Meil on rääkida tõsiseist asjust, ütleb ta mulle. — Olen kindel, et jõuame kõiges kokkuleppele ... Ent üks küsimus valmistab mulle eriti muret — meie sobimus Inglismaaga. Inglismaa tuleb viia nii kaugele, et ta astuks meie liitu. See oleks nii tõhusaks pandiks rahule!

— Jah, *sire*, rahu kindlustamiseks pole kolmik-*entente* iialgi küllalt tugev.

— Mulle on räägitud, et olete isiklikult Saksamaa kavatsuste suhtes rahutu?

— Rahutu? Jah, *sire*, olen rahutu, kuigi ma ei evi praegusel hetkel ainustki erilist motiivi ennustada sõja otsest puhkemist. Kuid keiser Wilhelm ja ta valitsus on lasknud Saksamaal tekkida säärase vaimse õhkkonna, et kui kerkib esile mõni tüli, Marokos, Idas või ükskõik kus, ei või nad järele anda ega kokku leppida. Nad vajavad mingit edu, maksku mis maksab. Ning selle saavutamiseks viskuvad nad seiklusse.

Keiser mõtiskleb hetke:

— Ma ei suuda uskuda, et keiser Wilhelm sooviks sõda ... Kui tunneksite teda nagu mina! Kui teaksite, kui palju šarlataansust on kogu ta käitumises! ...

— Teen võib-olla tõepoolest keiser Wilhelmile liiga palju au, kui usun ta olevat võimelise tahta, või lihtsalt võtta enese kanda oma žestide tagajärjed. Ent kui sõda muutub ähvardavaks, kas ta siis soovib või suudab selle puhkemist takistada? Ei, *sire*, ütlen täiesti avameelselt, et ma seda ei usu.

Keiser vaikib, tõmbab paar sõõmu oma paberossist; jätkab siis kindla tooniga:

— Seda tähtsam on, et kriisi korral võiksime loota Inglismaale. Kuigi Saksamaa oma aru täielikult kaotaks, ei julgeks ta ometi iialgi rünnata Vene-, Prantsus- ja Inglismaad, kui need on ühinenud.

Vaevalt on serveeritud kohvi, kui signaliseeritakse Prantsuse eskaadri lähenemisest. Keiser viib mu enesega kaasa komandosillale.

Vaatepilt on suurepärane. Virvendavas ja hõbedases valguses, türkiisivärvilisil ja smaragdrohelisil laineil liigub *„France"* aeglaselt edasi, jättes enese taha pika joone, ning peatub siis majesteetlikult. Hiiglaslik soomuslaev, mis toob enese pardal kaasa Prantsuse riigipea, õigustab kõnekalt oma nime: see on tõesti Prantsusmaa, mis tuleb külla Venemaale. Tunnen oma südant tuksuvat valjemini.

Paari minuti vältel kajab reid tohutust kärast: eskaadrite ja rannapatareide kahurite paugud, laevade meeskondade hurraa-karjumine, marseljees vastuseks Vene hümnile, tuhandete pealtvaatajate hüüded, kes on saabunud Peterburist lõbusõidu-laevadel jne.

Viimaks jõuab president „Aleksandria" pardale. Keiser võtab ta vastu.

Otsekohe peale esitluste lõpetamist suunab keiserlik jaht oma nina Peterhofi poole.

Istudes tagapool, hakkavad keiser ja president otsekohe keskustlema, ütleksin pigemini — nõu pidama; on silmanähtav, et nad räägivad poliitikast, et nad üksteist vastastikku küsitlevad ja vaidlevad. Nagu peabki olema, on Poincaré see, kes juhib kõnelust. Varsti räägib ta üksi. Keiser nõustub temaga igas asjas; ent kogu ta nägu tunnistab, et ta kiidab Poincaré esildused tõsiselt heaks ja tunneb tema vastu usaldust ning sümpaatiat.

Kuid varsti saabume Peterhofi. Läbi kõrgmetsa tukkade ja purskuvate vete ilmub nähtavale Katarina II lemmikelamu kõrge terrassi kohal, millest sööstab alla vahutav kaskaad.

Meie sõidukid liiguvad kiires traavis mööda puiesteed, mis viib palee peasissekäigu ette. Igal käänakul avanevad põgusad perspektiivid, märgistatud kujude, pursk-

kaevude ja sammastikkudega. Vaatamata kogu dekoratsiooni kunstlikkusele, hingatakse päeva hellitsevas valguses tugevat ja võluvat Versailles' parfüümi.

Kell pool kaheksa leiab keisrinna Jelizaveta saalis aset gala-dinee.

Mundrite säralt, tualettide toreduselt, livreede rikkuselt, kaunististe hiilguselt, kõigelt selle uhkeldava toreduse hunnilt ja võimsuselt on vaatepilt nii hiilgav, et seda on võimatu võrrelda ühegi teise keisrikojaga maailmas. Kauaks jääb mu silmadesse püsima naiste õlgu kaunistavate väärisehete kiirgus. See on otse fantastiline teemantide, pärlide, rubiinide, safiiride, smaragdide, topaaside, berüllide hoovamine, valguse ja tule jõgi.

Selles muinasjutulises raamistikus mõjub Poincaré must frakk tagasihoidlikult. Kuid Püha Andrease lai taevassinine lint, mis kaunistab ta rinda, tõstab venelaste silmis ta lugupeetavust. Lõppeks, on märgatud kiiresti, et keiser kuulatab teda tõsise, sümpaatse tähelepanuga.

Dinee kestel silmitsen keisrinna Aleksandra Feodorovnat, kelle vastas istun. Kuigi pikad tseremooniad on talle raskeks katsumiseks, on ta sel õhtul ometi tahtnud viibida kohal, et avaldada austust liidusoleva vabariigi presidendile. Soeng üle külvatud teemantidega, dekolteeritud ülakeha valgest brokaadist kleidis, nii näib ta küllalt kaunina. Ta neljakümne kahele aastale vaatamata on ta näolt ja kehakujult säilinud meeldivana. Esimesest toitude serveeringust alates hakkab ta vestlema Poincaréga, kes istub temast paremal. Ent varsti ta naeratus virildub, ta põsenukid muutuvad kaameks. Iga hetk hammustab ta huultesse. Ja ta hingeldamine paneb sätendama briljantide võrgu, mis katab ta rinda. Kuni dinee lõpuni, mis vältab kaua, võitleb vaene naine silmanähtavalt hüsteerilise hirmuga. Järsku lõdvenevad ta pinguletõmbunud näojooned, kui keiser tõuseb püsti, et pidada oma tervituskõnet.

Keiserlikku sõnavõttu jälgitakse tähelepanelikult; kuid vastus on see, mida soovitakse kuulda eriti. Selle asemel, et lugeda oma kõne maha, nagu seda oli teinud

keiser, kannab Poincaré selle ette peast. Iialgi pole ta väljendusviis olnud selgem, täpsam, salvavam. See, mis ta kõneleb, pole muud kui mage kantseleilik sõnadeohtrus; kuid sõnad omandavad ta suus tähelepanuväärse jõu ja autoriteetse rõhu. Pealtkuulajaile, kes on kasvatatud despootlikus traditsioonis ja õukondade distsipliinis, on kõne mõju ilmne. Olen kindel, et rohkem kui üks neist liiga kirevalt kaunistatud aukandjaist mõtleb: „Vaat kuidas peaks kõnelema isevalitseja!"

Peale dineed moodustub keisri ümber ring. Innukus, millega lastakse end esitella Poincaréle, tõendab mulle ta edu. Isegi saksa kildkond, äärmuslik-reaktsiooniline klike, otsib au läheneda presidendile.

Kell üksteist moodustub piduliste korteež. Keiser saadab presidendi kuni selle eluruumideni.

Seal peatab Poincaré mu paariks minutiks. Vahetame muljeid, mis on oivalised.

Pöördunud kell kolmveerand üks raudteel Peterburi tagasi, saan teada, et ilma mingisuguse motiivita, teadmata kust saadud märguandel, on peale lõunat suuremad tehased hakanud streikima. Mitmes kohas on olnud kokkupõrkeid politseiga. Mind informeeriv isik, kes tööliskeskkonda hästi tunneb, kinnitab mulle, et streigiliikumine on kutsutud välja Saksa agentide poolt.

Teisipäev, 21. juuli 1914.

Vabariigi president pühendab selle päeva Peterburi külastamisele.

Enne lahkumist Peterhofist on ta keisriga nõu pidanud. Nad on läbi arutanud kõik küsimused, mis praegusel hetkel esinevad diplomaatilisel malelaual — Kreeka- ja Türgimaa vaheline pinge, Bulgaaria valitsuse intriigid Balkanil, Wiedi vürsti tõus Albaania troonile, Inglise-Vene kokkuleppe elluviimine Pärsia suhtes, Skandinaavia riikide poliitiline orientatsioon jne. Nad on oma vaatluse lõpetanud Austria ja Serbia vahelise tüli probleemiga,

mida Austria jultunud ja salapärane käitumine muudab iga päevaga üha rahutuks-tegevamaks. Poincaré on eriti rõhutanud, et ainsaks vahendiks üldise rahu säilitamiseks on avada laiaulatuslikud läbirääkimised kõigi suurvõimude vahel, et vältida vaenlikkude gruppide kujunemist. „See on sama meetod, mis andis meile nii tõhusaid tagajärgi juba a. 1913," oli ta öelnud. „Kasutagem seda uuesti!.." Nikolai II nõustunud temaga täielikult.

Kell pool kaks ootan presidenti keiserlikul sadamasillal, Nikolai silla läheduses. Mereminister, politseiülem, platskomandant ja linna esindajad on vastuvõtuks sinna kogunenud.

Vanade slaavi kommete kohaselt pakub Peterburi linnapea krahv Ivan Tolstoi presidendile soola-leiba.

Istume tõldadesse, et sõita Petropavlovski kindlusse, Romanovite Bastille'i ja Saint-Denis'sse. Kujunenud kombe kohaselt asetab president liidu isa Aleksander III hauale pärja.

Eskorteeritud ihukaitseväe kasakaist, kelle sarlakpunased mundrid säravad päikeses, vuravad sõidukid kiires traavis piki Neva kallast.

Paar päeva tagasi, kui viimistlesime Sazonoviga parajasti presidendi külaskäigu üksikasju, ütles too mulle naerdes:

— Presidendi eskorteerimiseks määrati ihukaitseväe kasakad. Küll näete, kui kauneina nad mõjuvad maastiku taustal. Need on toredad, hirmuäratavad poisid. Peale selle on nad rõivastatud punasesse; usun, et härra Viviani seda värvi ei vihka.

— Ei, vastasin mina, — ta ei põlga seda; kuid ta kunstniku silm naudib seda tõsiselt vaid siis, kui sellele seltsivad valge ja sinine.

Oma sarlakpunaseis mundreis need habemikud, karvased, harjasesed kasakad on tõesti hirmutavad. Kui meie tõllad nende saatel sõidavad sisse kindluse peaväravast, võiks mõni irooniline ja ajaloolisi antiteese armastav pealtvaataja endamisi mõelda, kas kasakad ei vii mitte Riigivanglasse kahte veendunud ja patenteeri-

tud „revolutsionääri", Poincaréd ja Vivianid, arvestamata veel mind, nende „kaassüüdlast". Mitte iialgi pole ma tunnetanud nii teravalt moraalset vasturääkivust ja vaikset kahemõttelisust, mis peitub Prantsuse-Vene liidu tuumas.

Kell kolm võtab president vastu Peterburi ja kogu Venemaa prantsuse kolooniate saadikud. Neid on tulnud Moskvast, Kiievist, Harkovist, Odessast, Rostovist ja Tiflisist. Esitelles neid Poincaréle, võin talle öelda täiesti siiralt:

— Mind ei hämmasta nende innukas tahe Teid tervitama tulla, sest näen iga päev, millise hõõguva agaruse ja pieteediga Venemaa prantsuse kolooniad harrastavad kauge isamaa kultust. Mitte üheski meie vana Prantsusmaa provintsis ei leia te paremaid prantslasi, kui on seda need, kes seisavad siin Teie ees.

Kell neli moodustub korteež uuesti, et saata president Talvepaleesse, kus leiab aset diplomaatlik koosviibimine.

Vastuvõtt on kõikjal vaimustav. Politsei on selle niimoodi korraldanud. Igal tänavanurgal, valveagendi silma all, karjub jõuk vaeseid kuradeid hurraa.

Talvepalees valitseb suurte päevade pidulikkus.

Etikett nõuab, et saadikud viiakse üksikult presidendi juurde, kelle vasemal käel seisab Viviani.

Esitlen oma võõramaalasist kolleege.

Esimesena astub sisse Saksa suursaadik krahv Pourtalès, diplomaatliku korpuse vanem. President võtab ta vastu rõhutatud lahkusega. Küsitleb teda ta perekonna prantsuse päritolu kohta, ta naise suguluse üle Castellane'idega, autoreisu suhtes, mida krahv ja krahvinna kavatsevad ette võtta läbi Provence'i jne. Mitte ainustki sõna poliitikast.

Järgmisena esitlen oma Jaapani kolleegi parun Motonot, keda Poincaré tunneb juba Pariisist saadik. Keskustelu on lühike, kuid mitte ilma tähtsuseta. Paari lausega on formuleeritud Jaapani ühinemise põhimõte kolmikliiduga ja jõutud mõjusale kokkuleppele.

Motono järel juhin sisse oma Inglismaa kolleegi sir

George Buchanani. Poincaré annab talle kindlustuse, et keiser on otsustanud Pärsia asjade suhtes osutada suurimat võimalikku leplikkust ja rõhutab, et Briti valitsus peaks juba lõppeks taipama tungivat tarvidust muuta kolmiksõprus kolmikliiduks.

Täiesti pealiskaudne vestlus Itaalia ja Hispaania saadikutega.

Viimaks ilmub mu Austria-Ungari ametivend krahv Szapary, täiuslikult laitmatu esinemisega ungari aadliku tüüp. Ta oli kaks kuud Peterburist eemal, olles sunnitud viibima oma haige naise ja poja juures. Üleeile pöördus ta ootamatult tagasi. Järeldasin sellest, et Austria-Serbia tüliküsimus muutub tõsisemaks, et seal on karta kokkupõrget ja et saadik olgu kohal, et toetada läbirääkimisi ning võtta ka enesele osa vastutusest. Poincaré, kellele olin sellest rääkinud, vastas:

— Püüan sellesse selgust muretseda.

Peale mõningaid kaastundesõnu ertshertsog Franz-Ferdinandi mõrvamise kohta küsib president Szaparylt:

— On teil uuemaid teateid Serbiast?

— Kohtulik juurdlus käib oma rada, vastab Szapary külmalt.

Poincaré jätkab:

— Selle juurdluse tulemused valmistavad mulle muret, härra suursaadik, sest mulle meenuvad kaks eelnevat juurdlust, mis teie suhteid Serbiaga pole muutnud paremaks ... Kas mäletate, härra suursaadik, Friedjungi ja Prochaska asju?

Szapary vastab külmalt:

— Me ei või sallida, härra president, et võõra riigi valitsus laseb oma maa-alal ette valmistada atentaate meie suveräänsuse vastu!

Kõige lepitavama tooniga püüab Poincaré talle selgeks teha, et arvestades Euroopa praegusi meeleolusid, peavad kõik valitsused ettevaatust kahekordistama.

— Natukese hea tahtega on see Serbia lugu kergesti korraldatav. Kuid niisama kergesti võib ta muutuda ka halvemaks. Serbia evib vene rahvas väga sooje sõpru. Ja Venemaal on liitlane — Prantsusmaa. Kui palju on karta komplikatsioone!

Siis tänab ta suursaadikut külastuse eest. Szapary kummardub ja väljub sõnalausumata.

Kui oleme jäänud uuesti kolmekesi, ütleb Poincaré:

— Mulle ei jäänud sellest jutuajamisest põrmugi hea mulje. Saadikut on ilmsesti kästud vaikida... Austria valmistab meile mingi ootamatuse. Sazonov peab jääma kindlaks, ja meie kohus on teda toetada...

Seejärel siirdume kõrvalsaali, kus teisejärguliste riikide saadikud on reastatud vanuse järjekorras.

Aja nappuse tõttu möödub Poincaré neist kiiresti, surudes vaid nende käsi. Nende nägudelt peegeldub pettumus. Kõik nad olid lootnud temalt kuulda mõne olulise ja looritatud sõna, millest nad oleksid oma valitsustele saatnud pika aruande. President peatub ainult Serbia saadiku minister Spalaikovitši ees, julgustades teda paari või kolme lausega.

Kell kuus külastatakse prantsuse hospidali, kus president asetab dispensatooriumile nurgakivi.

Kell kaheksa leiab aset pidulik dinee saatkonnas. Kaheksakümmend kuus lauakatet. Saatkonna hoone, täielikult remonteerituna, evib pidulikku ilmet. Riiklik mööblikamber andis mulle kasutada imekauni seeria gobelääne, Natoire'i „Marcus Antoniuse triumf" ja „Mardohhai triumf" kaunistavad toredasti pidusaali. Lõppeks on kogu saatkonna ruumid dekoreeritud rooside ja orhideedega.

Saabuvad külalised, üks säravam ja hiilgavam kui teine. Nende valik valmistas mulle piinavat peamurdmist kõigi nende võistluste ja kadetsemiste pärast, mida õukonna elu on tulvil. Kohtade jagamine lauas oli veel raskem probleem. Kuid mu sekretärid aitavad mind nii õnnelikult, et dinee ja suaree mööduvad oivaliselt.

President lahkub kell üksteist.

Saadan ta raekotta, kus Peterburi linnavolikogu annab peosöögi Prantsuse eskaadri ohvitseridele. See on esimene kord, kus ühe võõra riigi pea austab oma kohalviibimisega linnavolikogu vastuvõttu. Nii on siis ka suhtumine kõige soojem.

Kesköö asub president laevale, et sõita tagasi Peterhofi.

Peterburi tööstuslinnaosades on täna jätkunud ägedad meeleavaldused. Politseiprefekt kinnitas mulle õhtul, et liikumine on pidurdatud ja et homme algab töö uuesti. Lõppeks ütles ta mulle, et vahistatud õhutajate seas on avastatud mitu tuntud Saksa salaluure agenti.

Liidu seisukohalt võttes on see mõtlemapanev.

Kesknädal, 22. juuli 1914.

Keskpäeval annab keiser vabariigi presidendi ja Prantsuse eskaadri ohvitseride auks Peterhofi palees eine. Sellest ei võta osa keisrinna ega ka ükski teine daam. Road serveeritakse väikestele laudadele, mille ääres on ruumi kümnele kuni kaheteistkümnele külalisele. Väljas valitseb suur kuumus; kuid avatud akende kaudu tuleb meile puude vilust ja pargi suurtelt veekogudelt värskeid puhanguid.

Võtan istet keisri ja presidendi laua ääres koos Viviani, Prantsuse eskaadri juhataja admiral Le Bris', peaministri Goremõkini, õueministri krahv Fredericksiga; veel istuvad lauas Sazonov ja Izvolski.

Istun Viviani vasemal käel, kellest paremal istub krahv Fredericks.

Krahv Fredericks, kes varsti saab seitsmekümne seitsme aastaseks, kehastab eneses kõrgeimal määral õukonna elu. Kõigist tsaari alamaist on temale kuhjunud au ja tiitleid kõige rohkem. Ta on keiserliku õue ja apanaažide minister, keisri ülem-tiibadjutant, ratsaväe-kindral, riiginõukogu liige, keiserlikkude ordenite kantsler, Tema Majesteedi kabinetiülem jne. Kogu ta pikk olelus on möödunud paleedes ja tseremooniais, korteežides ja tõldades, tikandite ja tresside all. Oma ameti tõttu annab ta edasi keisri lembusavaldused riigi kõrgeimaile aukandjaile ja on pühendatud kõigisse keiserliku perekonna saladustesse. Ta jagab, keisri nimel, kõik armuavaldused ja kingid, kõik noomitused ja karistused. Suurvürstid ja suurvürstinnad külvavad ta üle tähele-

panuavaldustega, sest tema on see, kes valitseb nende tsiviillehtede üle, kes summutab nende skandaalid ja maksab nende võlad. Nii raske, kui ta ülesanne ongi, ei teata tal olevat ainustki vaenlast; nii suurel määral evib ta viisakust ja taktitunnet. Ta oli pealegi oma põlvkonna kõige kaunimaid mehi ja kõige elegantsemaid kavalere, rääkimata ta edust naiste juures. Ta on säilitanud oma nõtke piha, pikad, peened vurrud ja võluvad kombed. Nii kehaliselt kui hingeliselt on ta oma ametit esindav täiuslikem tüüp, riituste ja hierarhiate, sündsuse ja traditsioonide, peenekombelisuse ja mondäänsuse isevalitsuslik arbiter.

Kell pool neli sõidame keiserlikus rongis Krasnoje Seloo laagrisse.

Helkjas õhtu valgustab ääretut lainjat, kollakaspunast tasandikku, mida silmapiiril palistavad metsastatud künkad. Sellal kui keiser, keisrinna, vabariigi president, suurvürstid, suurvürstinnad ja kogu keiserlik staap vaatavad üle väeosasid, ootan mina koos tsiviilaukandjate ja ministritega kõrgendikul, millel asetsevad telgid. Peterburi seltskonna koorekiht tungleb paaril tribüünil. Naiste heledad tualetid, nende valged kübarad ja päevavarjud helgivad nagu asaaliate lillelavad.

Kuid varsti ilmubki keiserlik korteež. Kalessis *à la daumont* istub keisrinna paremal käel president, kaks vanemat tütart ta vastas. Keiser ratsutab sõiduki paremal küljel, saadetuna suurvürstide ja tiibadjutantide hiilgavast eskadronist. Kõik astuvad maha ja võtavad aset tasandikku valitseval künkal. Telkide ette, nii kaugele, kui ulatub silm, rivistuvad väeosad, ilma relvadeta; rivi möödub otse künka jalamist.

Purpuri- ja kullakarvalisel taeval vajub päike silmapiirile. Keisri käeviipe järele annab suurtükiväe kogupauk märku õhtupalveks. Orkestrid mängivad koraali. Kõik paljastavad pead. Üks allohvister loeb valju häälega Meie Isa. Need tuhanded ja tuhanded inimesed paluvad keisri ja püha Venemaa eest. Kogu selle hiigel-

suure massi vaikus ja vagadus, avaruse tohutus, silmapilgu luulelisus, liidu visioon, mis heljub selle kõige kohal, annavad tseremooniale liigutava majesteetlikkuse.

Laagrist pöördume tagasi Krasnoje Seloo külla, kus suurvürst Nikolai Nikolajevitš, keiserliku ihukaitseväe ja Peterburi sõjaringkonna ülem, Vene vägede võimalik ülemjuhataja, annab vabariigi presidendi ja keisripaari auks dinee. Kolm pikka lauda on asetatud poolavatud telkide alla, aia ümber, mis on täies õiteehtes. Äsja kastetud lillepeenrad levitavad sooja õhku värsket taimede hõngu, mida on kosutav hingata peale kõrvetavalt kuuma päeva.

Saabun ühena esimesist. Suurvürstinna Anastasja ja ta õde, suurvürstinna Militsa, valmistavad mulle vaimustava vastuvõtu. Mõlemad montenegrolannad räägivad korraga:

— Kas teate ka, et elame üle ajaloolisi päevi, pühi päevi!... Homme mängivad paraadil orkestrid ainult *Marche lorraine*'i ja *Sambre-et-Meuse*'i. Sain täna oma isalt telegrammi kokkulepitud kujul; ta teatab mulle, et veel enne kuu lõppu puhkeb sõda... Milline sangar on mu isa!... Ta on „Iliase" vääriline! Vaadake seda kompvekikarpi, millest ma iialgi ei lahku; ta sisaldab Lotringi mulda, jah, Lotringi mulda, mida võtsin teispoolt piiri, kui olin kaks aastat tagasi oma abikaasaga Prantsusmaal. Ja siis, vaadake veel sinna, aulauale: ta on kaetud ohakatega; ma ei tahtnud, et seal asetseks teisi lilli. Noppisin mõned ohakad anastatud maa-alalt; tõin nad siia ja lasksin seemned külvata oma aeda... Militsa, räägi sina suursaadikuga edasi; ütle talle kõik, milleks see päev meile on, sellal kui mina võtan vastu keisrit...

Õhtusöögil istun suurvürstinna Anastasja vasemal käel. Ja vaimustatud kiidulaul jätkub, katkestatud prohvetlike ennustustega: „Sõda läheb lahti... Austriast ei jää järele enam midagi... Teie võtate Elsassi ja Lotringi tagasi... Meie armeed ühinevad Berliinis... Saksamaa hävitatakse..." Siis, äkki:

— Pean muutuma tagasihoidlikumaks, keiser silmitseb mind.

Keisri karmi pilgu all montenegro haldjas vaikib järsult.

Õhtusöök lõpetatud, läheme ilusasse keiserlikku väliteatrisse vaatama balletti.

Neljapäev, 23. juuli 1914.

Täna hommikul on Krasnoje Seloos vägede ülevaatus. Kuuskümmend tuhat inimest võtab sellest osa. Oivaline vägevuse ja hiilguse vaatepilt. Jalavägi marsib *Marche de Sambre-et-Meuse*'i ja *Marche lorraine*'i helide saatel.

Kuivõrd sugestiivne on ometi see sõjaväeline vaatepilt, mida venelaste tsaar laseb lahti rulluda liidusoleva vabariigi presidendi ees, kes on Lotringi poeg!

Keiser istub hobuse seljas, künka jalamil, millel asetseb keisri telk. Poincaré istub keisrinna paremal käel, telgi ees; mõningad pilgud, mis ta vahetab minuga, näitavad, et mõtleme ühiseid mõtteid.

Täna õhtul on „*France*'i" pardal lahkumisdinee. Otsekohe peale seda hiivab Prantsuse eskaader ankrud Stockholmi sõiduks.

Keisrinna on teinud enesele kohustuseks keisrit saata. Kõik suurvürstid ja suurvürstinnad on kohal.

Kella seitsme paiku sasis mööduv tuuleiil natuke parda lilledekoratsiooni. Sellele vaatamata on laua vaade väga kaunis: temas on isegi teatavat jubedat ülevust, kui silmata nelja 304-millimeetrilist hiigelsuurt kahurit, mis sirutavad külaliste kohale oma tohutuid torusid. Taevas on taas selgunud, kerge tuul embab laineid; silmapiirilt kerkib kuu.

Keisri ja presidendi vaheline keskustelu jätkub.

Suurvürstinna Anastasja tõstab kaugemal mitmel korral minu poole oma šampanjaklaasi, osutades ringikujulise liigutusega meid ümbritsevale sõjakale toredusele.

Kui hakatakse serveerima teist eelrooga, toob teener mulle Vivianilt söögikaardile kritseldatud kirja: „*Valmistage ruttu teadaanne ajakirjanduse jaoks.*"

Mereminister admiral Grigorovitš, kes istub mu kõrval, sosistab:

— Teid ei jäeta ka hetkekski rahule!

Koostan enese ja oma naabrite söögikaartidel kiiresti teadaande Havas' telegraafiagentuuri jaoks, tarvitades värvitut ja tühja sõnastust, nagu see niisuguste dokumentide juures on kombeks. Lõpus teen siiski järgmise vihje Serbiale:

„Mõlemad valitsused nentisid oma vaadete ja kavatsuste täielikku ühtesobivust Euroopa tasakaalu säilitamisel, ning seda eriti Balkani poolsaarel."

Saadan oma teksti Vivianile, kes, lugenud selle läbi, teeb mulle üle laua laitva märgi.

Viimaks tulevad tervituskõned. Poincaré lennutab, nagu sarveheli, lõpplause:

„... Mõlemad riigid evivad sama rahuideaali jõus, aus ja väärikuses."

Need viimased sõnad, mida tõepoolest oodati, vallandavad kiiduavalduste tormi. Suurvürst Nikolai Nikolajevitš, suurvürstinna Anastasja, suurvürst Nikolai Mihhailovitš heidavad mulle säravaid pilke.

Lauast tõustes sammub Viviani mu juurde:

— Mulle ei meeldi kuigivõrd teie teadaande viimne lause: ta näib meid liiga palju kohustavat Venemaa Balkani-poliitika suhtes ... Kas poleks parem see lause maha tõmmata?

— Teie ei või ometi avaldada oma reisu tulemuste kohta ametlikku teadaannet, milles näiliselt ignoreeritakse Austria ja Serbia vahelist tüli ja ähvardavat konflikti. Võidakse isegi tulla arvamusele, et olete siin sepitsenud ei tea mida, millest te ei julge rääkidagi.

— See on tõsi. Olge nii lahke ja valmistage mulle teine redaktsioon.

Paar minutit hiljem viin talle järgmise teksti:

„Külaskäik, mille vabariigi president tegi Tema Majesteedile Venemaa keisrile, andis mõlemaile sõprusesja liidusolevaile valitsusile juhuse nentida nende vaadete täielikku ühtlust mitmesuguste probleemide suhtes, mida mure üldise rahu ja Euroopa tasakaalu pärast asetab riikide ette, eriti Idas."

— Väga hea! ütleb Viviani.

Läheme otsekohe nõu pidama vabariigi presidendi, keisri, Sazonovi ja Izvolskiga. Kõik neli kiidavad eranditult uue teksti heaks, mille saadan viivitamatult Havas' agentuurile.

Kuid lahkumine läheneb. Keiser avaldab Poincaréle soovi pikendada nende keskustelu veel paari minuti võrra.

— Kas me ei läheks komandosillale, härra president? Saaksime seal olla rohkem segamatult.

Nii jään üksi keisrinna juurde, kes palub mind istuda ta kõrvale tugitooli. Vaene keisrinna näib olevat väsimusest nõrkemas. Kramplikult naeratades ütleb ta mulle nõrga häälega:

— Olen õnnelik, et tulin täna õhtul... Kartsin nii väga äikest... Laeva dekoratsioon on oivaline... Presidendi sõidu ajal valitseb kindlasti ilus ilm...

Kuid järsku katab ta kätega kõrvad. Siis osutab ta arglikult, valurikka ja anuva ilmega, eskaadri orkestrile, mis päris meie lähedal põrutas lahti rajuva *allegro* suurte trummide ja vaskpasunatega:

— Kas te ei võiks?... pomiseb ta.

Aiman, millest tekib ta pahatunne, ja viipan orkestrijuhile järsult. Too, taipamata midagi, peatab oma orkestri otsekohe.

— Oo, tänan, tänan! ütleb mulle keisrinna ohates.

Noor suurvürstinna Olga, kes istub koos ülejäänud keiserliku perekonna ja Prantsuse missiooni liikmetega laeva teises ääres, jälgib meid juba mõnda aega rahutute pilkudega. Tõuseb siis kiiresti, libistab enese väleda graatsiaga ema juurde ja ütleb talle õige tasa paar meelitavat sõna. Siis, pöördudes minu poole, jätkab:

— Keisrinna on natuke väsinud, kuid ta palub teid, härra saadik, jääda tema juurde ja jätkata temaga vestlust.

Sellal kui ta eemaldub lühikeste, kergete ja kiirete sammudega, jätkan keskustelu. Just samal hetkel ilmub helbeliste ja aeglaste pilvede saarestikus nähtavale kuu: kogu Soome laht valgustub temast. Mu kõneaine on leitud — kiidan merereisude võlusid. Keisrinna kuulab mind vaikides, pilk tühi ja pinguldatud, põsed kaamed, huuled

liikumatud ja tursunud. Umbes kümmekonna minuti pärast, mis mulle näivad lõppematud, keiser ja vabariigi president laskuvad laevasillalt.

Kell on üksteist. Hakatakse korraldama ärasõitu. Sõdurid asuvad valveseisakusse; kõlavad lühidad käsklused; „Aleksandria" luup sõidab „*France*'i" külje alla. Vene hümni ja marseljeesi helide saatel vahetatakse hüvastijätu tervitusi: keiser osutab vabariigi presidendi vastu suurt südamlikkust. Ka mina jätan jumalaga Poincaré, kes määrab mulle kohtamise kahe nädala pärast Pariisis.

Kui tervitan keisrit kupee lävel, ütleb ta mulle:

— Härra suursaadik, tulge minuga kaasa, palun teid. Me võime mugavasti vestelda minu jahil. Pärast toimetatakse teid Peterburi tagasi.

„*France*'ilt" läheme üle „Aleksandria" pardale. Majesteete saadab ainult keiserlik perekond. Ministrid, aukandjad, staabid ja minu saatkonna personaal pöörduvad ühel Admiraliteedi jahil otsekohe tagasi Peterburi.

Öö on ülitore. Lõpmatus eetris rullub linnutee säravana ja puhtana. Ei ainustki tuulepuhangut. „*France*" ja teda eskorteeriv divisjon kaugenevad kiiresti lääne poole, jättes eneste taha pikki vahuseid linte, mis sätendavad ja virvendavad nagu hõbeda ojad.

Kui kogu keiserlik saatkond on jõudnud pardale, tuleb admiral Nilov keisrilt vastu võtma käskusid, kes mulle ütleb:

— Öö on suurepärane. Kui teeksime ühe väikese meresõidu?...

„Aleksandria" suundub Soome ranna poole.

Pannud mu istuma enese kõrvale, ahtrisse, jutustab keiser mulle oma läbirääkimistest Poincaréga:

— Olen võlutud oma keskustelust presidendiga; me mõistsime teineteist imehästi. Ma pole vähem rahuarmastav kui tema, ja tema pole vähem kindlasti kui mina otsustanud teha kõik, mis tarvilik, et mitte lasta häirida rahu. Ta kardab mingit Austria-Saksa manöövrit Serbia vastu ja arvab, et peame sellele vastama meie dip-

lomaatiate intiimse ja tugeva kaastööga. Mina arvan samuti. Võimalikkude leppesobitamiste puhul ja vajalikkude kokkulepete sõlmimisel peab end näitama niisama kindlate kui üksmeelsetena. Mida raskemaks olukord muutub, seda üksmeelsemad ja kindlamad peame olema.

— Niisugune poliitika näib mulle väga tark... Kardan, et meil tuleb see tarvitusele võtta õige pea.

— Teie olete ikkagi veel mures?

— Jah, *sire*.

— On teil rahutuseks mingeid uusi põhjuseid?

— Vähemalt üks — mu ametivenna Szapary ootamatu tagasitulemine Peterburi ja külm, vaenlik tagasihoidlikkus, millesse ta sulgus üleeile härra vabariigi presidendi ees... Saksamaa ja Austria valmistavad meile mingi üllatuse.

— Mida võivad nad tahta? Saavutada Serbia kulul diplomaatilist edu?... Anda hoop kolmik-*entente*'ile?... Ei... ei..., vaatamata kõigele näilikkusele, keiser Wilhelm on selleks liiga ettevaatlik, et paisata oma maa hullumeelsesse seiklusse. Ja keiser Franz-Joseph ei soovi muud, kui ainult rahus surra.

Minutiks jääb ta vaikivaks, unistlevaks, nagu jälgiks ta mõnda ebamäärast mõtet. Siis tõuseb ta püsti ja jalutab laevalael mõne sammu.

Meie ümber seisavad suurvürstid, varitsedes silmapilku, mil võiksid läheneda oma isandale, kes jagab neile kitsipunglikult ainult paar mitte midagi ütlevat sõna. Ta kutsub nad üksteise järele enese juurde ja näib neile täielise sundimatusega osutavat lembet familiaarsust, nagu tahtes neid panna unustama vahemaad, mille kaugusel ta neid harilikult hoiab, ja reeglit nendega mitte iialgi rääkida poliitikast.

Suurvürst Nikolai Nikolajevitš, suurvürst Nikolai Mihhailovitš, suurvürst Pavel Aleksandrovitš, suurvürstinna Maria Pavlovna ümbritsevad mind, õnnitelles üksteist ja mind presidendi külaskäigu nii suurepärase kordamineku puhul. Õuestiilis see tähendab, et monarh on rahul.

Suurvürstinnad Anastasja ja Militsa, „kaks montenegrolannat", tõmbavad mu kõrvale:

— Oo! See presidendi tervituskõne! Just seda tuli öelda, just seda olime oodanud nii kaua! Rahu *jõus, aus ja väärikuses!* Meenutage enesele neid sõnu, härra suursaadik, nad märgistavad tähtpäeva maailma ajaloos...

Kell kolmveerand üks öösi peatub „Aleksandria" Peterhofi sadamas.

Jätnud jumalaga keisri ja keisrinnaga, siirdun eskorteeriva jahi *„Strela"* pardale, mis viib mu Peterburi tagasi, kus astun laevalt sadamasillale kell pool kolm hommikul. Sõites mööda Neva kallast tähistaeva all, mõtlen montenegro sibüllide tulisele ennustusele.

II PEATÜKK.

24. juuli — 2. august 1914.

Austria-Ungari ultimaatum Serbiale. — Inglismaa ja Prantsuse-Vene liit. — Saksamaa ja Austria-Ungari saadikute jäik esinemine. — Austria-Ungari mobilisatsioon. — Belgradi pommitamine. — Telegrammide vahetus tsaari ja keiser Wilhelmi vahel. — Venemaa mobilisatsioon. — Saksamaa ultimaatum Venemaale. — Sõjakuulutus. — „Oleleb jumalik õigus." — Jumalateenistus Talvepalees. — 1812. a. pühaliku vande kordamine tsaari poolt. Jne.

Reede, 24. juuli 1914.

Väga väsinuna nende nelja päeva vahetpidamatuist pingutusist lootsin natuke puhata ja käskisin oma teenrit mind mitte äratada. Kuid kell seitse hommikul rabab mind võpatamapanevalt telefoni helin: teatatakse, et Austria on eile õhtul Serbiale esitanud ultimaatumi.

Esimesel hetkel ja unine nagu olen, mõjub see teade mulle kummaliselt üllatava ja ehtsana; sündmus näib mulle ühtaegu ebatõelise ja loomulikuna, kujuteldava ja asetleidnuna. Mulle näib, et jätkan oma eilset keskustelu keisriga, et esitan hüpoteese ja oletusi; samaaegselt evin sündinud tõiga tugevat, kindlat, vastuvaieldamatut aistingut.

Hommikupoolel hakkavad jõudma pärale üksikasjalised kirjeldused Belgradi sündmuste kohta.

Kell pool üks tulevad Sazonov ja Buchanan minu juurde, et olukorra üle nõu pidada. Tugedes keisri ja presidendi tervituskõnedele, välisministrite vastastikus-

tele deklaratsioonidele, lõppeks eile õhtul Havas' telegraafiagentuurile saadetud teadaandele — ma ei kõhkle pooldamast kindlailmelist poliitikat.

— Aga kui see poliitika viib meid sõtta?... ütleb Sazonov.

— Ta viib meid sõtta ainult sel juhul, kui Saksa võimud nüüdsest peale oma ülemvõimu kindlustamiseks Idas on otsustanud tarvitada jõudu. Resoluutsus ei sule lepituse võimalusi. Kuid on tarvilik, et vastaspartei oleks nõus pidama läbirääkimisi ja kokku leppima. Te tunnete mu isiklikke vaateid Saksamaa kavatsuste kohta. Austria ultimaatum näib rajavat alguse kardetavale kriisile, mille tekkimist nägin ette juba ammu. Alates tänasest päevast peame eeldama, et sõda võib vallanduda iga hetk. Ja see väljavaade peab juhtima kogu meie diplomaatilist tegevust.

Buchanan oletab, et tema valitsus tahab jääda erapooletuks; ja ta kardab seetõttu, et kolmikliit võiks Prantsusmaa ja Venemaa purustada.

Sazonov ütleb talle:

— Inglismaa erapooletus praeguste olukordade juures on samaväärne enesetapuga!

— See on ka minu veene, ütleb sir George kurvalt. — Kuid ma kardan, et avalik arvamus on veel väga kaugel selle mõistmisest, mida meile rahvuslikud huvid dikteerivad nii sundivalt.

Kell kaheksa õhtul lähen välisministeeriumi, kus Sazonov peab läbirääkimisi minu Saksa ametivennaga.

Paari minuti pärast näen Sazonovi kabinetist väljuvat Pourtalèsi tulipunase näo ja välkuvate silmadega. Vaidlus oli nähtavasti äge. Sellal kui astun ministri kabinetti, surub ta mul põiklevalt kätt.

Sazonov väriseb veel üleni asetleidnud vaidluse tagajärjel; ta liigutused on närvlikud, hääl kuiv ja katkendlik.

— Noh? ütlen talle. — Mis on siis juhtunud?

— Nagu ette nägin, toetab Saksamaa põhimõtteliselt Austria nõudmisi. Mitte ainustki sõna leppimisest. Ja

nii teatasin siis Pourtalèsile väga selgesti, et nende tüliküsimuse korraldamisel ei jäta me Serbiat Austriaga kahekesi. Meie jutuajamine lõppes väga ägedas toonis.

— Nii! Väga ägedas?

— Jah... Teate, mida ta julges mulle öelda? Ta heitis mulle ette, et me ei armasta Austriat, et me ei tundvat südametunnistusepiinu, häirides selle auväärse keisri viimseid elupäevi. Ma vastasin: „Ei, kindlasti me ei armasta Austriat... Ja miks peaksime teda siis armastama? Ta on meile alati ainult paha teinud. Mis aga puutub ta auväärsesse keisrisse, siis püsib tal kroon peas ainult tänu meile. Meenutage enesele, kuidas ta avaldas meile oma tänu aastal 1855, a. 1878, a. 1908... Meile ette heita, et me ei armasta Austriat, ei, tõepoolest, see on juba liig!"

— Kõik see on väga paha, härra minister. Kui jutuajamine Peterburi ja Berliini vahel jätkub samas stiilis, siis ei kesta see kaua. Näeme õige pea Wilhelmi tõmbavat selga „oma särava soomussärgi". Jääge jumalapärast rahulikuks, kasutage ära kõik lepitusvahendid! Ärge unustage, et minu riigi valitsus on valitsus, mis toetub avalikule arvamusele, ja ta ei saa teid mõjusalt toetada, kui avalik arvamus on tema vastu. Lõppeks, mõelge ka inglise avalikule arvamusele.

— Teen kõik võimaliku, et vältida sõda, kuid nagu teiegi, olen väga rahutu pöörde pärast, millise võtab asjade käik.

— Kas võin tõendada oma valitsusele, et te pole veel tarvitusele võtnud ainustki sõjalist vahendit?

— Mitte ainustki, kinnitan teile. Otsustasime ainult saladuse katte all tagasi tuua need kaheksakümmend miljonit rubla, mis meil on hoiul Saksamaa pankades.

Ta lisandab, et püüab krahv Berchtoldilt saavutada Serbiale ultimaatumiga määratud tähtaja pikendamist, et võimud saaksid aega konflikti kohtuliku uurimismaterjali kohta kujundada oma arvamust ja otsida teed kokkuleppele.

Vene ministritel on homme nõupidamine keisri juhatusel. Soovitan Sazonovile arvamuste avaldamisel äärmist ettevaatust.

Meie keskustelu tagajärjel on ta pingule tõmbunud närvid lõdvenenud. Ta jätkab väga rahulikult:

— Ärge kartke midagi! Pealegi tunnete keisri mõõdukust... Kõiges on süüdi Berchtold: kõige järgneva eest peame vastutuse veeretama temale. Ma mõtlen isegi, et kui Viini kabinett hakkab teotsema, peaksid serblased austerlastel laskma vastupanutult tungida oma maale ja piirduma tsiviliseeritud maailma tähelepanu pööramisega Austria alatusele.

Laupäev, 25. juuli 1914.

Eile olid Saksa saadikud Pariisis ja Londonis Prantsuse ja Inglise valitsustele esitanud noodi, milles deklareeritakse, et Austria-Serbia tüliküsimuse lahendamine peab jääma eranditult Viini ja Belgradi valitsuste hooleks. Noot lõpeb järgmiselt: *„Saksa valitsus soovib tungivalt, et konfliktid lokaliseeritakse, kuna igasugune vahelesegamine mõne kolmanda võimu poolt saab liitude loomuliku toimimisviisi tõttu esile kutsuma ettenähtamatuid tagajärgi.“*

Hirmutamisaktsioon on nii siis alanud!

Kell kolm peale lõunat võtab Sazonov mu vastu koos Buchananiga. Ta teatab meile, et täna hommikul on keisri juhatusel Krasnoje Seloos peetud erakorraline nõupidamine ja et Tema Majesteet on otsustanud, *põhimõtteliselt*, mobiliseerida kolmteist armeekorpust, mis vajaduse korral on määratud opereerima Austria-Ungari vastu.

Siis, pöördudes Buchanani poole, veenab ta kogu oma sisendusjõuga, väga tõsiselt, et Inglismaa ei viivitaks enam reastumast Venemaa ja Prantsusmaa kõrvale kriisis, milles mängu panuseks pole üksi Euroopa tasakaal, vaid isegi Euroopa vabadus.

Toetan Sazonovi tungivaid palveid ja lõpetan argumendiga *ad hominem*, näidates suure kantsleri, Gortšakovi, näopildile, mis ilustab kabinetti.

— Just siinsamas, mu kallis sir George, deklareeris

vürst Gortšakov juulikuus 1870 teie isale [1], kes juhtis ta tähelepanu Saksa ambitsioonidele: *„Saksa vägevuse suurenemises ei sisaldu midagi sellist, mis võiks Venemaal tekitada rahutust."* Ärgu Inglismaa korraku nüüd sedasama viga, mis tookord Venemaale nii kalliks maksma läks!

— Teate väga hästi, et jutlustate veendunule, ütleb Buchanan lootusetu käeliigutusega.

Elevus publikus kasvab iga tunniga. Ajakirjandusele anti avaldamiseks järgnev teadaanne:

„Keiserlik valitsus jälgib tähelepanelikult Austria ja Serbia vahelise konflikti arengut, mille suhtes Venemaa ei saa jääda ükskõikseks."

Pea samaaegselt teatab Pourtalès Sazonovile, et Austria liitlasena toetab Saksamaa loomulikult Viini kabineti õigustatud nõudmisi Serbia vastu.

Sazonov soovitab omaltpoolt Serbia valitsusele pöörduda kohe Briti valitsuse poole vahendusaktsiooni asjus.

Kell seitse õhtul siirdun Varssavi raudteejaama jumalaga jätma Izvolskiga, kes ruttab tagasi oma ametikohale. Platvormidel valitseb suur elevus: rongid on tulvil ohvitsere ja sõdureid. Lõhnab juba mobilisatsiooni järele. Me vahetame kiiresti oma muljeid ja jõuame mõlemad samale otsusele:

— Seekord puhkeb sõda.

Pöördunud saatkonda tagasi, teatatakse mulle, et keiser on teinud esialgsed korraldused mobilisatsiooniks Kiievi, Odessa, Kaasani ja Moskva sõjaringkondades. Veel rohkem, Peterburi ja Moskva linnades ning kubermangudes on kuulutatud välja piiramisseisukord. Lõppeks on Krasnoje Seloo laager likvideeritud ja täna õhtust alates hakatakse väeosi tagasi saatma oma harilikkudesse garnisonidesse.

---

[1] Sir Andrew Buchanan, kes oli tookord saadikuks Peterburis.

Pühapäev, 26. juuli 1914.

Tänasel pealelõunal, kui lähen külastama Sazonovit, on mu muljed parimad.

Ta oli äsja võtnud vastu mu Austria-Ungari ametivenna krahv Szapary ja palunud temalt „avameelset ja ausat seletust".

Siis oli ta punkt-punktilt uuesti lugenud ette Belgradi valitsusele saadetud ultimaatumi, tõstes välja selle peaklauslite vastuvõtmatu, absurdse ja alandava iseloomu.

Ta oli lõpetanud soojusega:

— Võtke oma ultimaatum tagasi; muutke selle redaktsiooni ning ma garanteerin teile rahuldava tulemuse.

Szapary paistnud liigutatuna, peagu isegi veendununa sest kõnelusest, ent siiski on ta jäänud ühisele arvamusele oma valitsusega.

Nüüd tahab Sazonov täna õhtul teha Berchtoldile ettepaneku avada Peterburi ja Viini vahel otsesed läbirääkimised kokkuleppimiseks muudatuste suhtes ultimaatumi tekstis.

Õnnitlen Sazonovit ta läbirääkimiste puhul Szaparyga. Ta vastab:

— Ma ei lahku sellelt joonelt ja arendan läbirääkimisi viimse hetkeni.

Esmaspäev, 27. juuli 1914.

Ametlikes ringkonnis möödus päev rahulikult: diplomaatia jätkab metoodiliselt oma tööd.

Ülekoormatud telegrammide ja visiitidega, vaimselt piinatud, lähen enne lõunasööki jalutama Saartele; väljun sõidukist üksindasel ja varjulisel puiesteel, mis suundub piki Jelagini paleed. Kellaaeg on mõtisklusiks soodus. Läbi suurte tammede tihedalehise ja läikiva okastiku imbub siidset valgust. Vähimgi tuulehõng ei liiguta oksi; ent aeg-ajalt hingan sisse hajusid, mis tõusevad värsketena taimedelt ja vetelt.

Mu mõtisklused on äärmiselt pessimistlikud. Milliseid pingutusi ma teeksingi, ikka viivad nad mu sama tulemuse juurde: sõda. Diplomaatiliste kombinatsioonide ja ilutulestuste aeg on möödas. Kaugete ja sügavate tegurite juures, mis on praeguse kriisi põhjustanud, ei tähenda viimaste päevade vahejuhtumised midagi. Pole enam individuaalset algatust, pole enam inimlikku tahet, mis võiks pidurdada vallandatud mehhaanilisi jõude. Meie, diplomaadid, oleme kaotanud igasuguse mõju sündmuste käigule; meie ei saa teha enam muud, kui püüda neid ette näha ja taotella, et meie valitsused kohandaksid selle järele oma käitumise.

Agentuuride telegrammidest näib mulle, et meeleolu Prantsusmaal on hea. Ei mingit närvilisust, ei mingit kabuhirmu; valitseb täiuslik rahvuslik solidaarsus. Ja mõelda, et see on sama rahvas, kes kirglikult võttis osa Caillaux' protsessi skandaalidest ja hüpnotiseerus Kohtupalee kloaagi ees!

Kogu Venemaal on avalik arvamus ülimas ärevuses, Sazonov suudab vaevu ajakirjandust mõõdukusele sundida. Igatahes pidi ta žurnalistidele nende tulise nälja kustutamiseks andma natuke toitu ja oli lasknud neile öelda: „Kui soovite, siis põrutage Austria pihta, kuid Saksamaa vastu olge mõõdukad."

Teisipäev, 28. juuli 1914.

Kell kolm peale lõunat lähen välisministeeriumi. Buchanan peab Sazonoviga parajasti nõu.

Saksa saadik ootab järjekorda. Pöördun tema poole avameelselt:

— Noh? Kas olete viimaks otsustanud oma liitlast rahustada? Ainult teie olete praegu võimeline Austriale aru pähe panema.

Ta vastab mulle otsekohe, katkendliku häälega:

— See on ometi s i i n, kus tuleb rahustuda ja lakata Serbiat ässitamast.

— Kinnitan teile oma au juures, et Vene valitsus on

täiesti rahulik ja valmis osa võtma igasuguseist lepitusaktsioonidest. Kuid ärge nõudke temalt, et ta laseks Serbia maha rõhuda.

Ta kostab mulle kuivalt:

— Me ei saa oma liitlast üksi jätta.

— Lubage mul rääkida avameelselt, kallis ametivend. Silmapilk on küllalt tõsine, ja ma mõtlen, et austame teineteist küllaldaselt, et võida kõnelda täiesti siiralt... Kui päeva, ülimalt kahe jooksul Austria-Serbia konflikt pole summutatud, puhkeb sõda, üldine sõda, katastroof, millist maailm pole võib-olla veel iialgi näinud. Õnnetust võib aga veel vältida, kuna Vene valitsus on rahuarmastav, Briti valitsus armastab rahu ja ka teie enese valitsus ütleb enese olevat rahuarmastava.

Nende sõnade peale pahvatab Pourtalès:

— Jah, tõesti, ja selle juurde ma kutsun tunnistajaks jumala: Saksamaa on rahuarmastav! Juba nelikümmend kolm aastat me kaitseme Euroopa rahu! Tervenisti neljakümne kolme aasta kestel oleme pidanud auasjaks oma jõudu mitte väärtarvitada! Ja nüüd süüdistatakse m e i d, et tahame vallandada sõda!... Küllap ajalugu tõestab, et õigus on meie poolt ja et meie südametunnistusel pole enesele midagi ette heita.

— Oleme siis juba nii kaugel, et peame appi kutsuma ajaloo kohtuotsust? Kas pole enam mingit pääsemise lootust?

Pourtalèsi ängistav erutus on nii suur, et ta ei suuda enam rääkida. Ta käed värisevad ja silmad looruvad pisaraist. Tagasihoitud vihavärinaga kordab ta:

— Me ei või maha jätta, me ei jäta maha oma liitlast... Ei, me ei jäta teda maha!

Sel silmapilgul väljub Sazonovi kabinetist Inglise saadik. Metsiku ilmega ruttab Pourtalès mööda, surumata isegi Buchanani kätt.

— Millises seisukorras küll too on! ütleb mulle sir George. — Olukord on muutunud veel halvemaks... Ma ei kahtle enam, et Venemaa ei sammuks lõpuni; *she is thoroughly in earnest*. Palusin Sazonovit, et ta ei nõustuks ühegi sõjalise ettevalmistusega, mida Saksamaa võiks tõlgendada provokatsioonina. Kogu vastutus ja igasugune

pealetungi algatus tuleb jätta Saksa valitsusele. Inglise avalik arvamus lepib sõjast osavõtu mõttega vaid siis, kui kallaletung toimub kaheldamatult Saksamaa poolt... Jumala pärast, rääkige ka teie Sazonoviga samas mõttes.

— Just seda ma talle räägingi.

Sel silmapilgul ilmub nähtavale Austria saadik. Ta on kahvatu. Ta teeseldud jäikus meie suhtes on veidras vastuolus talle tavalisesti omase nõtke ja viisaka lahkusega.

Püüame Buchananiga teda rääkima panna.

— Kas olete Viinist, küsin mina, — saanud paremaid uudiseid? Võite meid natuke rahustada?

— Ei, ma ei tea midagi uut... Masin veereb.

Soovimata anda rohkem seletust, kordab ta oma apokalüptilist metafoori:

— Masin veereb.

Mõistes, et rohkem peale käia on kasutu, väljun koos Buchananiga. Eelistan rääkida ministriga alles peale seda, kui ta on võtnud vastu Pourtalèsi ja Szapary.

Veerand tundi hiljem lasen enesest teatada Sazonovile. Ta on kaame ja värisev.

— Mul on väga halb mulje, ütleb ta mulle... — väga halb. Nüüd on kindel, et Austria keeldub meiega läbi rääkimast ja et Saksamaa õhutab teda tagant.

— Nii siis ei suutnud te Pourtalèsilt saavutada midagi?

— Mitte midagi, kui mitte arvestada seda, et Saksamaa ei võivat Austriat hüljata. Ent kas ma palun teda hüljata? Ma palun teda lihtsalt aidata mind kriisi lahendada rahulikkude vahenditega... Pealegi ei suutnud Pourtalès end enam valitseda; ta ei leidnud enam sõnu; ta kogeles, näis olevat rööpast väljas. Millest see?... Ei teie ega mina pole seda; me säilitame oma külma vere, oma *self-control*'i.

— Pourtalès erutub liialt kahtlemata sellepärast, et mängus on ta isiklik vastutus. Ma kardan, et ta on aidanud kaasa oma valitsuse viskumisele sellesse kohutavasse seiklusse, kinnitades, et Venemaa ei pea hoobile vastu ja et kui siiski juhtuks see võimatus, siis Prantsusmaa loo-

buks liidust Venemaaga. Nüüd aga näeb ta, millise kuristiku poole ta on tõuganud oma riigi.

— Olete selles kindel?

— Peaaegu... Veel eile kinnitas Pourtalès Hollandi saadikule ja Belgia chargé d'affaires'ile, et Venemaa annab järele ja et see on kolmikliidule suureks triumfiks. Tean seda parimast allikast.

Sazonov teeb nukra liigutuse ja jääb vaikseks. Ma jätkan:

— Berliini ja Viini poolt on liisk heidetud. Nüüd peate aga üle kõige mõtlema Londonile. Palun teid mitte astuda mingisuguseid sõjaväelisi samme Saksa rindel ja olla isegi väga ettevaatlik Austria frondil, niikaua kui Saksamaa pole avanud oma mängu. Vähimgi ettevaatamatus teie poolt võib meile maksma minna Inglismaa toetuse.

— See on ka minu arvamine, kuid meie kindralstaap on muutunud juba kannatamatuks, ning minult nõuab selle vaoshoidmine suurt vaeva.

Need viimased sõnad teevad mu rahutuks; mulle turgatab mõte:

— Nii tõsine kui hädaoht olekski, nii nõrgad kui oleksidki väljapääsu lootused, peame meie kahekesi igal tingimusel püüdma päästa rahu. Palun teid arvesse võtta, et saadiku kohta olen enneolematus seisukorras. Riigi ja valitsuse juhid viibivad praegu merel; saan nendega pidada ühendust ainult vahenduse kaudu ja kõige ebakindlamal viisil; pealegi tunnevad nad olukorda vaid ebatäielikult ega või seepärast mulle saata ainustki instruktsiooni. Ministeerium Pariisis on peata; tema ühendus vabariigi presidendi ja peaministriga pole vähem korrapäratu ja puudulik kui minu oma. Nii on mu vastutus hiigelsuur. Sellepärast palungi teid praegusest hetkest peale kohustuda nõustuma kõigi toimimisviisidega, mida Prantsus- ja Inglismaa teile rahu kaitseks esitavad.

— Kuid see on ju võimatu!.. Kuidas saan ma juba ette nõustuda protseduuridega, mille otstarvet ega tingimusi ma ei tea?

— Ütlesin teile, et peame igal tingimusel püüdma takistada sõja puhkemist. Nii püsin siis edasi oma nõudel.

Peale lühikest kõhklemist vastab ta mulle:

— Hüva, olen nõus!

— Võtan teie nõustumist ametliku lubadusena ja telegrafeerin sellest Pariisi.

— Võite telegrafeerida.

— Tänan! Te vabastate mu südametunnistuse suurest raskusest.

Kesknädal, 29. juuli 1914.

Draama proloog näib olevat jõudnud viimsesse järku.

Eile õhtul kuulutas Austria-Ungari valitsus sõjaväe üldmobilisatsiooni; nii keeldub siis Viini kabinett otsestest läbirääkimistest Vene valitsusega.

Täna pealelõunal kella kolme paiku tuleb Pourtalès välisministeeriumi ja teatab, et kui Venemaa ei katkesta otsekohe oma sõjalisi ettevalmistusi, mobiliseerib Saksamaa oma armee samuti. Sazonov vastab talle, et Vene kindralstaabi ettevalmistused on põhjustatud Viini kabineti kangekaelsest leppimatusest ja tõigast, et kaheksa Austria-Ungari armeekorpust asuvad juba lahingukorras.

Kell üksteist õhtul tuleb mu saatkonda Nikolai Aleksandrovitš Vassili, välisministeeriumi kantselei asedirektor. Ta teatab mulle, et käskiv toon, millega Saksamaa saadik tänasel pealelõunal pöördus Vene valitsuse poole, on selle viinud otsusele: 1) anda käsk veel samal ööl mobiliseerida kolmteist korpust, mis on määratud sõja korral tegevusse astume Austria-Ungari vastu, ja 2) alustada salajas üldmobilisatsiooni.

Need viimased sõnad panevad mu võpatama:

— Kas pole võimalik, vähemalt esialgu, piirduda osalise mobilisatsiooniga?

— Ei. Küsimust uuris põhjalikult nõukogu, mis koosnes meie kõrgeimaist väejuhtidest. Nad jõudsid otsusele,

et käesolevail asjaoludel ei saa Vene valitsusel olla valikut osalise ja üldmobilisatsiooni vahel, kuna osaline mobilisatsioon oleks tehniliselt teostatav ainult üldmobilisatsiooni mehhanismi täielisse korratusse viimise kulul.

Neljapäev, 30. juuli 1914.

Vaevalt on Vassili pöördunud välisministeeriumi tagasi, kui Sazonov mulle kõlistab ja palub saata tema juurde mu esimene sekretär Chambrun, „väga tähtsa teate saamiseks". Samal ajal kutsutakse mu sõjaväeline atašee kindral Laguiche kindralstaapi. Kell on kolmveerand üks öösel.

Keiser Nikolai, kes on õhtupoolikul keiser Wilhelmilt saanud isikliku telegrammi, on tõepoolest otsustanud üldmobilisatsiooni edasi lükata; keiser Wilhelm kinnitab temale, et ta „võtab tarvitusele kogu oma jõu, et soodustada otsest kokkulepet Austria ja Venemaa vahel". Tsaar on teinud selle otsuse oma isiklikul äranägemisel, vaatamata oma kindralite vastupanule, kes talle veelkord kirjeldasid kõiki osalise mobilisatsiooni halbusi ja ohte. Nii teatan siis Pariisi ainult kolmeteistkümne Vene korpuse mobilisatsioonist, mis sõja korral peavad teotsema Austria vastu.

Hommikul teatavad meile ajalehed, et Austria-Ungari sõjavägi on oma kallaletungi eelmänguna eile õhtul pommitanud Belgradi.

Uudis levib publikus otsekohe ja tekitab suurt ärevust. Igaltpoolt telefoneeritakse mulle, küsitakse, kas mul on sündmuse kohta lähemaid andmeid, kas Prantsusmaa on otsustanud kindlasti toetada Venemaad jne. Erutatud grupid vaidlevad tänavail. Minu akende ees Neva kail neli *mužik*'i, kes laadivad parajasti maha puid, katkestavad töö ja kuulavad pealt oma peremeest, kes loeb neile lehte ette. Siis arutavad nad kõik viiekesi küsimust

pikalt ja laialt, tõsiste liigutuste ning kõlblalt pahase näoilmega; arutlus lõpeb ristimärkidega.

Kell kaks peale lõunat läheb Pourtalès välisministeeriumi. Sazonov, kes võtab ta vastu otsekohe, aimab juba ta esimesist sõnadest, et Saksamaa ei taha lausuda Viinile taldutavat sõna, mis päästaks rahu.

Pourtalèsi käitumine on liigagi tähendusrikas: ta on kokku varisemas, sest nüüd märkab ta leppimatu poliitika tagajärgi, mille instrumendiks ta on olnud, kui isegi mitte sepitsejaks. Ta näeb ette välditamatut katastroofi ja vajub nüüd kokku oma vastutuskoorma all.

— Jumala pärast, ütleb ta Sazonovile, — tehke mulle mingisugune ettepanek, mida ma võiksin soovitada oma valitsusele. See on mu viimne lootus.

Sazonov improviseerib otsekohe järgmise leidliku teksti:

„Kui Austria, tunnustades, et Austria-Serbia küsimus on võtnud üleeuroopalise iseloomu, teatab oma valmisolekust kõrvaldada oma ultimaatumist punktid, mis puudutavad Serbia suveräänsuse õigusi, kohustub Venemaa katkestama oma sõjalisi ettevalmistusi.“

Ikkagi veel rõhutuna, ekslevate silmadega, rääkides kogelemisi, lahkub Pourtalès tuikuval sammul.

Tund aega hiljem juhitakse Sazonov Peterhofi lossi, kus ta peab keisrile tegema ettekande. Ta leiab isevalitseja väga halvatujulisena telegrammi tõttu, mille keiser Wilhelm oli talle saatnud öösel ja mille toon on peagu ähvardav:

„Kui Venemaa mobiliseerib Austria-Ungari vastu, vahendaja ülesanne, mille võtsin enesele sinu tungival palvel, saab kompromiteeritud, kui mitte ei muutu päris võimatuks. Kogu otsusetegemise raskus lasub praegusel silmapilgul sinu õlgadel, mis peavad kandma vastutust kas sõja või rahu eest.“

Lugenud selle telegrammi kaks korda läbi, Sazonov teeb lootusetu liigutuse:

— Me ei suuda enam sõda vältida!.. Saksamaa põikleb silmanähtavalt kõrvale vahendustoimingust, mida me

temalt palume, ja ta ei taotle muud, kui ainult võita aega oma kallaletungi ettevalmistuste salajaseks lõpetamiseks. Säärases olukorras ma ei usu, et Teie Majesteet võiks üldmobilisatsiooni väljakuulutamist veel edasi lükata.

Keiser on väga kahvatu ja vastab surutud häälega:

— Mõelge vastutusele, mida mulle soovitate võtta enesele! Mõelge, et see tähendab saata tuhandeid ja tuhandeid inimesi surma!

Sazonov jätkab:

— Ei Teie Majesteedi ega minu südametunnistusel pole enesele midagi ette heita, kui puhkeb sõda. Teie Majesteet ja tema valitsus on teinud kõik võimaliku, et säästa maailma sellest hirmsast katsumisest... Kuid praegu olen veendunud, et diplomaatia on oma töö lõpetanud. Nüüdsest peale tuleb mõelda riigi julgeolekule. Kui Teie Majesteet paneb meie ettevalmistused mobilisatsiooniks seisma, ei saavuta Teie muud, kui häirite meie sõjaväelist organisatsiooni ja viite segadusse me liitlased. Sõda puhkeb sellegipärast Saksamaa poolt soovitud tunnil ja üllatab meid täielikus korralageduses.

Peale hetkelist mõtisklemist lausub keiser kindla tooniga:

— Sergei Dimitrievitš, minge ja telefoneerige kindralstaabi ülemale, et kuulutan välja üldmobilisatsiooni.

Sazonov laskub palee vestibüüli, kus asetseb telefonikabiin, ja annab keiserliku korralduse kindral Januškevitšile edasi.

Seinakell näitab täpsalt neli.

Soomuslaev *„France"*, mille pardal asusid vabariigi president ja riiginõukogu juhataja, on eile õhtul saabunud Dunkerque'i, jättes vahele ettenähtud peatused Kopenhaagenis ja Kristiaanias.

Kell kuus saan telegrammi, mis saadetud Pariisist täna hommikul ja kannab Viviani allkirja. Kinnitanud veelkord Prantsuse valitsuse rahupüüdlikke kavatsusi ja korranud Vene valitsusele oma nõuandeid ettevaatlikkusele, Viviani lisandab: *„Prantsusmaa on otsustanud kindlasti täita kõik kohustused liidu vastu."*

Lähen ja teatan sellest Sazonovile, kes vastab mulle väga lihtsalt:

— Olin Prantsusmaale kindel.

Reede, 31. juuli 1914.

Varahommikul kuulutati välja üldmobilisatsiooni käsk. Kogu linnas, nii lihtrahva kui ka aristokraatseis ja rikkais linnaosades, valitseb üksmeelne vaimustus. Mulle teatatakse sõjakaist hurraa-karjumisist Talvepalee väljakul ja Kaasani jumalaema kiriku ees. Sazonov, kes kogu aeg katsub säästa inglise avalikku arvamust ja viimse minutini püüab teha kõik võimaliku sõja puhkemise takistamiseks, nõustub vastuvaidlemata mõningate muudatustega, mida sir Edward Grey palub teha ettepaneku tekstis, mille Sazonov oli eile koostanud Berliini valitsuse jaoks. Uus tekst kõlab järgmiselt:

„Kui Austria nõustub seisma panema oma vägede sissetungi Serbia territooriumile, tunnustades, et Austria-Serbia konflikt on muutunud üleeuroopalise tähtsusega küsimuseks, ja lubab, et suurriigid asuvad uurimisele, millise rahulduse Serbia võiks anda Austria-Ungari valitsusele, ilma et selle juures kannataksid ta suveräänse riigi õigused ja ta iseseisvus — nõustub Venemaa jääma äraootavale seisukohale.“

Kell kolm peale lõunat palub Saksa saadik keisrilt audientsi, kes kutsub tema otsekohe Peterhofi.

Saades kõige lahkema vastuvõtu osaliseks, piirdub Pourtalès keiser Wilhelmi viimases telegrammis väljendatud mõtete edasiarendamisega: „Saksamaa oli alati Venemaa parim sõber... Nõustugu keiser Nikolai oma sõjalised ettevalmistused lõpetama, ja maailma rahu on päästetud...“

Tsaar tõstab vastates esile leppimise võimalusi, mida sir Edward Grey poolt parandatud Sazonovi ettepanek pakub konflikti veel väärikaks korraldamiseks.

Kell üksteist õhtul laseb Pourtalès end teatada välisministeeriumis. Otsekohe vastu võetud, deklareerib ta

Sazonovile, et kui Venemaa ei katkesta kaheteistkümne tunni jooksul oma mobilisatsiooni nii Saksa kui ka Austria-Ungari piiril, mobiliseeritakse kogu Saksa armee.

Siis, vaadates seinakellale, mis näitab kakskümmend viis minutit üle üheteistkümne, ta lisandab:

— Tähtaeg lõpeb homme kell kaksteist. Jätmata Sazonovile aega mingiks märkuseks, jätkab ta vabiseva ja katkendliku häälega:

— Nõustuge demobilisatsiooniga!.. Nõustuge demobilisatsiooniga!.. Nõustuge demobilisatsiooniga!..

Sazonov vastab väga rahulikult:

— Ma ei saa teile kinnitada muud, kui ainult seda, mida teile juba on öelnud Tema Majesteet keiser. Niikaua, kui läbirääkimised Austriaga jätkuvad, nii kaua, kui on veel vähegi lootust sõja summutamiseks, meie kallale ei tungi. Kuid demobiliseerida on meil tehniliselt võimatu, ilma et selle juures ei kannataks meie sõjaväeline korrastis. See on kaalutlus, mida ei saa eitada ka teie kindralstaap.

Pourtalès väljub kohkunud ilmega.

Laupäev, 1. august 1914.

Keiser Wilhelm kuulutas Saksamaal eile „sõjaseisukorra". *Kriegsgefahrzustand* võimaldab kohe reserviste lipu alla kutsuda ja piirisid sulgeda. Kuigi see pole veel ametlik mobilisatsioon, on ta vähemalt mobilisatsiooni eelmäng.

Selle uudise saamise järele telegrafeeris tsaar keisrile:

„Saan aru, et sa võiksid olla sunnitud mobiliseerima, ent tahaksin sinult samasugust tagatist, nagu ma ise sulle andsin — nimelt, et need sammud ei märgitse sõda ja et jätkame läbirääkimisi üldise rahu säilitamiseks, mis on nii kallis me mõlema südametele. Meie kauasel proovitud sõprusel peaks jumala abiga õnnestuma verevalamist takistada. Ootan usalduslikult sinu vastust."

Ultimaatumiga määratud tähtaeg lõppes täna keskpäeval; alles kell seitse õhtul ilmub Pourtalès välisministeeriumi.

Näost tulipunasena, tursunud silmadega, erutusest lämbudes, annab ta Sazonovile üle sõjakuulutuse, mis lõpeb teatraalse ja võltsi lausega: *„Tema Majesteet keiser, minu kõrge suverään, võtab väljakutse vastu ja loeb end Venemaaga sõjavahekorras olevaks."*

Sazonov vastab talle:

— Te ajate kuritegelikku poliitikat. Rahvaste needus langeb teie peale.

Siis, lugedes sõjakuulutust valju häälega, näeb ta selles hämmastusega kahte varianti, klambrites, mis on pealegi äärmiselt pisikese tähtsusega. Nii, peale sõnu: *„Venemaa, keeldudes tunnustamast õigust ..."* seisab: *„(pidades mitte tarvilikukus vastata ...)"*. Ja kaugemal, peale sõnu: *„Venemaa, olles ilmutanud selle keeldumisega ..."* seisab: *„(sellise käitumisega ...)"*. Võimalik, et need teisendid olid dikteeritud Berliinist ja olid mõlemad sattunud ametlikku teksti kas ümberkirjutaja tähelepanematusest või liigsest kiirustamisest.

Pourtalès on nii maha löödud, et ei suuda seletada vormi veidrust, mis *in aeternum* jääb kleepuma selle ajaloolise dokumendi külge, mis põhjustab nii palju viletsusi. Lugemise lõpetanud, Sazonov kordab:

— Sellega sooritate kuriteo!

— Me kaitseme oma au!

— Teie au polnud üldse mängus. Ainsa sõnaga oleksite võinud kõrvaldada sõjaohu, kuid te ei tahtnud seda. Kõiges selles, millega olen püüdnud päästa rahu, pole ma teie poolt leidnud vähematki tuge. Kuid ometi oleleb jumalik õigus!

Pourtalès vastab, tuhmi häälega, heitunud pilguga:

— See on tõsi ... Oleleb jumalik õigus ... Jumalik õigus!

Ta pomiseb veel mõningad arusaadamatud sõnad ja tuigub siis akna poole, mis asetseb peauksest paremal, vastu Talvepaleed. Seal toetub ta aknalauale ja puhkeb järsku nuuksuma.

Sazonov püüab teda rahustada, patsutab talle seljale. Pourtalès kogeleb:

— Selline pidi siis olema minu missiooni tulemus!

Viimaks sööstab ta järsult ukse poole, mille avab

suure vaevaga, niivõrd värisevad ta käed, ja väljub pomisedes:

— Jumalaga!.. Jumalaga!

Lähen Sazonovi juurde mõned minutid hiljemini. Ta jutustab mulle äsjasest stseenist.

Pühapäev, 2. august 1914.

Prantsuse sõjaväe üldmobilisatsioon. Telegraafiline korraldus saabus mulle öösel kell kaks.

Nii on siis liisk langenud!.. Mõistuse osa rahvaste juhtimises on nii nõrk, et ülemaailmse hullumeelsuse vallandamiseks piisab vaid nädalast...

Ma ei tea, kuidas hindab ajalugu diplomaatilist tegevust, millest võtsin osa koos Sazonovi ja Buchananiga, kuid kõik me kolm oleme õigustatud kinnitama, et oleme oma sisetundepäraselt maailma rahu päästmiseks teinud kõik meist oleneva.

Selle otsustava nädala kestel oli mu saatkonna töö väga raske: ööde töökoormad polnud päevade omadest väiksemad. Mu personaal oli innukuselt ja külmaveresuselt eeskujulik. Leidsin kõigi poolt, oma nõuniku Douclet', oma sekretäride Chambruni, Gentil', Dulong'i ja Robieni poolt kaasabi, mis oli sama toimekas ja arukas kui südamlik ja hoolas.

Tänasel pealelõunal, kell kolm, lähen Talvepaleesse, kus kommete kohaselt keiser peab oma rahvale kuulutama manifesti. Olen ainuke sellele pühalikule sündmusele lubatud välismaalane — kui liidusoleva suurvõimu esindaja.

Vaatepilt on majesteetlik. Hiigelsuurde Püha Georgi galeriisse, mis asetseb piki Nevat, on kogunenud viis või kuus tuhat inimest. Kogu õukond on galaülikonnas, kõik garnisoni ohvitserid välimundrites. Saali keskpaika on püstitatud altar ja sellele asetatud imettegev Kaasani jumalaema ikoon, millest nüüd Nevski Prospekti rahvuslik pühakoda paari tunni jooksul peab olema ilma.

Aastal 1812, enne tagasisiirdumist oma vägede juurde, oli vürst Kutuzov kaua aega palvetanud sama pühakuju ees.

Hardas vaikuses läbib keiserlik korteež galerii ja reastub altarist vasemale. Keiser laseb mind kutsuda istet võtma tema vastu, soovides niimoodi, nagu ta ütles, „avaldada avalikku austust liitlase Prantsusmaa truudusele".

Jumalateenistus algab otsekohe, saadetuna õigeusu liturgia nii suurepäraseist, pateetilisist lauludest. Nikolai II palub innuka süvenemisega, mis annab ta kahvatule näole haarava müstilisuse ilme. Keisrinna Aleksandra Feodorovna seisab ta kõrval, ülakeha jäik, pea püsti, huuled lillakad, pilk liikumatu, silmaterad klaasised; ajuti suleb ta silmad ning ta kaame nägu näib siis surnumaskina.

Peale viimaseid palvusi loeb õuepreester ette tsaari manifesti oma rahvale — lihtne aruanne sündmusist, mis sõja muutnud välditamatuks, kõnekas üleskutse kogu rahvuslikule energiale, pöördumine Kõigekõrgema poole jne. Siis, astudes altari juurde, tõstab keiser parema käe Evangeeliumi poole, mida hoitakse ta ees. Ta näib veel tõsisemana, pühalikumana, nagu oleks ta armulaual. Aeglase häälega, rõhutades iga sõna, ütleb ta:

— Mu siinviibivad ihukaitseväe ohvitserid, tervitan teis kogu oma sõjaväge ja õnnistan teda. Tõotan pühalikult, et ma ei sõlmi rahu niikaua, kui veel ainuski vaenlane viibib isamaa pinnal.

Hurraade kaikumine vastab sellele deklaratsioonile, mis on kopeeritud tõotusest, mille Aleksander I andis a. 1812. Peagu kümme minutit kestab kogu saalis freneetiline lärm, mis tugevneb varsti piki Nevat kogunenud rahvahulkade hüüetest.

Äkki, oma tavalise tormakusega, sööstab minu juurde suurvürst Nikolai, Vene vägede ülemjuhataja, ja kaisutab mind sellise tugevusega, et ähvardab mu puruks pigistada. Nüüd muutub vaimustus kahekordseks, milles domineerivad hüüded: — Elagu Prantsusmaa!.. Elagu Prantsusmaa!..

Suure vaevaga suudan läbi mu ümber tungleva hõis-

kamise murda tee suveräänide seljataha ja pääsen siis uksest välja.

Jõuan viimaks Talvepalee väljakule, kus tungleb tohutu rahvahulk lippude, ikoonide ja tsaari piltidega.

Keiser ilmub rõdule. Silmapilkselt laskuvad kõik põlvili ja kõlab Vene hümn. Sel minutil on tsaar neile tuhandeile põlvitavaile inimestele tõesti Jumalast määratud isevalitseja, oma rahva sõjaväeline, poliitiline ja usuline juht, kehade ja hingede absoluutne suverään.

Sellal kui sammun oma saatkonna poole, silmis veel viirastumas see suurejooneline nägemus, ei suuda ma tagasi tõrjuda mõtteid 1905. a. 22. jaanuari jubedalt päevalt, mil Peterburi töörahvas, juhituna papp Gaponist ja kandes samuti pühakujusid, oli kogunenud nagu tänagi Talvepalee ette paluma „isakest tsaari". Rahvale avati aga halastamatult tuli.

III PEATÜKK.

3.—17. august 1914.

Suurvürst Nikolai Nikolajevitši määramine ülemjuhatajaks. — Inglismaa sõttaastumine. — Minu vastuvõtt tsaari poolt: tänu Prantsusmaale, sõjategevuse üldkava, võitlus lõpuni. — Minu vastuvõtt suurvürst Nikolai Nikolajevitši poolt. — Austria-Ungari sõjakuulutus Venemaale. — „Wilhelm Püha Helenale!" — Duuma istung 8. augustil. — Suurvürstinna Maria Pavlovna. — Saksa mõju Venemaal. — Balti aadel. — „Kui *starets* oleks olnud siin..." — Vene armee üldrünnak. — Suurvürst Nikolai Nikolajevitši manifest poola rahvale. Jne.

Esmaspäev, 3. august 1914.

Suurvürst Nikolai Nikolajevitš on nimetatud vägede ülemjuhatajaks, kuigi lisandusega „ajutine", sest keiser tahab ise sobival ajal enese kätte võtta oma vägede isikliku ja vahenditu juhatamise.

See nimetamine oli põhjustanud väga elavaid arutlusi koosolekul, mille Tema Majesteet oli pidanud oma ministritega. Keiser oli tahtnud otsekohe asuda oma sõjaväe etteotsa. Goremõkin, Krivošein, admiral Grigorovitš ja eriti Sazonov teinud talle aukartliku visadusega selgeks, et ta ei pea mitte riskima oma lugupeetavust ja prestiiži sõja juhtimisega kompromiteerida. Sõda kujunevat kindlasti väga rängaks ja ohtlikuks, ning tema esialgne käik on väga ebamäärane.

— Tuleb arvata, öelnud Sazonov, — et esimeste nädalate jooksul peame taganema. Teie Majesteet ei pea end asetama kriitika märklauaks, mida see taganemine kindlasti tekitab rahvas ja isegi sõjaväes.

Keiser vihjanud oma esivanema, Aleksander I eeskujule a. 1805 ja 1812. Sazonov vastanud teravmeelselt:

— Teie Majesteet võtku lahkesti vaevaks lugeda selleaegseid mälestusi ja kirjavahetusi. Ta leiab neist, kuidas ta kõrget esivanemat selle eest laideti ja sõimati, et ta sõjategevuse juhtimise isiklikult endale võttis. Ta leiab neist ka kõik halbused, mis oleksid olnud välditavad, kui ta oleks jäänud pealinna ja avaldanud sealt, kõrgemalt kohalt, oma ülimat võimu.

Keiser võtnud lõppeks hoiatuse kuuldavaks.

Sõjaminister kindral Suhhomlinov ihaldas juba ammu vägede ülemjuhataja kõrget kohta ja on maruvihane, nähes eelistatavat temale suurvürst Nikolaid. Õnnetuseks on ta mees, kes maksab kätte . . .

Teisipäev, 4. august 1914.

Eile kuulutas Saksamaa Prantsusmaale sõja.

Üldmobilisatsioon jätkub kogu riigis suure innuga ja vähimagi vahejuhtumiseta. Mõnel pool on ettenähtud ajast isegi viis või kuus tundi võidetud.

Sazonov, kelle omakasupüüdmatuse ja aususe voorusi mul on sagedasti võimalus olnud hinnata, avaldub viimaseil ajul küljest, mis teda tõstab veelgi kõrgemale. Praeguses pöördejärgus ei näe ta ainult poliitilise probleemi lahendamist, vaid eriti ka kõlblat probleemi, kuhu seguneb isegi religioon. Kogu ta siseelu valitsevad südametunnistuse ja usu salajased käsud. Mitmel puhul ütles ta mulle:

— Austria ja Saksamaa poliitika on sama karistusväärne kui mõttetu: ta ei sisalda eneses ainustki moraalsuse elementi; ta teotab kõiki jumalikke seadusi.

Täna hommikul, nähes teda üliväsinuna, silmad palavikulised ja ümbritsetud siniste rõngastega, küsin temalt, kuidas ta suudab taluda nii tohuturasket tööd sellise nõrga tervisega. Ta vastab:

— Jumal toetab mind.

Kogu päeva defileerisid saatkonna eest rongkäigud, kandes lippe ja ikoone ning hüüdes: „Elagu Prantsusmaa!.. Elagu Prantsusmaa!..“

Väga kirju rahvahulk: töölised, papid, *mužik*'id, mees- ja naisüliõpilased, teenijad, väikesed ametnikud jne. Vaimustus näib olevat tõeline. Ent millist osa nende nii arvukate, korrapäraste vaheaegade järele toimuvate meeleavalduste juures mängib võib-olla politsei?..

Esitasin parajasti selle küsimuse enesele täna õhtul kella kümne paiku, kui mulle teatatakse, et rahvahulk on tunginud Saksa saatkonda ja rüüstanud selle põhjalikult.

Saksa saatkonna hoone asetseb linna kõige tähtsamal platsil, Iisaku peakiriku ja Maria palee vahel; ta on ehitis, mida sakslased nimetavad *„kolossal“*. Massiivne soome graniidist fassaad, rasked arhitraavid, gigantsed müürid. Katusel kaks tohutusuurt pronkshobust, keda hoiavad hiiglased. Kunstiteosena vastik, on ehitis siiski võimas ja sümboolne. Ta toonitab toore ja lärmaka kõnekusega Saksamaa pretensioone ülevõimule Venemaal.

Rahvamass oli tunginud hoonesse, purustanud aknad, käristanud seinavaibad, lõhkunud maalingud, pildunud läbi akende kogu mööbli, kaasa arvatud renessansiaegsed marmor- ja pronkskujud, mis moodustasid Pourtalèsi kauni erakollektsiooni. Ja lõpuks on rüüstajad paisanud tänavale fassaadi kaunistava hobustegrupi. Rüüstamine on kestnud peagu tunni, politsei kaasatundva silma all.

On sel vandalistlikul teol ka mõni sümboolne tähendus? Ennustab ta saksa mõju hävimist Venemaal?..

Mu Austria-Ungari ametivend krahv Szapary viibib ikka veel Peterburis, mõistmata, miks ta valitsus näib nii aeglustavat sidemete katkestamisega Vene valitsusega.

Kesknädal, 5. august 1914.

Prantsuse koloonia Peterburis peab täna Notre Dame de France'i kirikus piduliku missa, et paluda meie armeedele jumala õnnistust.

Kell viis hommikul telefoneeris mulle Buchanan, et oli öösel saanud *Foreign Office*'ilt telegrammi, millega teatati temale Inglismaa osavõtust sõjast. Nii teen siis korralduse peaaltarit kaunistavatele Prantsuse ja Vene lippudele lisandada ka Briti oma.

Kirikus istun oma harilikku tugitooli paremas vaheruumis. Buchanan jõuab pärale peagu samal ajal.

— Mu liitlane! Mu kallis liitlane! ütleb ta mulle liigutatult.

Esimese rea keskele on paigutatud kaks tugitooli, üks vürst Belosselskile, keisri tiibadjutandile, kes esindab Tema Majesteeti, teine suurvürst Nikolai tiibadjutant Kompenskile, kes esindab vägede ülemjuhatajat.

Vasemas vaheruumis on kohal kõik Vene ministrid, ja nende taga sadakond ametnikku, ohvitseri jne.

Kogu kirik on täidetud ja pühalikus meeleolus.

Iga saabuva isiku näolt loen sama rõõmsat üllatust. *Union-Jack,* mis lehvib altaril, teatab kõigile, et Inglismaa on nüüdsest peale meie liitlane.

Need kolme rahvuse lipud harmoneerivad väljendusrikkalt. Koosnedes samadest värvidest, valgest, sinisest ja punasest, väljendavad nad maaliliselt ja silmatorkavalt kolme liitunud rahva solidaarsust.

Missa lõpul laulab kirikukoor järjestikku

Domine, salvum fac Rempublicam ...
Domine, salvum fac Imperatorem Nicolaum ...
Domine, salvum fac Regem Britannicum ...

Missa lõppedes teatab mulle Sazonov, et keiser palub mind teda pealelõunal Peterhofis külastada.

Jõudnud kell kolm pärale väikesse suvilasse Aleksandriasse, juhitakse mind otsekohe Tema Majesteedi kabinetti.

Etiketi kohaselt olen rõivastatud suurvormi, kuid tseremoonia on lihtsustatud.

Tsaari kabinetti, mis asetseb teisel korral, valgustavad suured aknad. Neist näeb laiuvat Soome lahte, nii kaugele kui ulatub pilk. Kaks paberitega kaetud lauda, diivan ja kuus nahktooli, mõningad sõjaväeainelised gra-

vüürid moodustavad kogu sisustuse. Keiser, välivormis, võtab mu vastu püsti seistes:

— Tahtsin, ütleb ta mulle, — väljendada teile kogu oma tänulikkust, kogu oma imetlust teie maa vastu. Esinedes nii truu liitlasena, on Prantsusmaa andnud maailmale unustamatu näite patriotismist ja truudusest. Andke, palun teid, vabariigi valitsusele edasi minu südamlikem tänu.

Selle viimase lause ütleb ta veenva häälega, mis pisut väriseb. Ta liigutus on silmanähtav. Ma vastan:

— Vabariigi valitsus on Teie Majesteedi tänust kindlasti väga liigutatud. Ta on selle ka ära teeninud agaruse ja otsustavusega, millega ta on täitnud oma liitlasekohuseid, kui ta oli sunnitud jõudma äratundmisele, et rahu oli päästmatult kadunud. Sel päeval ei kõhelnud ta silmapilkugi. Ja sellest ajast peale olen teie ministritele edasi andnud vaid julgustuse ja solidaarsuse sõnu.

— Tean seda!.. Tean seda!.. Pealegi olen alati uskunud Prantsusmaa sõnasse.

Siis kõneleme varsti algavast võitlusest. Keiser arvab selle kujunevat väga raskeks, pikaks ja hädaohtlikuks:

— Peame end varustama julguse ja kannatusega. Mis puutub minusse, siis võitlen lõpuni. Võidu saavutamiseks ohverdan ma oma viimse rubla ja viimse sõduri. Nii kaua, kui viibib Vene või Prantsuse territooriumil ainuski vaenlane, ma rahulepingule alla ei kirjuta.

Selle pühaliku tõotuse annab ta kõige rahulikuma, kõige harilikuma tooniga. Ta hääles ja eriti silmades on imelik segu resoluutsusest ja vagurusest, neis on ühtaegu midagi kõigutamatut ja passiivset, ebamäärast ja selget. Ta nagu ei väljendaks oma isiklikku tahet, vaid kuuletuks pigemini mõnd välist jõudu, mõnd jumaliku seadmise või saatuse käsku.

Olen fatalismi teedega vähem tuttav kui tema ja kirjeldan talle kogu oma energiaga, milleks olen suuteline, hirmsat ohtu, millesse satub Prantsusmaa sõja esimeses järgus:

— Prantsuse armee peab taluma Saksa kahekümne viie korpuse kohutava löögi. Palun seepärast Teie Majes-

teeti anda oma vägedele käsk viivitamatuks rünnakuks. Vastasel korral ähvardab Prantsuse sõjaväge purustamine. Ja kogu sakslaste mass pöörduks siis Venemaa vastu.

Ta vastab, rõhutades sõnu:

— Niipea kui mobilisatsioon on viidud lõpule, käsin vägedel peale tungida. Mu sõjavägi on täis tulist võitlusindu. Rünnak teostatakse suurima võimaliku jõuga. Te teate ju isegi, et suurvürst Nikolai on erakordne t o r m a j a.

Edasi küsitleb mind keiser sõjatehnilistes küsimustes, Saksa armee suuruse kohta, Prantsuse ja Vene kindralstaapide kokkulepitud plaanide üle, Inglise sõjaväe ja laevastiku, Türgi ja Itaalia praeguste seisukohtade kohta jne. Kõigi nende küsimustega näib ta olevat hästi tuttav.

Audients kestab terve tunni. Äkki keiser vaikib. Ta näib hämmastatuna ja silmitseb mind pisut kohmakas seisangus, liigutades kõheldes käsi. Järsku haarab ta mu oma käte vahele:

— Härra saadik, lubage minul Teie isikus sülelda kallist ja kuulsusrikast Prantsusmaad!

Lihtsast Aleksandria suvilast siirdun Znamenka toredasse paleesse, mis asetseb päris lähedal ja kus resideerib suurvürst Nikolai.

Vägede ülemjuhataja võtab mu vastu oma avaras kabinetis, mille kõigile laudadele on laotatud kaardid. Suurte, kiirete ja kindlate sammudega astub ta mulle vastu. Nagu kolm päeva tagasi Talvepalees, süleleb ta mind ka nüüd, nii et mu õlad ähvardavad puruneda:

— Jumal ja Jeanne d'Arc on meiega! hüüab ta. — Me võidame!.. Kas pole see jumalik ettemääramine, et sõda puhkes nii üllal põhjusel, et meie mõlemad rahvad vastasid mobilisatsiooni väljakuulutamisele sellise vaimustusega, et asjaolud meile on nii soodsad?

Katsun tõusta nii hästi kui suudan selle sõjaväelise ja müstilise ilukõneni, mille naiivne vorm ei takista mind tajumast suurmeelset inspiratsiooni; hoidun ainult toetumast Jeanne d'Arc'ile, kuna nüüd pole tarvis „kihutada

inglasi Prantsusmaalt välja", vaid just tõmmata neid sinna nii kiiresti kui võimalik.

Asun ilma üleminekuta kohe kõige tõsisema küsimuse juurde:

— Mitme päeva pärast annate pealetungikäsu?

— Annan käsu pealetungiks otsekohe, kui see operatsioon on teostatav, ning ründan siis ka põhjalikult... Võib-olla ei oota ma isegi ära, kuni mu kõigi korpuste koondamine on lõpule viidud. Tungin peale niipea, kui tunnen end küllalt tugevana... See sünnib arvatavasti 14. augustil.

Nüüd seletab ta mulle oma manöövrite üldplaani: 1) Preisi rindel teotseb üks vägede grupp; 2) teine grupp opereerib Galiitsia rindel ja 3) vägede mass Poolas on määratud pealetungiks Berliinile.

Kui ta niimoodi, sõrm kaardil, seletab mulle oma kavatsusist, hoovab kogu ta isikust taltsutamatut energiat. Ta lõikav ja katkendlik kõne, sätendavad silmad, närvlikud liigutused, ta karm ja kokkusurutud suu ja hiiglase kuju kehastavad temas käskivat ja kaasakiskuvat julgust, mis oli vene suurte strateegide Suvorovi ja Skobelevi peaomaduseks. Nikolai Nikolajevitšis on midagi rohkem, midagi nagu äkkvihast, despootlikku, halastamatut, mis seob teda pärivuslikult viieteistkümnenda ja kuueteistkümnenda sajandi Moskva vojevoodidega. Ja kas pole temas nendega ühine ka tema süütu vagadus, ebausklik religiositeet, tuline ja tugev elujänu? Olgu ajaloolise vastavusega kuidas on, kuid ühte võin kinnitada, et suurvürst Nikolai süda asetseb parajal kohal ja et Vene vägede ülemjuhatust poleks saadud anda ustavamaisse ja tugevamaisse kätesse.

Meie keskustelu lõpu poole ütleb ta mulle:

— Võtke lahkesti vaevaks saata kindral Joffre'ile mu soojimad tervitused ja teatada minu absoluutset usku võidusse. Öelge talle samuti, et lasen oma ülemjuhataja lipu kõrvale asetada tema oma, mille ta kinkis mulle siis, kui kaks aastat tagasi viibisin Prantsusmaal manöövritel.

Seejärel, surunud tuliselt mu käsi, saadab ta mu ukseni:

— Ja nüüd, hüüab ta, — olgu jumal meiega!

Kell pool kuus astun keiserlikku rongi, mis viib mu Peterburi tagasi.

Saksa sõjavägi on eile õhtul tunginud Belgia territooriumile.

Neljapäev, 6. august 1914.

Mu Austria-Ungari ametivend Szapary annab täna hommikul Sazonovile üle sõjakuulutuse.

Sakslased tungivad Lääne-Poolasse. Üleeilsest saadik on nad okupeerinud Kališi, Czenstachowa ja Bendini. See kiire edasitung näitab, kuivõrd õigus oli Vene kindralstaabil a. 1910, kui ta tõmbas oma piirigarnisonid ja koondustsooni saja kilomeetri võrra tagasi ida poole — ettevaatusvahend, mida tol ajal Prantsusmaal ägedasti kritiseeriti.

Keskpäeval sõidan Tsarskoje Seloosse, kus einestan suurvürst Pavel Aleksandrovitši ja ta morganaatilise naise krahvinna Hohenfelseni juures, kellega olen juba arvukate aastate vältel sõbralikes suhetes.

Kogu tee möödub mu auto jalaväe rügementidest, koos nende lahinguvarustisega. Igale rügemendile järgneb lõpmatu rida sõidukeid: laskemoonakastid, toiduainetekaarikud, ambulantsvankrid, väliköögid, *telega*'d, *lineika*'d, taluvankrid jne. Sõidukid järgnevad üksteisele korratuses, mõnikord üle väljade, korrapäratus ja maalilises segaduses, mis meenutab nagu mõnd aasia hordat. Jalaväelased on hea välimusega, kuigi vihm ja muda takistavad marssimist. Kolonnis sammub kaasa hulk naisi, kes saadavad oma mehi kuni esimese etapini, kuni lõpliku jumalagajätuni; paljud kannavad süles lapsi. Üks neist liigutab mind lõpmatult. Väga noor, õrna näoga, punase- ja valgekirju rätt seotud heledaile juustele, seljas sinisest sitsist *sarafan*, tõmmatud koomale nahkvööga. Ta surub oma rinna vastu imikut ja võtab

nii pikad sammud kui vähegi suudab, et püsida mehe kõrval, kes marsib reas äärmisena; too on kena tõmmu ja lihasterikas poiss. Nad ei räägi omavahel sõnagi, kuid nende tulised, kurtvad silmad on suunatud teineteisele. Ning kolm korda järgemööda näen noort ema sirutavat sõdurile nende last suudlemiseks.

Suurvürst Pavel ja krahvinna Hohenfelsen on peale minu külla kutsunud ainult Mihhail Stahhovitši, Oreli *zemstvo* poolt valitud riiginõukogu liikme, ühe prantsuse ideedest kõige rohkem läbiimbunud venelase. Nii leian enese intiimse ja sooja sümpaatia õhkkonnas.

Jutustan pererahvale kahe viimase nädala pikast sündmuste reast. Omalt poolt esitavad nad suure hulga näiteid ja episoode, mis tõendavad kõigi venelaste üksmeelset tahet päästa Serbiat ja võita Saksamaad.

— Mitte keegi, ütleb mulle Stahhovitš, — mitte keegi Venemaal poleks sellega nõus, et laseksime purustada väikese serbia rahva.

Küsin temalt, mida mõtlevad sõjast riiginõukogu ja duuma äärmised parempoolsed liikmed, see arvukas ja mõjuvõimas partei, mis vürst Meštšerski, Štšeglovitovi, parun Roseni, Puriškevitši ja Markovi suu kaudu on alati jutlustanud sõprusest saksa imperialismiga. Ta kinnitab mulle, et selle doktriini, mis oli inspireeritud peamiselt sisepoliitilisist kaalutlusist, on täielikult hävitanud kallaletung Serbiale. Ta lõpetab:

— Algav sõda on kahevõitluseks elu ja surma peale slavismi ja germanismi vahel. Pole olemas ainustki venelast, kes poleks selles teadlik.

Lauast tõustes suitsetan veel vaid ühe paberossi ja pöördun siis kiiresti tagasi Peterburi.

Pulkovo lähedal kohtan kaardiväe küttide rügementi, mis on marssimas rindele. Rügementi juhatav kindral tunneb mind saatva ratsaniku mundri järgi ära Prantsuse saadiku auto. Ta saadab mu juurde ühe oma ohvitsere paluma mind autost väljuda, et ta saaks lasta oma väeosa minu ees defileerida.

Astun maha ja lähenen kindralile, kes, kummardudes oma hobuse seljast, süleleb mind.

Lühikese käskluse peale rügement peatub, read tõmbuvad koomale ja sirgnevad, muusika asub kolonni etteotsa. Nende ettevalmistuste ajal kisendab kindral mulle raevutsevalt:

— Me hävitame need räpased preislased!... Meile pole enam tarvis Preisimaad ega Saksamaad!.. Wilhelmi saadame Püha Helenale!..

Paraad algab. Meestel on tubli ja uhke välimus. Iga uue mööduva kompanii kohal tõuseb kindral oma jaluseil püsti ja komandab:

— *Frantsuski possol!* Prantsuse saadik! Hurraa!

Sõdurid kordavad täiest kõrist:

— Hurraa! Hurraa!..

Kui viimne rida on möödunud, kummardub kindral veelkord minu poole, et mind sülelda, ja ütleb mulle tõsiselt:

— Olen õnnelik, et kohtasin teid, härra saadik. Kõik mu mehed mõistavad nagu minagi, et on heaks ennustuseks, et oma esimesel etapil kohtasime Prantsusmaad.

Seepeale kihutab ta galopis minema, et jõuda oma rügemendi etteotsa. Kui astun oma sõidukisse, lennutab ta mulle kaugelt oma sõjahüüde:

— Wilhelm Püha Helenale!.. Wilhelm Püha Helenale!..

Reede, 7. august 1914.

Sakslased on tunginud Liège'i; mõned fordid panevad veel vastu.

Sazonov teeb Prantsuse ja Inglise valitsusele ettepaneku astuda rutuliselt läbirääkimistesse Tokioga ja kutsuda ka Jaapanit liituma meiega. Vastutasuks tunnustavad liitlased Jaapani valitsuse õigust annekteerida Kiao-Tšau Saksa territoorium; Venemaa ja Jaapan tagavad vastastikku nende aasia valduste puutumatuse.

Täna õhtul söön lõunat Jahtklubis, Morskajal. Selles eranditult konservatiivses keskkonnas leian tõenduse sellele, mida mulle ütles Stahhovitš eile äärmiste parempoolsete kohta Saksamaa suhtes. Need, kes alles nädal aega tagasi väga energiliselt rõhutasid tarvidust kõvendada õigeusklikku tsarismi tiheda liidu kaudu preisi autoritatismiga, kuulutavad talumatuks teotuse, mis Belgradi pommitamisega on tabanud kogu slaavi maailma, ning kuuluvad nüüd kõige sõjakamate hulka. Teised kas vaikivad või piirduvad väljendusega, et Saksamaa ja Austria annavad monarhismi põhimõttele Euroopas surmahoobi.

Enne tagasipöördumist saatkonda astun sisse välisministeeriumi, kus Sazonov soovib minuga rääkida.

— Olen mures, ütleb ta mulle, — Konstantinoopolist saadud teadete pärast. Kardan väga, et Saksamaa ja Austria mängivad meile vembu.

— Millise, näiteks?

— Kardan, et Austria-Ungari laevastik taandub Marmara merre. Tehke nüüd ise järeldused!

Laupäev, 8. august 1914.

Täna leiab aset riiginõukogu ja duuma istung. 2. augustil oli keiser teatanud oma kavatsusest erakorraliselt kokku kutsuda seadusandlikud kogud, „et olla meie rahvaga täielises ühenduses". Seda kokkukutsumist, mis oleks olnud täiesti loomulik ja tarvilik igas teises riigis, tõlgendati siin kui „konstitutsionalismi" väljendust. Vabameelsetes ringkondades ollakse keisrile väga tänulik, kuna pole teadmata, et peaminister Goremõkin, siseminister Maklakov, kohtuminister Štšeglovitov ja püha sinodi ülemprokurör Sabler vaatavad duumale kui väga väikese tähtsusega asutisele, mida riigile pole tarvis.

Istun koos sir George Buchananiga diplomaatliku looži esimesse ritta.

Istungi avab president Rodzjanko lühike kõne. Ta kõlav ja deklamaatorlik kõnekus tõstab koosviibijate vaimustust. Siis läheb taaruvate sammudega kõnetooli vana Goremõkin. Suutes vaevaga oma jõuetule häälele anda

kõla, seletab ta, et „Venemaa ei tahtnud sõda". Ta lõpetab sellega, et Venemaa ei võinud taganeda väljakutse ees, mille talle heitsid germaani riigid: „Pealegi, kui oleksime andnud järele, poleks me alandus ometi muutnud sündmuste käiku." Nende viimaste sõnade väljendamiseks ta hääl tugevneb pisut ja ta kustunud pilk heidab lühikese leegi.

Temale järgneb kõnetoolis Sazonov. Ta on kahvatu ja närviline. Kohe alguses kergitab ta oma südametunnistust: „Kui ajaloos tuleb erapooletu kohtumõistmise tund, siis olen veendunud, et ta mõistab meid õigeks..." Ta rõhutab energiliselt, et „see pole Vene poliitika, mis saatis hädaohtu üldise rahu", et kui Saksamaa oleks tahtnud, oleks ta „ainsa käskiva sõnaga" võinud peatada Austria selle sõjateel. Siis kõneleb ta soojalt, vaimustatult: „Suuremeelne Prantsusmaa, rüütellik Prantsusmaa, kes koos meiega astus välja õigluse ja õiguse kaitseks." Selle lause järel tõusevad kõik saadikud püsti ja, pöördudes minu poole, aplodeerivad kaua Prantsusmaale. Sellele vaatamata panen tähele, et kiiduavaldused vasempoolseil pinkidel pole kuigi hoogsad: vabameelsed parteid pole meile iialgi andestanud, et pikendasime tsarismi iga oma rahanduslikkude toetustega. Kiiduavaldused puhkevad uuesti, kui Sazonov ütleb, et Inglismaa samuti on ära tundnud moraalse võimatuse jääda ükskõikseks Serbia kallal tarvitatava vägivalla vastu. Ta kõne lõpp tõlgendab täpsalt ideed, mis viimaseil nädalail on juhtinud kõiki me mõtteid ja tegusid: „Me ei taha langeda Saksamaa ja tema liitlase ikke alla Euroopas." Ta lahkub kõnetoolist suurte ovatsioonide saatel.

Pärast vaheaega tõestab iga partei juht oma isamaalsust, avaldades valmisolekut igasuguseiks ohvreiks, et päästa Venemaad ja teisi slaavi rahvaid germaani ülevõimust. Kui juhataja paneb valitsuse poolt nõutud sõjakrediidid hääletusele, teatab sotsialistlik partei, et ta hääletamisest loobub, kuna ei taha enesele võtta tsaristliku poliitika eest mingit vastutust; siiski kutsub ta Vene demokraatiat üles kaitsma oma sünnimaad võõra sissetungi vastu: „Töölised ja talupojad, koondage kõik oma jõud meie maa kaitseks; pärast vabastame ta!" Maha

Keiser Nikolai II (vasemal) ja vägede ülemjuhataja suurvürst Nikolai Nikolajevitš.

arvatud sotsialistide hääletusest loobumine, võetakse sõjakrediidid vastu ühel häälel.

Kui lahkun koos Buchananiga Tauria paleest, suudavad me sõidukid suure vaevaga rajada teed rahvahulgas, mis meid tihedasti ümbritseb ja meile vastu hõiskab.

Mulje, mille sellest koosolekust kaasa viin, on rahuldav. Vene rahvas, kes sõda polnud tahtnud, kes sõjast oli isegi üllatatud, on kindlasti otsustanud selle pingutusi toetada. Teisest küljest, valitsus ja juhtivad klassid on teadlikud, et Venemaa saatus on nüüdsest peale seotud Prantsus- ja Inglismaa omaga. See teine punkt pole vähem tähtis kui esimene.

Pühapäev, 9. august 1914.

Suurvürst Nikolai, kes oma peakorterit pole veel frondile üle viinud, saadab mu juurde oma kindralstaabi ülema kindral Januškevitši, kes teatab, et mobilisatsioon läheneb lõpule parimais tingimusis ja et koondustranspordid saabuvad pärale punktipealselt. Ta lisandab, et kuna valitsusel on täielik usaldus korra säilimisse Peterburis, juhitakse tänasest alates pealinnas ja selle ümbruskonnas asuvad sõjaväed rindele.

Järgnevalt räägime ettevalmistusel olevaist sõjalistest operatsioonidest. Kindral Januškevitš kinnitab mulle:

1) et Wilno armee hakkab edasi tungima Königsbergi suunas; 2) et Varssavi armee paisatakse otsekohe teispoole Visla jõge, flankeerima Wilno armeega; 3) et üldine pealetung võetakse ette 14. augustil.

Kell pool seitse sõidan autos Tsarskoje Seloosse, kus lõunastan suurvürstinna Maria Pavlovna [1] juures.

Suurvürstinnat ümbritsevad ta vanem poeg suurvürst

---

[1] Mecklenburg-Schwerini suurvürsti Friedrich-Franzi tütar, sündinud 14. mail 1854, abiellunud 28. augustil 1874 suurvürst Vladimir Aleksandrovitšiga. Viimane suri 17. veebruaril 1909.

Kirill Vladimirovitš ja ta minia suurvürstinna Viktoria Feodorovna, ta väimees kreeka prints Nikolai ja ta tütar suurvürstinna Jelena Vladimirovna, ta audaamid ja intiimsõbrad.

Laud on paigutatud aeda, telgi alla, mille kolm küljekatet on tõstetud. Õhk on puhas ja läbipaistev. Rooside lavad lõhnavad. Päike, mis vaatamata hilisele tunnile püsib veel kõrgel taevas, puistab meie ümber väga õrna valgust ja läbipaistvaid varje.

Keskustelu on üldine, täis julgust ja hoogu; selle ainsaks teemaks on loomulikult sõda. Kuid üks küsimus kerkib ikka uuesti esile: kõrgemate juhikohtade jagamine ja staapide koostamine. Arvustatakse seniseid valikuid, püütakse ette aimata nimetusi, mida keiser pole veel teinud. Kõik keisrikoja ja salongide võistlused reedavad end läbi kõneluste koore. Ajuti arvan enese elavat mõnes Tolstoi „Sõja ja rahu" peatükis.

Söömaaeg lõppenud, viib suurvürstinna Maria Pavlovna mu aia sügavusse ja asetab mu seal enda kõrvale pingile.

— Nüüd, ütleb ta, — vestleme täielises vabaduses... Mul on tunne, et keiser ja Venemaa mängivad ülimat mängu. See pole poliitiline sõda, nagu neid on olnud nii palju; see on slaavluse ja germaanluse kahevõitlus; üks neist peab langema... Viimastel päevadel olen näinud palju inimesi. Mu ambulantsid ja sanitaarrongid on mind viinud kokkupuutesse inimestega igast keskkonnast, igast klassist. Võin teile kinnitada, et keegi ei hellita illusioone algava võitluse raskuse suhtes. Kuid keisrist kuni viimse *mužik*'ini on kõik kindlasti otsustanud sangarlikult täita oma kohust; ei taganeta ühegi ohvri ees... Kui — mille eest Jumal hoidku — meie algus on õnnetu, võite üle elada veel 1812. a. imesid.

— On tõepoolest võimalik, et me algus on väga raske. Me peame ette nägema kõik, isegi ebaõnnestumise. Ma ei nõua Venemaalt muud, kui et ta peaks vastu.

— Ta peab. Selles ärge kahelge!

Et viia suurvürstinnat pisut õrnemale küsimusele, õnnitlen teda ta julge meeleolu puhul; oletan, et ta

vaimukindluses ei puudu julmad seesmised lõhenemised. Ta vastab mulle:

— Olen õnnelik, et saan teie ees välja valada oma südame... Neil päevil olen ma mitmeid kordi uurinud oma sisetunnet; olen vaadanud oma hinge sügavamasse põhja. Ei oma südames ega oma hinges pole ma leidnud midagi, mis poleks täielikult truu mu vene isamaale. Ja ma tänan selle eest Jumalat!.. Johtub see sellest, et Mecklenburgi esimesed elanikud ja nende valitsejad, minu esivanemad, olid slaavlased? See on võimalik. Kuid usun pigemini, et mu neljakümneaastane Venemaal elamine — kõik see, mis siin on täitunud mu unelmaist, kõik minu vastu osutatud lembus ja headus — on mu hinge muutnud täielikult veneliseks. Leian enese olevat mecklenburglanna ainult ühes punktis: keiser Wilhelmi vihkamises. Too seal esindab seda, mida olen õppinud jälestama lapsepõlvest saadik: Hohenzollernite türanniat... Jah, need on Hohenzollernid, kes on rikkunud, demoraliseerinud, halvendanud, madaldanud Saksamaa, kes on temas vähehaaval hävitanud kogu idealismi ja suurmeelsuse printsiibi, õrnuse ja halastuse...

Nii annab ta oma vihale voli pikas süüdistuses, millest tunnen hoovavat juurdunud kibedust, tagasisurutud ja püsivat vaenu, mida endised iseseisvad väikesed saksa riigid kannavad eneses Preisi despootliku valitsejasoo vastu.

Kella kümne paiku jätan suurvürstinna jumalaga, kuna saatkonnas ootab mind raske töö.

Öö on selge ja soe. Kaame kuu veab siia-sinna avarale ja üksluisele tasandikule hõbedasi vööte. Läänes, Soome lahe suunas, loorub silmapiir vasekarva udusse.

Jõuan koju öösi kell pool kaksteist. Mulle tuuakse terve pakk õhtupoolikul saabunud telegramme.

On juba peagu kell kaks hommikul, kui heidan voodisse.

Liiga väsinuna, et uinuda, võtan raamatu, ühe harvust raamatuist, mida võib avada sel ülemaailmalise segaduse ja ajalooliste konvulsioonide tunnil — piibli. Loen Johannese ilmutusraamatut ja peatun järgmisel kohal:

„Ja üks tulipunane hobune läks välja, ja sellele, kes

tema seljas istus, anti rahu maa pealt ära võtta, ja et nemad üksteist pidid ära tapma; ja temale anti üks suur mõõk... Ja ma nägin, ja vaata, üks tuhkur hobune, ja selle nimi, kes tema seljas istus, oli Surm, ja põrguhaud käis temaga, ja neile anti meelevald maa neljat osa ära tappa mõõgaga ja näljaga, ja katku surmaga, ja metsaliste läbi, mis maa peal."

Nüüd aga on inimesed ise need, kes täidavad metsaliste osa.

Esmaspäev, 10. august 1914.

Sazonov käib tungivalt peale Itaalia valitsusele, et see ühineks meie liiduga. Ta pakub temale kokkulepet järgmistel alustel:

1) Itaalia sõjavägi ja laevastik ründavad otsekohe Austria-Ungari sõjaväge ja laevastikku; 2) peale sõda Trienti maa-ala ning Triesti ja Vallona sadamad annekteeritakse Itaaliale.

Sofia poolt saadud muljed pole kuigi rahustavad. Tsaar Ferdinand on võimeline igasuguseiks häbematusiks ja tõotusemurdmisiks, kui mängus on ta edevus või viha. Nii tean ma [1] kolme riiki, kelle vastu ta kannab leppimatut salaviha; need on Serbia, Rumeenia ja Venemaa. Ma vahetan parajasti Sazonoviga mõtteid. Ta katkestab mind:

— Kuidas?.. Tsaar Ferdinand on Venemaa peale pahane? Ja mispärast siis?

— Esiteks süüdistab ta Venemaad, et see asus 1913. a. Serbia, ja isegi Rumeenia poolele. Peale selle on tal veel igasuguseid vanu vimmu, millede arv on loendamatu...

— Ent millised vimmad?.. Oleme ta alati üle külvanud lugupidamisavaldustega. Ja kui ta 1910. a. käis siin, kohtles keiser teda samasuguste auavaldustega, sama-

[1] Autor oli 1907—12 Prantsuse saadikuks Bulgaarias ja tunneb seepärast hästi Bulgaaria olusid. See oli ka üheks põhjuseks, miks ta maailmasõja ajal Balkani riikidega peetavates diplomaatilistes läbirääkimistes hindas vahel olukorda isiklike kogemuste põhjal pisut teisiti kui Prantsuse välisministeerium, nagu nähtub allpool. Toim. m.

suguse tähelepanuga, nagu siis, kui ta oleks olnud mõne suure kuningriigi valitseja. Mida oleksime siis suutnud teha veel rohkem?

— See 1910. a. külaskäik ongi üks ta kõige teravama pahameele põhjuseid... Järgmisel päeval peale oma tagasipöördumist Sofiasse laskis ta mu kutsuda paleesse ja ütles mulle: „Mu kallis minister, palusin teid mind külastada, kuna mulle on tarvis teie vaimuvalgust, et muretseda selgust mu Peterburist kaasa toodud muljetesse. Mul ei läinud tõesti korda taibata, mida seal põlatakse kõige rohkem, kas mu rahvast, mu tööd või mu isikut."

— Kuid see on ju hull!

— See sõna polegi liiga ränk... Selle isiku juures esinevad kahtlemata närvide degenereerumise ja vaimlise tasakaalutuse tunnused: impulsid, hirmuhood, kinnisideed, melanhoolia, suurusehullus, tagakiusamismaania. Ja niimoodi on ta seda kardetavam, sest ta rakendab oma auahnuse või vihkamise teenistusse täiusliku osavuse, haruldase salakavaluse ja kombineerimisoskuse.

— Ma ei tea, mis tema osavusest järele jääb, kui sellest maha arvata reetlikkus. Ent kuidas lugu ka poleks, peame Ferdinandi tegude ja žestide suhtes olema väga tähelepanelikud. Pidasin oma kohuseks teda hoiatada, et kui ta intrigeerib koos Austriaga Serbia vastu, katkestab Venemaa oma sõpruse bulgaaria rahvaga lõplikult. Meie saadik Sofias, Savinski, on väga osav ning täidab oma ülesande vajalise taktiga.

— Sellest pole küllalt. On veel teisigi argumente, mille vastu bulgaaria poliitikute klike on väga tundlik; peame need abiks võtma viivitamatult.

— See on ka minu arvamus. Sellest räägime veel teine kord.

Teisipäev, 11. august 1914.

Vaenuavaldused sakslaste vastu jätkuvad kogu Venemaal vägivallategude ja rüüstamistega. Ülivõim, mille Saksamaa oli enesele võitnud kõigil vene elu majandus-

aladel ja mis peagu alati oli samaväärne monopoliga, õigustab liigagi seda rahvustunde toorest reaktsiooni. On raske kindlaks teha Venemaale elama asunud saksa kodanikkude täpsat arvu, kuid siiski ei eksita, kui hinnatakse seda 170 000-le 120 000 austria-ungarlase, 10 000 prantslase ja 8 000 inglase vastu. Vastastikuse kaupade sisseveo arvustik kõneleb veel selgemat keelt. Eelmise aasta jooksul Saksamaalt sisseveetud kaupade väärtus tõusis 643 miljonile rublale, sellal kui Inglismaalt importeeritud kaupade väärtus oli vaid 170 miljonit, prantsuse kaupade oma 56 miljonit ja autria-ungari oma 35 miljonit rubla.

Kui saksa mõjutegurit Venemaal tuleb arvestada veel sisseränanud saksa rahvastikku, kes räägib saksa keelt, peab kinni saksa traditsioonidest ja keda pole vähem kui kaks miljonit inimest; nad elavad Balti provintsides, Ukrainas ja Volga alamjooksul.

Lõppeks on eriline tähtsus veel „balti parunitel", kes on vähehaaval kiskunud enese kätte kõik keisrikoja kõrged ametid, kõik esimesed kohad sõjaväes, administratsioonis ja diplomaatias. Saja viiekümne aasta kestel on Balti provintside feodaalne kast varustanud tsarismi ustavaimate teenrite ja kardetavaimate reaktsiooni-agentidega. See oli balti aadel, kes lämmatas 1825. a. detsembri mässu ja võimaldas autokraatlikul absolutismil võidutseda; see oli tema, kes juhtis surveabinõude tarvituselevõttu igal vabameelse või revolutsioonilise vaimu ärkamisel; see oli tema, kes kõige rohkem aitas kaasa Venemaa muutmisel suureks politseibürokraatiaks, kus kummalises segus ühinevad tatarliku despotismi võtted ja preisi distsipliin ning meetodid: see on balti aadel, kes moodustab tolle režiimi vundamendi.

Et saada kujutlust vastikustunde suurusest, mida „balti parunid" sisendavad tõsivenelasisse, tarvitsen kuulata vaid tseremooniajuhti E...'d, kellega olen sõbralikus suhtluses ja kelle marurahvuslus mind lõbustab. Külastades mind eile ametiasjus, sõimas ta ägedamalt kui harilikult hoovkonna sakslasi — krahv Fredericksi, kes on keisrikoja minister, ülemtseremooniameistrit parun Korffi, ülemtallmeistrit kindral Grünewaldti, ülemmarssal

krahv Benckendorffi ja kõiki Meyendorffe, Budberge, Heydeneid, Stackelberge, Nierothe, Kotzebue'sid, Knorringuid jne., kes täidavad keiserlikke paleesid. Ta lõpetas, rõhutades oma sõnu ilmeka žestiga:

— Peale sõda kääname kõigi balti parunite kaelad kahekorra.

— Ent kui olete need kahekorra käänanud, kas olete siis kindel, et te seda pärast ei kahetse?

— Kuidas?.. Mida tahate öelda?.. Kas arvate siis, et venelased pole võimelised end ise valitsema?

— Usun neid selleks olevat täiesti võimelised... Kuid on hädaohtlik ehitisest kõrvaldada aampalk, kui ei ole käepärast vahetustala...

Kesknädal, 12. august 1914.

Samal ajal kui mobiliseeruvad sõjalised jõud, kohandub kogu ühiskondlik organisatsioon sõjaga. Nagu alati, on märguanne selleks tulnud Moskvast, mis on rahvusliku elu tõeline keskus ja kus algatusvaim on ärksam ja elavam kui kusagil mujal. Sinna tuleb kokku kõigi *zemstvo*'te ja kõigi omavalitsuste esindajate kongress, et koordineerida ühiskondliku aktiivsuse mitmesuguseid jõude sõja puhuks: abi haavatuile, vaeste klasside abistamine, mitmesuguste tööalade jaotamine, elatusvahendite, arstimite, rõivaste tootmine jne. Juhtiv mõte on appi tulla valitsusele selle keerukate ülesannete täitmisel, mida bürokraatia üksi, liiga laisana, liiga pistitavana, liiga võõrana rahva tarvidusile, pole võimeline täitma. Oleks hea, kui *tšinovnik*'ud ainult umbusklikkusest ja harjumusest ei töötaks vastu sellele ilusale spontaansele organiseerimisliikumisele!

Täna õhtul lõunastan koos proua P... ja krahvinna R...'ga, kelle abikaasad on läinud sõjaväkke ja kes ise samuti valmistuvad sõitma neile järele Punase Risti eelrinde ambulantsi õdedena Galiitsia frondile. Provintsist ja maalt saadud arvukate kirjade alusel kinnitavad nad

mulle, et mobilisatsioon on igal pool toimunud sangarlikkuse ja rahvusliku usu elustavas õhkkonnas.

Räägime kohutavast katsumisest, mille võitlejate moraalile kaasa toovad uued sõjapidamisviisid; iialgi veel pole inimlikud närvid pidanud taluma sellist pingutust. Proua P... ütleb mulle:

— Selles suhtes võin ma vene sõduri eest vastutada. Pole kedagi, kes surma ees võiks jääda sama ükskõikseks.

Krahvinna R..., kes on alati nii ärksa vaimu ja reipa kõnega, on siiski muutunud vaikseks. Kummardunud üle oma tugitooli ääre, käed ristitatud ümber põlve, kulmud kortsu tõmmatud, pilk maha suunatud, näib ta jälgivat seesmiselt nagu mõnda painavat mõtet. Proua P... küsib temalt:

— Millele sa mõtled, Darja? Sa näid sibüllina ta kolmjalal. Kas hakkad meile ennustama?

— Ei, ma ei mõtle tulevikule; ma mõtlen minevikule, või õigemini sellele, mis oleks võinud olla. Avaldage mulle oma arvamus, härra saadik... Külastasin eile proua Tanejevit, te teate — Võrubova ema. Seal oli koos viis või kuus daami, kõik *rasputinitsa* taimelavalt. Vaieldi väga tõsiselt, väga ägestunud nägudega — nagu sinodis! Minu saabumine tõi kaasa külma puhangu, sest mina ei kuulu sellesse bandesse, ei! mitte põrmugi! Peale lühikest, pisut piinlikku vaikust jätkas Anna Võrubova keskustelu. Resoluutse tooniga ja nagu pidades mulle õppetundi, kinnitas ta, et kindlasti sõda poleks puhkenud, kui Rasputin, selle asemel et olla surevana Pokrovskojes, oleks viibinud Peterburis — ajal, mil me vahekorrad Saksamaaga hakkasid halvenema[1]. Ta kordas mitmel

[1] 29. juunil 1914 Rasputin, kes oli saabunud oma kodukülast, Pokrovskojest, Tobolski lähedalt, sai noahoobi kõhtu ühelt Peterburi prostituudilt, Gussevalt, kelle armuke ta oli. Kaks nädalat kõikus ta elu ja surma vahel. Ta tervistumine näis venivat pikale. Keisrinna telegrafeeris talle igapäev. Gusseva paigutati kuhugi hullumajja. Lüües Rasputinit noaga on ta hüüdnud: „Ma tapsin valekristuse!" Siis tegi ta katset surmata ka ennast. Kahekümneaastasena, küllalt ilusana, kujutab ta enesest täiuslikku vene prostituudi tüüpi, olles ühtaegu hüsteerik, alkohoolik ja müstik; teda võiks väga hästi kujutella mõnda Dostojevski või Tolstoi romaani.

puhul: „Kui *starets* [1] oleks olnud siin, poleks praegu sõda. Ma ei tea, mida ta oleks teinud, mida ta oleks soovitanud, kuid jumal oleks talle sisendanud mõtte, sellal kui ministrid ei osanud midagi näha ega midagi takistada. Ah, see on suur õnnetus, et ta polnud meie juures keisrit valgustamas! . ."

Näete, millest oleneb riikide saatus: üks avalik naine tahab kätte maksta räpasele matsile, ja otsekohe kaotab kõigi venelaste tsaar pea. Ning kogu maailm upub tulle ja verre.

Proua P... katkestab ta ärritunult:

— Darja, isegi naljatades ära jutusta saadikule niisuguseid lugusid. See on liiga häbiväärne, et Majesteetide ümbruskonnas aetakse niisugust loba!

Muutunud uuesti tõsiseks, krahvinna R... jätkab:

— Hüva, ärgem enam naljatagem! Kas arvate, härra saadik, et sõda oli välditamatu ja et mingi isiklik mõju poleks selle puhkemist suutnud takistada?

Ma vastan:

— Olukorras, millesse probleem oli asetatud Saksamaa tahtel, oli sõda välditamatu. Nii Peterburis kui ka Pariisis ja Londonis tehti kõik, et päästa rahu. Järeleandmiste teel ei saadud enam kaugemale minna; poleks jäänud üle enam muud, kui alanduda germaani võimu ees ja kapituleeruda. Kas Rasputin seda oleks soovitanudki keisrile?

— Ärge selles kahelge! hüüab proua P... vihast välkuvate silmadega.

Neljapäev, 13. august 1914.

Suurvürst Nikolai Nikolajevitš laseb mulle teatada, et Wilno ja Varssavi armeed asuvad pealetungile homme

---

[1] Sõnasõnalt: „rauk". Kuigi Rasputin on vaevalt neljakümne kolme aastane, nimetavad ta kummardajad teda austusest nii, nagu tehakse seda vaimulikkudega. *Starets*'i täpne mõiste on nii siis pigemini: „isa" või „auväärne". Kuid isegi selles mõttes on nimetus ebaõige, kuna Rasputin on lihtne *mužik*, kes pole saanud mingit püha õnnistust.

hommikul, koiduajal; Austria vastu opereerima määratud armeed järgnevad natukese aja pärast. Suurvürst lahkub täna õhtul Peterburist. Ta viib endaga kaasa mu esimese sõjaväelise atašee kindral Laguiche'i ja Inglise atašee kindral Williamsi. Peakorter asub Baranovitšis, Minski ja Brest-Litovski vahel. Mulle jäävad veel mu teine sõjaväeline atašee komandant Wehrlin ja meriväe esindaja fregatikapten Gallaud.

Rumeenia valitsus on Vene valitsuse ettepanekud tagasi lükanud, vihjates ammustele intiimsõpruse suhetele kuningas Caroli ja keiser Franz-Josephi vahel; siiski võtab ta need ettepanekud teatavaks ja hindab kõrgelt nende sümpaatset iseloomu. Lõpuks toonitatakse, et konflikti praeguses järgus, mis jagab Euroopa mitmesse leeri, Rumeenia peab piirduma pingutustega säilitada tasakaalu Balkanil.

Hoiatus, mille Sazonov oli mind palunud nädal aega tagasi edasi anda meie meriväele, on olnud asjatu. Kahel suurel Saksa ristlejal, „Goebenil" ja „Breslaul", on läinud korda põgeneda Marmara merre. Kas Türgi valitsus selle juures on asjaosaline, see küsimus üldse esile ei kerkigi.

Admiraliteedis ollakse suures ärevuses; kardetakse ainelisi kahjusid ja veel rohkem moraalset mõju, mida võiks tekitada Musta mere Vene rannale suunatud rünnak.

Sazonov näeb veel kaugemale:

— Selle üllatusega, ütleb ta mulle, — on sakslased oma prestiiži Konstantinoopolis tõstnud kümnekordseks. Kui me ei reageeri sellele silmapilkselt, on Türgi meile kadunud ... Ja ta kuulutab meile isegi sõja! Ja siis oleme sunnitud oma jõud paiskama laiali Musta mere rannale, Armeenia ja Pärsia piirile!

— Mida teie arvates tuleks ette võtta?

— Ma pole veel jõudnud kindlale otsusele ... Esimesel pilgul näib mulle, et peame pakkuma Türgimaale, ta erapooletuse hinna eest, territooriumi puudutamatuse pühaliku tõotuse; sellele võime lisandada veel suured rahanduslikud kasud Saksamaa kulul.

Õhutan teda sel teel otsima kiiret lahendust.

— Nüüd, jätkab Sazonov, — usaldan teile saladuse, suure saladuse... keiser on otsustanud rekonstitueerida Poola ja anda talle laialdase autonoomia... Ta kavatsusist teatatakse poolakaile manifestiga, mis avaldatakse õige pea suurvürst Nikolai poolt ja mille koostamise Tema Majesteet tegi ülesandeks minule.

— Bravoo! See on suurepärane žest, millel saab olema tohutu vastukaja mitte üksi poolakate keskel, vaid ka Prantsusmaal, Inglismaal, kogu maailmas... Millal manifest avaldatakse?

— Kolme või nelja päeva pärast... Esitasin oma kavandi keisrile, kes kiitis selle tervikuna heaks... Saadan ta suurvürst Nikolaile, kel on võib-olla midagi ütlemist mõninga üksikasja kohta.

— Ent mispärast usaldab keiser manifesti avaldamise suurvürstile? Mispärast ei kuuluta ta seda välja ise kui oma suveräänse tahte otsest akti? Moraalne efekt oleks sel juhul palju suurem.

— See oli ka minu esimene mõte. Kuid Goremõkin ja Maklakov, kes on Poola rekonstitueerimisele vaenlikud, väitsid, ning mitte sugugi põhjuseta, et Galiitsia ja Poznani poolakad on veel Austria ja Preisi valitsuse all, et nende kahe provintsi vallutamine on alles ootus ja lootus, et selle tõttu ei saa keiser isiklikult küllalt väärikalt pöörduda tulevaste alamate poole; et suurvürst Nikolai aga, vastupidi, ei astuks üle oma ülemjuhataja osa piiride, pöördudes slaavi rahvaste poole, keda ta tahab vabastada... Keiser ühines selle arvamusega...

Laupäev, 15. august 1914.

Suurvürst Nikolai teatab mulle Baranovitšist, et ta vägede koondumine toimub ettenähtud tähtaegadest tunduvalt kiiremini; nii saab ta oma pealetungi laiendada.

Üks Vene eelväe osa oli eile tunginud Galiitsiasse Sokolis Bugi ääres ja tõrjunud vaenlase Lwowi suunas tagasi.

Täna pealelõunal on mul pikk nõupidamine sõja-

ministri kindral Suhhomlinoviga. On tarvis korraldada võimalikult kiiremini suur hulk sõjaväkke puutuvaid küsimusi nagu transport, laskemoon, varustamine toiduainetega jne. Peale selle räägime algavaist sõjalisist operatsioonest. Kindrali plaan on järgmine:

1. L o o d e - a r m e e d. — Kolm armeed, koosnedes igaüks kaheteistkümnest korpusest, on asunud pealetungile. Kaks nendest armeedest opereerivad Vislast põhja pool, kolmas lõunas, olles juba lahkunud Varssavist. Neljas armee, koosnedes kolmest korpusest, marsib Poznani ja Breslau peale ning kindlustab kolme armee sidet Austria vastu opereerivate jõududega.

2. E d e l a - a r m e e d. — Kolme armee ülesandeks, milledest igaüks koosneb kaheteistkümnest korpusest, on vallutada Galiitsia.

Murettegev isik, too kindral Suhhomlinov! Kuuekümne kuue aastane, oma kaunis kena naise käpa all, kes on temast kolmkümmend kaks aastat noorem; arukas, osav, kaval; roomavalt alandlik tsaari ees, Rasputini sõber; ümbritsetud kelmidest, kes on talle vahetalitajaiks ta intriigides ja reetmistes; kaotanud harjumuse tööd teha, et säilitada kõik oma jõud abielurõõmudele; salakavala näoilmega, silmad alati varitsemas ta raskete ja kortsuliste laugude all. Tunnen vähe inimesi, kes juba esimesest pilgust sisendaksid rohkem umbusku.

Kolme päeva pärast sõidab keiser Moskvasse, et seal, Kremlis, pöörduda oma rahva poole pühaliku manifestiga. Ta palus Buchanani ja mind teda saata.

Pühapäev, 16. august 1914.

Suurvürst Nikolai manifest poola rahvale avaldati täna hommikul. Ajalehed tervitavad seda üksmeelselt; enamik neist pühendab isegi vaimustunud artikleid poolakate ja venelaste leppimise pühitsemiseks suure slaavi perekonna rüpes.

Kauni dokumendi on koostanud Sazonovi näpunäidete järele üks välisministeeriumi abidirektoreid, vürst Grigori Trubetskoi. Tõlke poola keelde valmistas krahv Wie-

lopolski, poola grupi juht riiginõukogus. Sazonov palunud üleeile Wielopolski enda juurde, teatamata kutse põhjust. Paari sõnaga oli ta teda asjalooga tutvustanud ja lugenud siis talle manifesti ette. Wielopolski kuulanud teda ristitatud kätega, hinge kinni pidades. Peale liigutavat lõppu: „*Süttigu selles koidus Risti märk, kannatuste ja rahvaste ülestõusmise sümbol!*“ — peale neid sõnu oli ta puhkenud pisaraisse ja sosistanud:

— Mu jumal! Mu jumal! Olge õnnistatud!

Kui Sazonov seda mulle üksikasjalikult kirjeldab, tsiteerin talle lause, mille P. Gratry on öelnud 1863. a. paiku: „Poola jagamisest saadik on Euroopa surmapatu koorma all.“

— Nii siis, jätkab ta, — olen Euroopa hingeõnnistuseks töötanud hästi!

Poolalt siirdume Türgi juurde. Sazonov teeb Prantsuse ja Briti valitsustele ettepaneku teatada Türgi valitsusele ühiselt järgmist: 1) kui Türgi peab valju erapooletust, tagavad Venemaa, Prantsusmaa ja Inglismaa tema territooriumi täieliku puutumatuse; 2) samal tingimusel kohustuvad kolm suurriiki võidu korral võtma rahulepingusse eriklausli, mis vabastab Türgi Saksamaa rõhuvast hooldusest majanduslikul ja rahanduslikul alal; see klausel määrab kindlaks näiteks lepingute tühistamise Bagdadi raudtee ja teiste Saksa ettevõtete suhtes.

Õnnitlen Sazonovit kahekordse ettepaneku puhul, mis näivad mulle koostatud olevat väga targasti; siiski kriipsutan alla just esimese punkti tähtsust.

Esmaspäev, 17. august 1914.

Kell kaheksa õhtul asun teele Moskva poole koos sir George ja lady Georgina Buchananiga.

IV PEATÜKK.

18. august — 11. september 1914.

Suurejoonelised palvused Moskvas. — Rahva vaimustus. — 1812. a. mälestused. — Sakslaste rünnak Pariisile. — Soldau katastroof. — „Olime selleks ohvriks kohustatud...“ Nikolai II iseloom: ebausklik hirm ebasoodsa saatuse ees. — Venelaste aktiivsus Austria ja Saksa rindel. — „On löönud saatuslik tund.“ — Marne'i võit. — Prantsusmaa on päästetud!...

Teisipäev, 18. august 1914.

Saabunud täna hommikul Moskvasse, siirdun kell pool üksteist koos Buchananiga Kremli suurde paleesse. Meid juhitakse Püha Georgi saali, kuhu on juba kogunenud riigi kõrged aukandjad, ministrid, aadli, kodanluse, kaupmeeste, heategevate ühingute jne. saatkonnad, tihe ja vaga rahvamass.

Täpsalt kell üksteist astuvad saali keiser, keisrinna ja keiserlik perekond. Kuna suurvürstid kõik on läinud sõjaväkke, on kohal vaid neli noort suurvürstinnat, tsaari tütred, *tsezarevitš* Aleksei, kes, haavanud end eelmisel päeval jalga, laseb end kanda ühel kasakal, ja lõppeks suurvürstinna Jelizaveta Feodorovna, keisrinna õde, Halastava Marta ja Maria kloostri abtess [1].

Korteež peatub saali keskel. Täiekõlalise ja kindla häälega pöördub keiser aadli ja Moskva rahva poole. Ta

[1] Moskvas 27. veebruaril a. 1905 mõrvatud suurvürst Sergei Aleksandrovitši lesk; tapeti ise enamlaste poolt 17. juulil 1918.

teatab, et järgides oma esivanemate traditsioonile, ta on tulnud otsima oma hingele tuge palvega Kremli pühade jäänete juures. Ta nendib, et oivaline vaimustushoog valitseb kogu Venemaal, vaatamata rassile ja rahvusele. Ta lõpetab:

— Siit, vene maa südamest läkitan tuliseima tervituse oma sangarlikkudele vägedele ja vapratele liitlastele! Jumal on meiega!..

Talle vastab hulk aega kestev hurraakarjumine.

Sellal kui korteež hakkab uuesti liikuma, palub meid ülemtseremooniameister nüüdsest peale järgida keiserlikule perekonnale, otse suurvürstinnade taga.

Püha Vladimiri saali ja Püha esiku kaudu saabume Punasele trepile, mille alumine platvorm pikeneb purpuriga kaetud silla kaudu kuni *Uspenski Sobor*'ini, Maarja taevaminemise katedralini.

Hetkel, mil tsaar nähtavale ilmub, tõuseb hõisete ja kiiduavalduste maru kogu Kremlist, kus tohutu rahvahulk, paljastatud peadega, tungleb esplanaadidel. Samal silmapilgul hakkavad helisema kõik *Ivan Veliki* kellad. Ja hiigelsuur „Kristuse taevaminemise" kell, mis on valatud 1812. a. ahervartelt korjatud metallist, levitab üle kogu selle kära peagu kõuemürinat. Teispool püha Moskva oma tuhandete kirikute, paleede, kloostrite, taevassiniste kuplite, vasksete tornitippude, kuldsete munadega sätendab päikeses nagu fantastiline terendus.

Rahva vaimustuse torm lämmatab peagu kellade põrina.

Krahv Benckendorff, õue ülemmarssal, ütleb mulle:

— Siin on siis revolutsioon, mida meile ennustati Berliinist!

Tõenäoliselt väljendab ta niimoodi kõikide mõtteid. Keisri nägu särab. Keisrinna näolt peegeldub ekstaatiline rõõm. Buchanan sosistab mulle kõrva:

— Elame praegu ülevat minutit! Mõelge kogu ajaloolisele tulevikule, mis valmineb praegu siinsamas paigas!

— Jah. Mõtlen ka kogu ajaloolisele minevikule, mis on aset leidnud siinsamas... Samalt väljakult, kus praegu asume, vaatles Napoleon põlevat Moskvat. Ja

seda teed mööda seal all algas Suur Armee oma surematut taganemist!

Vahepeal oleme jõudnud peakiriku eesõue. Moskva metropoliit, ümbritsetud oma preesterkonnast, ulatab Majesteetidele esimese Romanovi, tsaar Mihhail Feodorovitši risti ja pühitsetud vett.

Astume *Uspenski Sobor*'i. Nelinurkne ehitis hiigelsuure kupliga, mida toetavad neli massiivset sammast, on üleni kaetud freskodega kuldsel taustal. *Ikonostass*, kõrge, ülekullatud hõbedast sein on üleni inkrusteeritud kalliskividega. Läbi kupli langev nõrk valgus ja küünalde sära tekitavad löövis kollakaspunase kuldselt hiilgava hämaruse.

Keiser ja keisrinna asetuvad parempoolse amboni ette, samba jalale, millele naaldub patriarhide troon.

Vasemas ambonis keisrikoja laulukoor, hõbedases ja kahvatusinises kuueteistkümnenda sajandi rõivastises, hakkab laulma imeilusaid õigeusu riituse liturgilisi hümne, kaunimaid laule võib-olla kogu vaimulikus muusikas.

Löövi sügavusse, *ikonostass*'i vastu, on reastunud Venemaa kolm metropoliiti ja kaksteistkümmend peapiiskoppi. Nendest vasemal seisab sada kümme piiskoppi, arhimandriiti ja igumeeni. Muinasjutlik rikkus, safiiride, rubiinide, ametüstide ennenähtamatu üliküllus helgib ja sätendab miitrate ja preestrirüüde brokaadil. Ajuti kiirgab kirik üliloomulikus hiilguses.

Buchanan ja mina oleme asetatud keisri vasemale käele, õukonna ette.

Pika jumalateenistuse lõpupoole toob metropoliit Majesteetidele krutsifiksi, mis sisaldab tükikese tõelisest ristipuust ja mida nad suudlevad vagalt. Siis, läbi viirukisuitsu pilvede, teeb keiserlik perekond ringi ümber kiriku, et põlvitada kuulsate pühade jäänete ja patriarhide haudade ees.

Selle ringkäigu ajal imetlen suurvürstinna Jelizaveta käitumist, seisanguid, põlvitamisi. Vaatamata sellele, et ta läheneb oma viiekümnendaile eluaastaile, on ta säilitanud kogu oma endise graatsia ja saleduse. Oma lendlevate valgest villasest riidest looride all on ta niisama elegantne ja võluv kui vanasti, enne oma lesestumist,

ajal, mil ta äratas veel ilmlikke kirgi ... Et suudelda Vladimiri jumalaema kuju, mis on liidetud *ikonostass*'i, oli ta sunnitud ühe põlve asetama marmorpingile, mis oli kaunis kõrge. Keisrinna ja noored suurvürstinnad, kes temale eelnesid, olid pidanud katsetama kaks korda ning mitte ilma kohmakuseta, enne kui suutsid enese upitada kuulsa ikoonini. Tema oli aga seda teinud ainsa liigutusega, nõtkelt, kergelt, majesteetlikult.

Nüüd on jumalateenistus lõppenud. Rongkäik moodustub uuesti, preesterkonnaga eesotsas. Viimne võimas laul täidab lööv. Uks avaneb.

Pimestavas päikesevalguses laotub silmi ette äkki kogu Moskva. Sellal kui protsessioon lahti rullub, ma mõtlen, et ainult Bütsantsi keisrikoda Konstantin Porphürogennetose, Nikophoros Phokase, Andronikos Palaiologose ajajärkudel on näinud nii suurejoonelise toreduse ja nii imposantse hieratismi vaatepilte.

Purpuriga kaetud silla lõpus ootavad keisrikoja sõidukid. Enne neisse astumist jääb keiserlik perekond veel tükiks ajaks rahvahulga marulise hõiskamise objektiks. Keiser ütleb mulle ja Buchananile:

— Astuge mulle lähemale, härrad suursaadikud. Need hõisked on adresseeritud niisama palju teile kui minulegi.

Vaimustatud hüüete iilide all vestleme kolmekesi alanud sõjast. Keiser õnnitleb mind imestustäratava innu puhul, mis elustab Prantsuse vägesid, ja kordab oma vankumatu usu kinnitamist lõplikku võitu. Keisrinna püüab mulle öelda mõne armastusväärse sõna. Ma aitan teda:

— Milline lohutav vaatepilt Teie Majesteedile! Kui kaunis on näha kogu seda rahvast ta isamaalises vaimustuses ja harduses oma suveräänide ees!

Ta vastab vaevalt; kuid ta naeratuse kramplikkus, ta liikumatu, magneetilise, leegitseva pilgu kummaline sära ilmutab ta seesmist joobumust.

Meie keskustellu segab end ka suurvürstinna Jelizaveta. Ta nägu, raamitud valge lõuendi pikka loori, on haaravalt hingeline. Näojoonte peenus, naha kahvatus, silmade sügav ja kauge elu, ta hääle looritatud kõla, vagaduse sära laubal, kõik see reedab temas olendit, kes on harjunud tegelema jumalikkude asjadega.

Sellal kui Majesteedid pöörduvad tagasi suurde paleesse, väljume meie Buchananiga Kremlist, ning ovatsioonid saadavad meid kuni me hotellini.

Pealelõuna kasutan Moskva vaatlemiseks, eelistades viibida 1812. a. mälestuste juures, mis kontrastina praegusele tunnile omandavad haarava reljeefsuse.

Kremlis viirastub Napoleoni kuju teataval määral igal sammul. Punaselt trepilt jälgis keiser kogu tulekahju arenemist võikal 16. septembri ööl vastu 17.-t. Seal pidas ta nõu Murat', Eugène'i, Berthier' ja Ney'ga keset rajuvaid leeke, tuha pimestava saju all. Seal tabas teda läheda kokkuvarisemise selge, leppimatu nägemus: „Kõik see," kordas ta, „ennustab meile suuri õnnetusi!" Seda teed mööda laskus ta kiiresti Moskva jõe äärde, kaasas mõned ohvitserid ja kaardiväe sõdurid. Seda kaudu siirdus ta põleva linna looklevaile tänavaile. „Me sammusime," ütleb Ségur, „pinnasel, mis oli tulest, taeva all, mis oli tulest, kahe tulest seina vahel." Ah! kas ei hoia praegune sõda meile paraku varuks selle danteliku stseeni uut väljaannet? Ja mitmes eksemplaris?

Kremli põhjaosas, Püha Vassili kiriku lähedal, laotub Punane väljak, kuulsusrikka ja traagilise minevikuga. Kui peaksin loendama kohad maailmas, kus olen tundnud elustuvat suurima jõususega mineviku kujusid ja tundeid, siis nimetaksin Rooma Campagnat, Ateena Akropolist, Ejjubi Granada Alhambrat, Pekingi Tatarilinna, Praha Hradžinit ja — Moskva Kremli. See kummaline paleede, tornide, kirikute, kloostrite, kabelite, kasarmute, arsenalide, bastioonide kuhjumine; see ilmlikkude ja sakraalehitiste seostamatu kõrvutamine; see kindluse, pühakoja, seraili, haaremi, kalmistu, vangla keerukas ilme; see õpetatud tsivilisatsiooni ja barbarliku arhaismi segu; see kõige jämedama materialismi ja kõige eksalteerituma spirituaalsuse äge kontrast, — kas pole see kogu Venemaa ajalugu, kogu vene rahva eepos, kogu vene hinge sisemine draama?

Punase väljaku lõunaosas valitseb Püha Vassili kirik Moskva jõge ja suunab taeva poole oma imeväärset ja

paradoksaalset arhitektuuri, oma unelmaarhitektuuri. Kõige sobimatud stiilid näivad ehituse juures olevat kaasa aidanud: bütsantsi, gooti, lombardi, pärsia, vene stiil. Ja ometi, kõigist neist tunglevaist, esilepurskuvaist, veidralt väänatud, kirjuist vormidest, kogu sellest lopsakast ja viirastuslikust õitsengust õhkub suurejoonelist kooskõla.

Päeva õhtule veeredes lõpetan oma jalutuskäigu Varblaste mäega, millelt pilk haarab Moskva ja kogu Moskva jõe oru. Muiste nimetati teda Hingeõndsuse mäeks, kuna vene reisijad, silmates siit oma püha linna, peatusid hetkeks, et heita risti ette ja palvetada. Nii kutsub Varblaste mägi slaavi Rooma suhtes esile samu mõtteid, mis Monte Mario ladina Rooma suhtes. Samasugune imetluse- ja vagadusetunne sundis keskaegseid palverändureid laskuma põlvili, kui nad Tiberit valitsevailt kõrgustikkudelt silmasid Märtrite linna...

14. septembril 1812, kell kaks peale lõunat, särava päikese all, kroonisid Prantsuse eelväe küttide rivid Varblaste mäge. Väesalk seisatus nagu jahmudes vaatepildi majesteetlikkusest. Siis plaksutasid sõdurid käsi ja hüüatasid rõõmsasti: „Moskva!.. Moskva!..“ Napoleon ruttas kohale. Ülimas rõõmus hüüdis ta: „Siin ta viimaks on, see kuulus linn!“ Kuid lisandas otsekohe: „Oli ka viimne aeg!“

Chateaubriand on selle stseeni kokku võtnud maaliliselt romantilisse kujutlusse: „Nagu Euroopa printsess oma riigi piiril, ehitud kõigi Aasia rikkustega, näis Moskva tooduna sinna selleks, et naituda Napoleoniga.“

Kas kerkis mõni sellelaadiline nägemus keisri silmade ette? Kahtlen selles. Sellal oli tal juba tegemist liiga raskete mõtete ja rahutukstegevate aimustega.

Kell kuus õhtul asun tagasiteele Peterburi.

See päev jätab mulle poliitiliselt kaks tugevat muljet. Esimese sain *Uspenski Sobor*'is, vaadeldes keisrit püstiseisvana *ikonostass*'i ees. Ta isik, ta ümbruskond ja kogu tseremoonia dekoratsioon väljendasid kõnekalt tsarismi põhimõtet, nagu seda määritles keiserlik manifest 16. juunil 1907, saates laiali esimese duuma: *„Et Meie*

ülima võimu Meile on andnud Jumal, siis oleme ka ainult tema altari ees vastutavad Venemaa saatuse eest." Teine mulje on Moskva rahva tormakas vaimustus oma tsaari vastu. Ma poleks uskunud, et monarhiline illusioon ja keisrifetišism juurduvad veel nii tugevasti *mužik*'i hinges. Venelastel leidub üliküllus es vanasõnu, mis väljendavad lihtrahvasse juurdunud usaldust oma isandasse: „*Tsaar on hea: halvad on vaid ta teenrid ... Tsaar pole oma rahva kannatustes süüdi: tšinovnikud varjavad ta eest tõtt! . .*" Kuid on olemas veel üks teine vanasõna, mida on ka kasulik meenutada, kuna ta selgitab, vastupidises mõttes, kõik rahva hinge meeleheited ja hädad: „*Jumal on kõrgel, keiser kaugel!*" Et hinnata suuri auavaldusi, mis tervitasid keisrit täna hommikul Punasel platsil, nende õige väärtuse järgi, ei tohi samuti unustada, et 22. detsembril 1905 oldi samal väljakul sunnitud avama tuli rahvahulgale, kes laulis marjeljeesi.

Neljapäev, 20. august 1914.

Sazonov sööb minuga koos einet.

Vestleme akadeemilises toonis tulemuste üle, mida peame taotlema rahutegemisel ja mida võime saavutada ainult relvade jõuga. Me ei kahtle, et Saksamaa niikaua ei paindu ühegi meie nõudmise ees, kuni ta pole tehtud võitlusvõimetuks. Käesolev sõda pole niisuguseid, mis lõpevad poliitilise lepinguga peale mõnda Solferino või Sadova lahingut; see on sõda elule ja surmale, milles kummalgi sõdijategrupil on mängus rahvuslik olelus.

— Minu valem, ütleb Sazonov, — on lihtne: peame hävitama saksa imperialismi. See ei õnnestu aga meil muidu, kui rea sõjaliste võitude läbi; nii on meil ees väga pikk ja raske sõda. Keiser ei hellita selles suhtes mingisuguseid illusioone ... Kuid et *Kaiserthum* taas ei tärkaks otsekohe oma varemeilt, et Hohenzollernid ei võiks enam iialgi pretendeerida ülemaailmsele monarhiale, tuleb ette võtta suuri poliitilisi muudatusi. Arvamata Elsass-Lotringi tagasiandmist Prantsusmaale, tuleb uuesti kokku liita Poola, suurendada Belgiat, uuesti üles ehitada Han-

nover, anda Schleswig Taanile tagasi, vabastada Böömi, jagada Prantsusmaa, Inglismaa ja Belgia vahel kõik Saksa asumaad jne.

— See on hiigelkava. Kuid usun nagu teiegi, et peame püüdma oma pingutustega nii kaugele jõuda, kui tahame, et meie töö oleks kestev.

Arutleme siis sõdijate vastastikuseid jõude, nende inimtagavara, nende rahanduslikke, tööstuslikke, põllumajanduslikke varasid jne., võtame uurimise alla aegajalt Austria ja Ungari vahel esilekerkivad tüliküsimused, mis võivad meile mõjuda soodustavalt. Ütlen Sazonovile:

— Oleleb ka üks tegur, mida peame arvesse võtma — rahvamasside meeleolu Saksamaal. On väga tähtis, et oleksime informeeritud sellest, mis seal sünnib. Peaksite organiseerima luureteenistuse suurtesse sotsialismikollektesse, mis on teie piirile kõige lähemal, — Berliini, Dresdeni, Leipzigi, Chemnitzi, Breslausse ...

— Seda on väga raske organiseerida.

— Jah, kuid see on hädatarvilik. Mõelge sellele, et lüüasaamisele järgneval päeval on kahtlemata saksa sotsialistid need, kes sunnivad maajunkrute kasti tegema rahu. Ja kui meie võiksime aidata ...

Sazonov võpatub. Kuivalt ja lühidalt vastab ta:

— Ei, seda mitte. Ei, ei! Revolutsioon ei tule meie mängus iialgi arvesse!

— Kuid olge kindel, et ta esineb teie vaenlaste mängus teie vastu!.. Ja Saksamaa ei oota ära teie vägede võimalikku lüüasaamist, ta ei oodanud ära isegi sõda, kui lõi juba sidemed teie tööliskonnaga. Te ometi ei salga, et streigid, mis puhkesid Peterburis Prantsuse vabariigi presidendi külaskäigu ajal, olid provotseeritud Saksa agentide poolt?

— Tean seda liigagi hästi. Kuid kordan teile, revolutsioon ei tule iialgi meie mängu, isegi Saksamaa vastu mitte.

Meie kõnelus jääb sinnapaika. Sazonovil on kadunud isu usalduslikuks vestluseks. Revolutsiooni viirastuse esilekerkimine muutis ta jäiseks.

Et ta meeleolu parandada, viin ta oma sõidukis Kres-

tovski saarele. Seal jalutame kaunite puude varjus, mis ulatuvad kuni Neva läikiva ja kirjulaigulise suudmeni.

Me räägime keisrist; ütlen Sazonovile:

— Millise oivalise mulje sain temast eelmisel päeval Moskvas! Temast otse õhkus tahet, kindlust ja jõudu!

— Mul oli temast sama mulje ja mulle tekkis sellest väga õnnelik aimus..., kuid hädavajalik aimus, sest lõppeks...

Ta peatub järsku, nagu ei julgeks ta oma mõtet lõpuni mõelda.

Käin talle peale, et ta jätkaks. Siis, võttes mul käe alt kinni, ütleb ta mulle südamliku usaldusega:

— Ärge unustage, et keisri põhiloomus on müstiline saatusele alistumine.

Siis jutustab ta mulle anekdoodi, mille on kuulnud oma küdilt Stolõpinilt, endiselt peaministrilt, kes tapeti 18. septembril 1911.

See oli a. 1909, siis kui Venemaa hakkas juba unustama Jaapani sõja luupainajat ja sellele järgnenud segadusi. Ühel päeval teeb Stolõpin keisrile ettepaneku võtta tarvitusele mingi karm sisepoliitiline vahend. Kuulanud ta ära unistleva ilmega, teeb Nikolai skeptilise, muretu liigutuse, mis näib tahtvat öelda: „Kas teha seda või teist, eks ole see täiesti ükskõik?" Viimaks seletab kurva häälega:

— Mul ei õnnestu midagi, mida ma üritan, Petr Arkadievitš. Mul pole õnne... Pealegi on inimtahe nii võimetu!

Iseloomult julge ja kindlameelne Stolõpin protesteerib energiliselt. Siis küsib temalt tsaar:

— Kas olete lugenud „Pühade elu"?

— Jah..., vähemalt osalt; sest, kui ma ei eksi, koosneb kogu teos ligi kahekümnest köitest.

— Kas teate samuti, millisel päeval on mu sünnipäev?

— Kuidas võiksin seda mitte teada? See on 6. mail.

— Ja millise pühaku nimepäev on sel päeval?

— Andestage, *sire*; ma ei mäleta seda enam.

— See on Hiiobi nimepäev.

— Jumal olgu tänatud! Teie Majesteedi valitsusaeg lõpeb kuulsusrikkalt; sest Hiiob, talunud vagalt ja aland-

likult kõige julmemaid katsumisi, puistati pärast üle õnnistuse ja eduga.

— Ei, uskuge mind, Petr Arkadievitš. See on rohkem kui eelaimus; olen sisemiselt veendunud, et pean alluma kohutavaile katsumistele; kuid oma tasu ei saa ma siin maailmas... Kui palju kordi olen enese kohta tarvitanud seda Hiiobi lauset: *„Vaevalt tunnen ma millegi ees hirmu, kui see muutub juba tõeliseks, ja kõik õnnetused, mida ma kardan, langevad mu peale!“*

Käesolev sõda nõuab kõigilt võitlejailt vaimse energia ja organisatsioonivõime maksimumi. Sazonovilt kuuldud anekdoot meenutab seepärast mulle üht asjaolu, mida olen sageli võinud tähele panna sest ajast saadik, kui elan venelaste keskel, ja mis teatavas mõttes iseloomustab nende rahvuslikku ilmet.

Venelane on müstik sõna laiemas tähenduses: ta pole seda ainult usuliselt, vaid ka oma sotsiaalses, poliitilises ja tundeelus.

Venelase mõttekäikudes, mis määravad ta teotsemise, tungib alati esile üks joon — ta mõtleb ja käitub nii, nagu usuks ta, et kõik sündmused inimeste elus sõltuvad üleloomulikest ja salapärastest jõududest, tundmatuist, omapead teotsevaist ja suveräänseist võimudest. Selline enam või vähem teadlik kallak vastab täielikult venelase kujutlusvõimele, mis on loomupäraselt ebaühtlane ja laialivalguv; see on tingitud ka venelase atavismist, ta geograafilisest miljööst ja kliimast, ta ajaloost.

Jäetuna omapead, ei tunne venelane mingit vajadust enesele selgeks teha, kuidas nähtused toimuvad, millised on nende praktilised eeltingimused, milliste vahenditega saaks nende käiku otstarbekalt mõjustada, neid muundada või pidurdada. Ükskõiksena loogilise selguse suhtes, ei harrasta venelane kriitilist kaalumist, analüütilist ja deduktiivset vaatlust. Ta kasutab vähem oma mõistust kui oma fantaasiat ja sensibiliteeti. Ta on vähem võimeline aru saama kui ette aimama. Ta teotseb kõige sagedamini vaid intuitsiooni, rutiini ja alistumistahte ajel.

Poliitika alal puudub venelasel täielikult realiteedi tunne. Tsarism paistab talle metafüüsilise olemusena. Ta omistab tsaarile ning ta ministritele mingeid erilisi voorusi ja dünamismi, mingeid maagilisi võimeid valitseda riiki, kõrvaldada pahesid, teostada reforme, maksma panna õigust jne. Milliste seadusandlikkude sammude, millise administratiivse mehhanismi abil suudavad nad seda saavutada? See on nende asi ja nende saladus.

Oma tundeelus usub venelane end olevat alatiseks allutatud tundmatuile jõududele, kes talitavad temaga oma heaksarvamise järgi. Et õigustada enda vigu, eksimusi ja kiusatustele alistumisi, on venelasel kombeks osutada ebaõnnele, saatusele, irreaalse maailma müstilistele mõjudele — sageli isegi ka satanismile ja nõidusele.

Säärane hingeelu ei soodusta just isiklikku pinget ja vastutustunnet, mehist ning pidevat teotsemist. Seepärast venelane hämmastabki meid nii sageli oma muretu ükskõiksuse, inertsuse, passiivsuse ja loobumisega.

Vastupidiselt, kui osatakse vähegi õieti puudutada ta hingekeeli, on venelane võimeline õilsamaiks teohoogudeks ja sangarlikemaiks ohvriteks. Kogu ta ajalugu tõendab, et temaga pole lugu iialgi lauldud olnud nii kaua, kuni ta tunneb enda üle käsklust...

Reede, 21. august 1914.

Belgia ja Prantsuse rindel võtavad meie sõjalised operatsioonid halva käigu. Saan käsu pöörduda keiserliku valitsuse poole ja kiirustada, nii palju kui võimalik, Vene vägede rünnakut.

Lähen otsekohe sõjaministri juurde ja esitan talle energiliselt Prantsuse valitsuse nõude. Ta kutsub ühe ohvitseri ja dikteerib talle otsekohe, minu enese sõnade järgi, telegrammi suurvürst Nikolaile.

Eile on sakslased marssinud Brüsselisse. Belgia armee tõmbub tagasi Antverpeni suunas. Metzi ja Vogeeside vahel on Prantsuse sõjavägi sunnitud taganema peale raskeid kaotusi.

Teisipäev, 25. august 1914.

Charleroi juures on sakslased võidukad; peale selle on nad teinud meile ränka kahju lõunapool Belgia Ardenne, Neufchâteau lähedal. Kõik Prantsuse ja Inglise väed taganevad Oise'i ja Semoy suunas.

Need teated, kuigi käinud läbi tsensuuri sõela, tekitavad Peterburis rahutuse laine, mille vastu teotsen nii hästi kui suudan. Kasutan seejuures võtet, mida Tolstoi „Sõjas ja rahus" omistab vürst Bagrationile ja mis tuleks kirjutada kõigi ülemjuhatajate päevikusse... Austerlitzi lahingu ajal sai vürst kogu aeg halbu teateid. Ta võttis neid vastu aga täiuslikus rahus, isegi heakskiitva ilmega, nagu oleks ta täpsalt sääraseid teateid oodanudki.

Ida-Preisimaa põhjaosas on venelased läbi lõiganud ühendusteed Alle ja Angerapiga; sakslased tõmbuvad tagasi Königsbergi suunas.

Üleeile kuulutas Jaapan Saksamaale sõja. Jaapani laevastik pommitab Kiao-Tšaud.

Kesknädal, 26. august 1914.

Prantsuse ja Inglise armeed jätkavad taganemist. Maubeuge'i kaevikutega kindlustatud laager on ümber piiratud. Saksa ratsa-eelvägi läbib Roubaix' ümbrust.

Olen valvanud selle järele, et sündmusi vene ajakirjanduses valgustataks kõige soodsamast küljest (ja võib-olla ka kõige õigemast), see tähendab, nagu ajutist ja metoodilist taganemist, mis on eelmänguks järsule pöördele, peatsele kindlamale ja tugevamale rünnakule. Kõik ajalehed toetavad seda väidet.

Suurvürst Nikolai laseb mulle Sazonovi kaudu öelda:

— Kindral Joffre'i poolt korraldatud tagasinihkumine on kooskõlas kõigi strateegia reeglitega. Peame soovima, et Prantsuse sõjavägi nüüdsest peale asetuks ohtlikesse seisukordadesse võimalikult vähem; et ta ei laseks end kahjustada ega demoraliseerida; et ta säilitaks kogu oma rünnakuvõimsuse ja manööverdusvabaduse varuks päevani, mil Vene armee suudab anda otsustavad löögid.

Küsin Sazonovilt:

— Kas see päev ei saabuks varsti?.. Mõelge sellele, et meie kaotused on tohutusuured ja et sakslased on Pariisist vaid veel 250 km kaugusel!

— Usun, et suurvürst Nikolai on otsustanud alata tähtsat operatsiooni, et meie rindel kinni pidada võimalikult rohkem sakslasi.

— Soldau ja Mlava ümbruses arvatavasti?

— Jah.

Selles lühidas vastuses arvan tundvat teatavat tagasihoidlikkust. Palun seepärast Sazonovit olla avameelsem:

— Mõelge sellele, ütlen ma, — kui raske on praegune tund Prantsusmaale!

— Tean seda... ja ma ei unusta, mida võlgneme Prantsusmaale; veel vähem unustavad seda keiser ja suurvürst. Võite arvestada sellega, et teeme Prantsuse sõjaväe abistamiseks kõik, mis seisab me võimuses... Kuid praktilisest vaatepunktist võttes on raskused väga suured. Kindral Žilinski, kes juhatab looderinnet, arvab, et rünnak Ida-Preisimaal oleks pühendatud täielisele nurjumisele, kuna me väeosad on veel liiga hajuvil ja transportidel tuleb võita väga palju takistusi. Te teate, millisel määral katavad Masuuriat metsad, järved, läbivad jõed!.. Kindralstaabi ülem Januškevitš jagab Žilinski arvamust ja on tungivalt rünnaku vastu. Kuid ülemkortermeister kindral Danilov rõhutab mitte vähem tungivalt, et meil pole õigust jätta oma liitlast kardetavasse seisukorda, ja vaatamata ettevõtte vastuvaieldamatule riisikole on meie kohus rünnata otsekohe. Ja seda suurvürst Nikolai käskiski... Ma poleks põrmugi üllatatud, kui operatsioon oleks juba alanud.

Reede, 28. august 1914.

Suurvürst Nikolai pidas sõna. Üleeile on tema käskival korraldusel kindral Samsonovi viis korpust rünnanud vaenlast Mlava-Soldau piirkonnas. Selles mõttes, et sundida sakslasi koondama arvukaid väeosi, on rünnaku paik valitud hästi. Venelaste võidul Allensteini suunas oleks

kahekordne tagajärg: see avaks neile tee Danzigi peale ja lõikaks ära taganemistee neile Saksa vägedele, kes said lüüa Gumbinneni juures.

Laupäev, 29. august 1914.

Soldau juures alanud lahing jätkub suure ägedusega. Milline selle lõpptulemus polekski, tähendab juba ta veniminegi küllalt palju, sest see annab Inglise ja Prantsuse armeedele aega ümberformeerumiseks ja ühes sellega ka võimaluse uueks edasitungiks.

Vene lõunaväed asuvad 30 km kaugusel Lvovist.

Pühapäev, 30. august 1914.

Astudes täna hommikul Sazonovi kabinetti, rabab mind ta sünge ja pinguldatud näoilme.

— Mis uudist? küsin ma.

— Mitte midagi head.

— Prantsusmaal läheb halvasti?

— Sakslased lähenevad Pariisile.

— Jah; kuid me väed on puutumatud ja nende meeleolu on suurepärane. Ootan julgesti nende pöördumist vaenlase vastu. Ja lahing Soldau juures?

Ta vaikib, huuled kokku surutud, pilk pahaendeline. Ma jätkan:

— Nurjumine?

— Suur õnnetus ... Kuid mul pole õigust sellest teile rääkida. Suurvürst Nikolai ei taha, et see uudis saaks teatavaks enne paari päeva. See levib liigagi ruttu, sest meie kaotused on hirmsad.

Küsin temalt üksikasju. Ta kinnitab mulle, et polevat saanud ainustki kindlat teadet:

— Samsonovi armee on hävitatud. See on kõik, mida tean.

Peale lühidat vaikust jätkab ta lihtsalt:

— Võlgnesime selle ohvri Prantsusmaale, kes on osutunud nii täiuslikuks liitlaseks.

Tänan teda selle mõtte eest. Siis, vaatamata meie mõlema südamel lasuvale rängale raskusele, siirdume jooksvate asjade arutamisele.

Linnas ei aima veel keegi midagi Soldau suurest õnnetusest. Kuid Prantsuse vägede katkestamatu taganemine ja sakslaste kiire lähenemine Pariisile kutsuvad publikus esile kõige pessimistlikumaid oletusi. Rasputini kildkonna juhid teatavad isegi, et Prantsusmaa on varsti sunnitud rahu tegema.

Esmaspäev, 31. august 1914.

Soldau juures on venelased kaotanud 110 000 meest, neist 20 000 surnutena ja haavatutena ning 90 000 vangilangenutena. Lahingus olnud viiest korpusest kaks piirati ümber, kogu suurtükiväg on hävitatud.

Ülemjuhatuse ennustused olid liigagi täpsad: pealetung osutus enneaegseks. Lüüasaamise algpõhjuseks oli väeosade ebaküllaldane kontsentratsioon ja transportide äärmine raskendatus piirkonnas, mida läbivad jõed ning katavad järved ja metsad. Näib samuti, et õnnetuse muutis veel tõsisemaks manööverdamisviga: kindral Artamanov, kes juhatas vasemat tiiba, oli tõmbunud kahekümne versta võrra tagasi sellest kindral Samsonovile teatamata.

Üks kohtadest, kus lahingut peeti suurima ägedusega, on Tannenbergi küla, Soldaust 35 km põhja pool. Samal kohal võitis Poola kuningas Wladislas V a. 1410 saksa rüütleid, mis oli slaavluse esimeseks võiduks germaanluse üle. Olles sunnitud ootama viissada neliteist aastat, on teutoonide revanš seda hirmsam.

Teisipäev, 1. september 1914.

Täna hommikul teatab mulle Sazonov Izvolski telegrammi põhjal, et vabariigi valitsus on otsustanud siirduda Bordeaux'sse, kui ülemjuhataja riigikaitse huvides vajalikuks peab Pariisi kaitsmisest loobuda.

Ukaas, millele on alla kirjutatud eile õhtul, määrab, et Vene pealinna *St. Peterburg*'i nimi on nüüdsest peale

Petrograd. Poliitilise meeleavaldusena, slaavi rahvusluse protestina sissetungiva germaanluse vastu on see määrus niisama demonstratiivne kui soodsahetkeline. Kuid ajaloolisest vaatepunktist võetuna on see eksitus. Praegune keiserriigi pealinn pole slaavi linn; ta peegeldab eneses ainult kõige värskemat vene elu minevikku; ta asetseb soome maal, Soomemaa väravate ees, kus nii kaua on valitsenud rootsi kultuur, ja Balti provintside piiril, kus valitseb veel praegugi saksa mõju; ta arhitektuur on täiesti lääneline, ta ilme hoopis moodne. Ja seda Peeter Suur *St. Peterburg*'ist teha tahtiski: õhtumaist ja moodsat linna. Nii pole nimi *Petrograd* mitte üksi eksitus, vaid ka ajalooline vastuoksus.

Kesknädal, 2. september 1914.

Vene kindralstaabi „ametlik teade" lausub Soldau hävitavast õnnetusest järgmiselt:

„Ida-Preisimaa lõunaosas sakslased, kelle sõjalised jõud meiega võrreldes olid ülevõimukad, tungisid kallale kahele meie armee korpusele, mis said tunduvat kahju. Kindral Samsonov sai surma."

Publik ei lase end sellest lakoonilisusest petta. Sõelutakse tasase häälega igasuguseid teisendeid lahingu kohta; liialdatakse koguni kaotuste arvuliste suurustega; süüdistatakse kindral Rennenkampfi reetmises; minnakse isegi nii kaugele, et kinnitatakse, sakslastel olevat sidemeid isegi kindral Suhhomlinovi ümbruskonnas; kinnitatakse lõppeks, et kindral Samsonov polevat saanud surma, vaid ta surmanud enese ise, suutmata üle elada oma armee hävimist.

Kindral Beljajev, kindralstaabi ülem sõjaministeeriumi juures, kinnitab mulle, et venelaste võimas rünnak Ida-Preisimaal ja nende marssimise kiirus Lwowi suunas sunnivad sakslasi tõmbama oma Prantsusmaa suunas liikuvaid vägesid ida poole:

— Võin teile, ütleb ta, — tagada, et Saksa kindralstaap ei oodanud seda, et koondume nii kiiresti; ta arvas, et meie mobilisatsioon ja keskustus toimuvad palju aeg-

lasemalt; ta oli arvatelnud, et me ei suuda üheski punktis pealetungile asuda enne 15. või 20. septembrit, ja ta uskus, et selle ajaga on Prantsuse armee löödud juba reast välja ... Arvan seepärast, et nüüdsest peale on sakslaste esialgne plaan nurjunud ...

Neljapäev, 3. september 1914.

Oise'i jõest Vogeesideni jätkavad seitse Saksa armeed, koletu terasest Leviatan, oma ümberpiiravat pealetungi niisuguse marsikiirusega, sellise täiusliku manöövritaktika ja löögivõimsusega, millist pole näinud veel ükski sõda.

Õnneks on aga Galiitsias venelaste edu hiilgav. Austria-ungarlaste taganemine on võtnud otse põgenemise iseloomu.

17.-st augustist saadik on venelased, lähtudes Kowel—Rowno—Proskurowi liinilt, liikunud edasi 200 kilomeetrit. Selles operatsioonis on nad võtnud vangi 70 000 meest ja vallutanud 300 suurtükki. Ljublin-Holmi rindel panevad austria-ungarlased veel vastu.

Reede, 4. september 1914.

Pariisi kohal hõljuv ähvardus põhjustab vene seltskonnas pessimismi, mis Lvovi võitu sunnib peagu unustama. Ei kahelda, et sakslased vallutavad oma ülijõuga Pariisi ümbritsevad kindlustused. Seejärel, öeldakse, on Prantsusmaa sunnitud alistuma. Ja siis pöördub Saksamaa kogu oma tohutu massiga Venemaa vastu.

Kust tulevad niisugused kuulujutud? Kes neid levitab?

Vestlus, mis mul oli ühe oma salajase informaatori N...'ga, heidab sellele valgust liigagi. Isik on kahtlane, nagu kõik temakutselised, kuid on hästi informeeritud kõigest, mis toimub ja mida räägitakse keisripaari lähikonnas. Peale selle on tal praegusel juhtumil eriline põhjus minuga rääkida avameelselt. Peale kiidukõnet oivalisele isamaalsusele, mis elustab Prantsusmaad, ta jätkab:

— Olen tulnud teilt otsima pisut usaldust, ekstsel-

lents, kuna ma ei taha teie eest varjata, et kuulen igalt poolt kõige jubedamaid ennustusi.

— Oodatagu vähemalt ära Marne'i ääres algava lahingu tulemus! Ja isegi siis, kui see lahing ei lõpe meile õnnelikult, pole lugu sugugi veel meeleheitele viiv...

Toetan oma kinnitust rea positiivsete faktide ja mõistlikkude oletustega, mis ei jäta minus ruumi, ütlen ma, vähimalegi kahtlusele lõplikku võitu, peaasi, et säilitaksime vaid oma külma vere ja vastupidavuse.

— See on tõsi, jätkab N..., — see on tõsi. Ja mulle on väga lohutav kuulda teie suust selliseid sõnu... Kuid on üks element, mida te ei võta arvesse ja mis mõjustab tugevasti pessimismi tekkimist, mida olen tähele pannud igal pool... eriti kõrgemais ringkonnis.

— Nii! Eriti kõrgemais ringkonnis?

— Jah, kõige rahutumad ollakse just keisrikoja ja seltskonna kõrgemais ridades, just isikute hulgas, kes harilikult ümbritsevad suverääne.

— Ja mispärast siis?

— Sellepärast... sellepärast, et neis keskkondades ollakse juba ammu veendunud keisri ebaõnnes; teatakse, et kõik ta ettevõtted nurjuvad, et saatus on alati tema vastu, lõppeks, et ta ilmsesti on pühendatud katastroofidele. Pealegi näib, et ta käejooned on hirmutekitavad.

— Kuidas!.. Kas lastakse siis end mõjustada niisuguste naiivsustega?

— Mis seal parata, härra suursaadik? Me oleme venelased ja järelikult ebausklikud... Ent kas pole silmanähtav, et keiser on ette määratud katastroofidele?

Ta tasandab häält, nagu usaldaks ta mulle mõne kohutava saladuse, ja kinnitades minule oma kollaste silmade terava pilgu, mida valgustavad aegajalt sünged leegid, loendab ta mulle uskumatult pika rea õnnetusi, eksimusi, äpardusi, katastroofe, mis üheksateistkümne aasta jooksul on tähistanud Nikolai II valitsemist. Seeria algab kroonimispidustustega Hodõnka väljakul, Moskva lähedal, kus rahvatungis sõtkutakse surnuks 2000 inimest. Paar nädalat hiljem sõidab keiser Kiievisse: tema silmade ees vajub laev kolmesaja pidulisega Dnepri

voogudesse. Paar nädalat peale seda sündmust sureb keisrirongis tema eelistatuim minister, vürst Lobanov. Elades alatises anarhistide pommide ohus, soovib ta enesele igatsusega poega, *tsezarevitš*'it; talle sünnib järjestikku neli tütart, ja kui jumal viimaks talle kingib pärija, kannab laps eneses parandamatu haiguse idu. Ta ei armasta toredust ja seltskonda ega soovi muud, kui ainult puhata oma võimust perekondliku intiimsuse vaikseis rõõmudes: ta naine on aga õnnetu neurootik, kes levitab enese ümber ärevust ja rahutust. Kuid see pole veel midagi: unistanud lõplikust „rahust maa peal", laseb ta end paari õukonnaintrigandi poolt meelitada Kaug-Ida sõtta; ta armeed saavad Mandžuurias üksteise järele lüüa; ta laevastikud lastakse Hiina meredes üksteise järele põhja. Siis käib suur revolutsiooni hingus üle Venemaa; massud ja veresaunad järgnevad katkestamatult üksteisele Varssavis, Kaukaasias, Odessas, Kiievis, Vologdas, Moskvas, Balti provintsides, Harkovis, Peterburis, Kroonlinnas; suurvürst Sergei Aleksandrovitši tapmine avab poliitiliste mõrvade ajajärgu. Ja kui rahutused on hakanud vaevalt vaibuma, langeb peaminister Stolõpin, keda nimetati Venemaa päästjaks, ühel õhtul Kiievi teatris, keiserliku looži ees, salapolitseiagendi revolvri kuuli all.

Jõudnud selle kurva seeria lõpuni, kõlab N...'i lõppotsus:

— Ekstsellents, te peate tunnustama, et keiser on pühendatud katastroofidele ja et meil on õigus väriseda, kui mõtleme sõja väljavaadetele.

— Mitte värisemisega ei mõjustata saatust. Kuulun sääraste inimeste hulka, kes usuvad, et saatus on sunnitud meiega arvestama; ent kuna te olete nii tundlik õnnetusttoovate mõjustuste suhtes, siis kas te pole tähele pannud, et tsaar evib praegu oma vastaste hulgas meest, kes ebaõnnestumisilt ei jää alla kellelegi, nimelt keiser Franz-Josephit? Tolle vastu võideldes pole karta mingit riisikot; võit tema üle on kindel!

— Jah; kuid oleleb veel Saksamaa Ja selle võitmiseks meie jõust ei piisa!

— Üksi küll mitte. Kuid teie kõrval seisavad veel Prantsusmaa ja Inglismaa... Ja siis, jumala pärast, ärge

sisendage enesele juba ette, et teie jõust Saksamaa võitmiseks ei piisa. Võidelge esiteks, kogu energiaga, kogu sangarlikkusega, milleks olete võimelised, ja te näete, et võit hakkab teile iga päevaga paistma üha kindlamana!

Laupäev, 5. september 1914.

Londonis on jõutud kokkuleppele deklaratsiooni teksti suhtes, millega Prantsusmaa, Inglismaa ja Venemaa kohustuvad üksikult rahu mitte sõlmima. See klausel esines juba Prantsuse-Vene 1892. a. sõjaväelises konventsioonis. Inglismaa ühinemine meie liiduga tegi tarvilikuks uue pakti sõlmimise, mille pidulik väljakuulutamine avaldab kindlasti suurt mõju.

Pühapäev, 6. september 1914.

Kogu sõjaline huvi keskendub praegusel hetkel Läänefrondile. Saksa 1. armee, mida juhatab komandeeriv kindral von Kluck ja mis opereerib äärmisel parempoolsel tiival, on pöördunud järsku lõunasse, jättes Pariisi enesest paremale, nagu tahaks ta meie vasemat tiiba ümber haarata ja paisata Fontainebleu suunas teispoole Seine'i. On löönud saatuslik tund. Kas suudab Prantsuse armee viimaks vastupanu osutada? ... Valmivas sündmuses pole panus väiksem kui Prantsusmaa, Euroopa, kogu maailma tulevik.

Reede, 11. september 1914.

Võit! Marne'i lahingu võitsime meie! Saksa armeed tõmbuvad kogu rindel tagasi põhja poole! Nüüdsest peale ei ähvarda Pariisi enam hädaoht! Prantsusmaa on päästetud! ..

V PEATÜKK.

12. september — 28. oktoober 1914.

Rasputini tagasitulek. — Minu jutuajamine krahv Wittega: „See rumal avantüür tuleb ruttu likvideerida.“ — Sõjaminister kindral Suhhomlinov. — Rasputin nihkub jälle esile. — Rasputini minevik, ta mõju õukonnas. — „Pühakuid laimatakse ju alati!“ — Suurvürstinna Jelizaveta Feodorovna. — Suurvürst Sergei tapmine 1905. a. — Suurvürstinna külaskäik mõrvari juurde. — Ta loobumine ilmlikust elust. — Anarhist Lenin ja sõda. — Püha sinod ja marseljees. Jne.

Laupäev, 12. september 1914.

Marne'i võitu tervitatakse kõigis vene rahvakihtides nagu vabanemist; saatkonda voolab hulgana õnnitlusi. Kuid hiljutine suur õnnetus Soldau juures ja rahutukstegevad kuulujutud, mis juba kahe päeva kestel ringi liiguvad Ida-Preisimaa idaosas alanud suure lahingu kohta, tekitavad inimestes sünge meeleolu, mis jätab nad Galiitsia hiilgava edu suhtes peagu ükskõikseks. Kuigi avaldatakse vaimustatud austust Prantsuse sõjaväe sangarlikkusele ja kindral Joffre'i manööverdusoskusele, ei unustata siiski lisandamast, et ilma Soldau kohutava veresaunata oleksid sakslased Pariisis.

Rasputin on oma haavadest paranenud ja Petrogradi tagasi tulnud. Ta tõestas keisrinnale kerge vaevaga, et tema paranemine annab hiilgava näite Jumala hoolitsemisest.

Sõjast räägib ta vaid uduseid, kahemõttelisi, apoka-

lüptilisi sõnu; sellest järeldatakse, et ta ei poolda sõda ja näeb ette suuri õnnetusi.

Petrogradi on samuti tagasi pöördunud üks teine isik, kelle puhul võin end õnnitella veel vähem, sest oma saabumisest saadik levitab ta pessimistlikke ennustusi. See on krahv Witte, kes sõja puhkemise momendil viibis Biarritzis. Ta külastas mind üleeile.

Isiklikult ei tunne ma teda rohkem kui ühelt kohtamiselt Pariisis 1905. a. sügisel. Ta tuli Ameerikast, peale Portsmouth'i rahulepingu allakirjutamist, ja väljendus kibedusega Prantsusmaa suhtes, keda ta süüdistas, et see polevat küllaldaselt toetanud oma liitlast, Venemaad, Jaapani vastu. Tol korral olin rabatud ta vaimu teravusest ja vaadete avarusest, ta kõneviisi ja kogu ta isiku põlglikust autoriteetlikkusest.

Saabunud Biarritzist nädal aega tagasi, külastas ta nii siis üleeile mind. Oma visiidi põhjendamiseks meenutab ta meie kohtamist Pariisis 1905. a. sügisel, ja otsekohe, ilma mingi sissejuhatuseta, püsti päi, otsese vaatega, rääkides kindlalt, täpsalt ja aeglaselt, teeb ta mulle väljakutse vaidluseks:

— See sõda, ütleb ta, — on hullumeelsus. Ta on keisrile peale sunnitud poliitikute poolt, kes on niisama oskamatud kui ettevaatamatud. Venemaale võib ta tuua vaid õnnetusi. Ainult Prantsusmaa ja Inglismaa võivad võidust loota mingit kasu... Pealegi näib meie võit mulle väga kahtlasena.

— Kindlasti, selle sõja kasud, nagu iga teisegi sõja omad, on täielikult sõltuvad võidust. Kuid ma oletan, et kui oleme võidukad, saab ka Venemaa oma tüseda osa kasudest ja kahjutasudest... Sest, lõppeks, lubage teile meenutada, et kui maailm praegu upub tulle ja verre, siis põhjusel, mis esijoones huvitas Venemaad ja slaavlust. See põhjus ei puudutanud ei Prantsus- ega Inglismaad.

— Te vihjate kahtlemata meie prestiižile Balkanil, meie vagale kohusele kaitsta oma rassivendi, meie ajaloolisele ja pühale missioonile Idas?... Kuid see on ro-

mantiline ja ajast ning arust läinud viirastus. Mitte keegi siin, ainuski tõsiselt mõtlev inimene ei huvitu enam neist rahutuist ja edevaist balkanlasist, kelles pole midagi slaavlikku, kes on vaid halvasti ristitud türklased. Oleks pidanud serblasi lastama vastu võtta nende ärateenitud karistus. Pealegi, kas hoolisid nad vanasti oma slaavi vendadest, kui nende kuningas Milan läänitas nad Austriale?... Niisugused on need sõja „algpõhjused"!... Nüüd räägime kasudest ja tuludest, mida ta meile kaasa toob. Mida loodetakse siis saada? — Maa-alade suurendamisi? Ah mis! Kas Tema Majesteedi riik pole veel küllalt suur? Kas pole Siberis, Turkestanis, Kaukaasias, Venemaal eneses tohutusuuri maa-alasid, mis seisavad alles kasutamata?... Ja millised on siis need vallutused, mida lastakse särada meie silmade ees?... Ida-Preisimaa? — Kas pole praegugi juba keisri alamate seas liiga palju sakslasi?... Galiitsia?... — Kuid see on tulvil juute! Ja siis, päevast peale, mil oleme annekteerinud Austria ja Preisimaa poola territooriumid, kaotame ka kogu vene Poola, sest — ärge kahelge selles — tervikuliseks maa-alaks rekonstitueeritud Poola ei rahulduks enam autonoomiaga, mida talle rumalast peast on lubatud; ta nõuaks ja saavutakski oma täielise iseseisvuse... Milliseid lootusi äratatakse meis veel? Konstantinoopol, rist Püha Sofia kirikul, Bosporus, Dardanellid? — See on niivõrd pöörane, et ei vääri seda, et selle juures peatutakse... Lõppeks, oletame meie liidu täielikku võitu; oletame, et Hohenzollernid ja Habsburgid on sunnitud anuma rahu ja alistuma meie käskudele. Kuid siis poleks see üksi germaani ülevõimu hävitamine, vaid samuti vabariigi väljakuulutamine kogu Kesk-Euroopas. Ja sama hetkega on lõpp ka tsarismil... Eelistan jätta enda teada oletused ja ended, mida sisendab mulle mõte meie kaotusele.

— Milline on siis teie praktiline lõppjäreldus?

— Minu praktiline lõppjäreldus on, et see rumal seiklus tuleb likvideerida võimalikult kiiremini.

— Te mõistate, et ma ei tahaks teile järgida teie valitsuse vastu sihitud kriitikas Serbiale antud abi pärast. Kuid te arutlete selliselt, nagu sõja eest oleks vastutav

tema. Ometi polnud tema see, kes tahtis sõda, kindlasti mitte rohkem, kui tahtsid seda Prantsuse ja Inglise valitsused. Pealegi ei seisa küsimus nüüd enam selles, kas sõda oli või ei olnud välditav, vaid tuleb saavutada võit. Sest ended, millisteni te jõuate ise, mõeldes meie kaotusele, on nii hirmuäratavad, et teie ei julge neid väljendadagi. *Mis puutub aga sellesse, et see rumal seiklus tuleb likvideerida võimalikult kiiremini,* siis on see mõte, mis mind ühe nii selgepealise riigimehe juures hämmastab. Kuidas ei näe siis teie, et hiiglaslik võitlus, millesse oleme kistud, on kahevõitlus elule ja surmale ning et kokkuleppeline rahu oleks Saksamaa võit?

Ta vastab uskumatu ilmega:

— Jätkame siis võitlust edasi!

— Jah, kuni võiduni.

Ta teeb põikleva käeliigutuse. Siis, peale hetkelist mõtiskelu, ta jätkab:

— Ma kardan, härra suursaadik, et teatavate lobajuttude põhjal te viimaks usute mind hellitavat Prantsusmaa vastu vaenlikke tundeid ja seletate niimoodi seda, mis minu kõneluses teile võis olla ebameeldivat.

— Kui oleksin teile omistanud vaenlikke tundeid Prantsusmaa vastu, eriti veel praegusel hetkel, poleks ma teid vastu võtnud, härra krahv, või vähemalt oleksin juba ammu katkestanud keskustelu teiega. Tean ainult, et olete vaenlik kolmikliidu poliitikale.

— Jah; kuid ma olen alati olnud liidu pooldaja Prantsusmaaga.

— Tingimusel, et seda täiendatakse liiduga Saksamaaga.

— Tunnustan seda.

— Ja Elsass-Lotring? Mida teeksite oma kombinatsioonis sellega?

— See raskus ei näi mulle lahendamatuna. Igal juhul poleks ma iialgi ohverdanud liitu Prantsusmaaga liidule Saksamaaga. Olen selle kohta isegi andnud vaieldamatu tõenduse.

— Te räägite sellest, mis sündis keiser Nikolai ja keiser Wilhelmi vahel Björkös, 1905. a. juulikuus?

— Jah, kuid see on asjaolu, millest olen sunnitud vaikima... Lubage teilt küsida, mida te sellest teate?

— Meie teated juhtumi kohta on väga puudulikud, ja just liidu huvides me pole püüdnud neile hankida lisa peale nende, mida mu eelkäija, härra Bompard, teilt sai. Kui võtaksin meie informatsiooni mitmesugused osised kokku, siis ütleksin, et Björkö läbirääkimistel keiser Wilhelm tegi keiser Nikolaile ettepaneku, mis oli sobimatu Vene-Prantsuse liiduga, ja et teie isikliku vaheleastumise tõttu see kavatsus läks tühja.

— See on täpsalt nii.

— Lubage mulle teile omakorda samuti esitada küsimus. Kas keiser Wilhelmi poolt tehtud kokkuleppe ettepanek oleks sellest ajast peale kohustanud Prantsusmaad ajama ühist poliitikat Saksamaaga?

— Olen tõotanud seda seika pidada saladuses... Kõik, mida teile võin öelda, on see, et keiser Wilhelm pole mulle iialgi andestanud ta manöövri nurjaajamist. Ja mind süüdistatakse germanofilismis!.. Pealegi vihkab mind keiser Nikolai veel rohkem, ja mitte ainult sellepärast, et ajasin luhta Saksa intriigi, vaid just eriti sellepärast, et vähe aega hiljem esitasin talle allakirjutamiseks kuulsa 1905. a. 30. oktoobri manifesti, mis andis duumale seadusandliku võimu. Sellest ajast peale kohtleb keiser mind vaenlasena ja kordab oma intiimsõpradele, et ma unistavat temale järgneda — Vene vabariigi presidendina. Milline hullus!.. Kui juba keisril on minu suhtes säärased eelarvamused, siis võite otsustada, mida arvab minust keisrinna! Kuid jätkem need viletsused!.. Mul on kahju, et pidasin teid kinni liiga kaua, härra suursaadik, ja võib-olla tüütasin teid oma südamepuistamistega. Palun, meenutage enesele vaid seda, et ühel tähtsal silmapilgul olen käitunud tõsise Prantsumaa sõbrana.

— Ma ei unusta seda ja tänan teid teie usalduslikkuse eest.

Siis, tõustes tugitoolist ja ajades vaevaga sirgu oma kõrge kuju, jätab ta minuga jumalaga kõige lahkemate sõnadega.

Kui ta on väljunud, lähen jalutama Saartele. Kulge-

des üksindast puiesteed, mida armastan, mõtlen järele selle pika jutuajamise üle. Veel praegugi seisab mu silmade ees vana riigimehe kõrge kuju, mõistatuslik ja rahutusttekitav isiksus, üleoleva intelligentsiga, käskiv, põlglik, teadlik oma kasutamatult seisvas jõus, piinatud auahnusest, leppimatust vihast ja uhkusest. Mõtlen, et kui sõda meile peaks lõppema halvasti, tuleb temal mängida suurt osa. Kuid mõtlen samuti, kui hukatuslikuks võib muutuda tema mõtete levitamine sõja üle maal, kus avalik arvamine on nii kergesti erutatav ja ebapüsiv, kui kardetav on kinnitada venelaste ees, et „see rumal seiklus tuleb likvideerida võimalikult kiiremini".

Pühapäev, 13. september 1914.

Õhtul lähen Maria teatrisse, kus mängitakse Glinka „Elu tsaari eest". Keiserlikkude teatrite direktor palus mind ja mu Inglise ja Jaapani ametivendi ning Belgia ja Serbia ministreid tulla etendusele, kuna liitlaste auks oli ette valmistatud meeleavaldus. Enne eesriide tõusmist orkester mängib Vene hümni *Bože tsarja hrani*'d, mille komponeeris 1825. a. paiku vürst Lvov. Kui palju kordi juba olen teda kuulnud! Kuid iialgi veel pole ma tajunud sel määral kui täna, kuivõrd selle rahvuslaulu viis on võõras vene muusikale, kuivõrd on ta saksapärane, Bachi ja Haendeli muusika traditsioonidele otseselt vastav. Publik kuulab teda sellele vaatamata patriootilise vagadusega, mis plahvatab lõppeks kestvaiks hurraahüüdeiks. Siis mängitakse *Marseillaise*'i, mis võetakse vastu tormilise vaimustusega, siis *Rule Britannia*'t, mida samuti tervitatakse soojade kiiduavaldustega. Küsin Buchananilt, kes istub kõrvalloožis, mispärast orkester mängib *Rule Britannia*'t ja mitte *God save the King*'i. Ta vastab, et kuna viimase laulu meloodia on Preisi hümniga ühine, on kardetud publikut šokeerivat segadust. Siis mängitakse Jaapani hümni, millele aplodeeritakse viisakuse piirides. Arvutlen, et Mukdenist ja Tsusimast on möödunud kõigest üheksa aastat!.. *Brabançonne*'i esimeste helide kõlades puhkeb tänu ja imetluse torm; iga-

üks näib enesele ütlevat: „Kuidas oleks lood praegu, kui Belgia poleks vastu pannud?..“ Serbia hümni järele on kiiduavaldused tagasihoidlikumad, isegi väga tagasihoidlikud: palju isikuid näib endamisi mõtlevat: „Serblasteta elaksime praegugi veel rahus!“

Lõppeks oleme sunnitud ära kuulama ja nägema „Elu tsaari eest“, mageda ja külma teose, liiga ametliku, liiga iganenult itaaliapärase. Publik tunneb ta vastu siiski huvi, sest Glinka draama puudutab vene hinge kõige tundelisemaid keeli.

Esmaspäev, 14. september 1914.

Prantsusmaal tõmbuvad sakslased aeglaselt põhja poole tagasi. Nad näivad end kõvasti kindlustanud olevat Aisne'i ääres. Kui neil õnnestub meid oma positsioonide ees kinni pidada, pole Marne'i lahingul enam seda otsustavat tähtsust, mida alguses võis loota; sest ainult jälitamise tulemuse järele hinnatakse võidu tähtsust.

Seepärast ei üllata mind põrmugi telegramm, mille sain täna hommikul ja milles Delcassé teeb mulle ülesandeks keiserlikule valitsusele uuesti peale käia, et Vene sõjaväed tõhustaks oma otsest pealetungi Saksamaa vastu. Bordeaux's kardetakse tõesti, et meie liitlased, joobnustatud oma võrdlemisi kergesti saavutatud edust Galiitsias, jätavad viimaks Saksa rinde hooletusse, et koondada oma jõupingutused tee avamiseks Viini.

Veel samal hommikul lähen ma sõjaministeeriumi ja teatan kindral Suhhomlinovile Prantsuse valitsuse muredest. Ta vastab mulle:

— Kuid otsene pealetung sakslastele algas juba 16. augustil ja me jätkame seda kogu võimaliku jõu ja laiaulatuslikkusega!.. Teile on Ida-Preisimaa operatsioonid niisama tuttavad kui minulegi. Ja tõepoolest, mida suudaksime siis teha veel rohkem?

— Mitme päeva pärast on Nemeni ja Narevi armeed võimelised uuesti algama edasitungi?

— Oo, see ei võta kaua aega! Praegu on nad veel liiga kurnatud. Kardan isegi, et nad on sunnitud taga-

nema veelgi... Kuid ma usaldan teile, paludes teilt valju saladuseshoidmist, et suurvürst Nikolai kavatseb ja valmistab ette laiaulatuselist operatsiooni Visla jõest lääne poole, Poznani ja Breslau suunas.

— See on väga hea!

— Ma ei varja teie eest, et selle operatsiooni organiseerimine võtab hulga aega. Me ei või enam enestele lubada mingit ettevaatamatust... Ärge unustage, härra suursaadik, et Prantsuse sõjaväe abistamiseks oleme juba ohverdanud Soldau juures 110 000 meest!

— Vene armee abistamiseks oleksime meie toonud sama ohvri. Ent, tahtmata vähendada meile osutatud teene praktilist tähtsust ja moraalset väärtust, luban enesele juhtida teie tähelepanu sellele, et see pole meie süü, kui kindral Artamanov taganes kakskümmend versta, ilma et ta ülemjuhatajale sellest oleks teatanud!

Pöördume mu külaskäiku põhjustanud küsimuse juurde tagasi. Käin peale, et saada kindlustust selleks, et Vene armeed ei laseks end tõmmata edasi Viini suunas, pöördudes niimoodi peaeesmärgist kõrvale.

— Ma tean, ütlen ma, — et peaotsuse operatsioonideks teeb ülemjuhataja; kuid tean samuti, et suurvürst Nikolai võtab alati tõsiselt arvesse teie arvamusi ja nõuandeid. Loodan seepärast, et toetate mu palvet Tema Keiserliku Kõrguse ees.

Raskete laugude alt suunab ta minule oma õela ja salakavala pilgu:

— Kuid me ei või ometi seisma jätta oma edasitungi Galiitsias, kus saavutame iga päev nii hiilgavat edu! Mõelge sellele, et sõjakäigu algusest saadik on austerlased kaotanud juba kakssada tuhat meest surnute ja haavatutena, üle kuuekümne tuhande vangi ja kuussada suurtükki...

— Mõelge omakord sellele, ekstsellents, et sakslased on 70 kilomeetri kaugusel Pariisist! Mida ütleksite siis, kui nad oleks 70 versta kaugusel Petrogradist, poolel teel Luugast ja Gatšinast?.. Pealegi ei palu ma teilt teie operatsioonide seismapanemist Galiitsias, vaid ainult neid mitte paisutada liiga laiaulatuslikeks ja mitte unustada, et meie peasiht on purustada S a k s a sõjaline jõud.

Võltsi heasüdamluse naeratus valgustab ta nägu:

— Selles suhtes oleme täiesti ühel nõul!.. Ja pealegi, härra suursaadik, olen kindel, et meie kahekesi jõuame üksteisega alati kokkuleppele.

— Nii võin siis loota, et telegrafeerite suurvürst Nikolaile?

— Teen veel paremini. Veel täna õhtul saadan tema juurde ühe oma ohvitsere.

Enne lahkumist küsitlen ministrit viimaste võitluste tagajärgede suhtes Ida-Preisimaal. Ta vastab mulle, et võitlus on äärmiselt äge olnud Tilsiti, Gumbinneni ja Mycki juures, kuid et Vene sõjavägi on suutnud tagasi tõmbuda Masuri järvede piirkonnast ning koondub praegu Kovno suunas.

— Nii siis, ütlen ma, — on kogu Ida-Preisimaa kadunud?

— Jah.

— Kui suured on teie kaotused arvudes?

— Seda ma täpsalt ei tea.

— Umbes sadatuhat meest?

— Võib-olla.

Teisipäev, 15. september 1914.

Umbusaldades kindral Suhhomlinovit ja igasuguseid kahtlasi intriige, mille tööriistaks ta on, arutan otsese pealetungi küsimust Saksamaa vastu täna hommikul Sazonoviga uuesti ning palun teda mu palvet keisri ees toetada.

— Et asi oleks kindlam ja täpsam, ütleb ta, — koostage ise vastus, millist soovite saada Tema Majesteedilt.

Koostan selle järgmiselt: „Jalamaid, kui Austria-Ungari väed Galiitsias on tehtud võitlusvõimetuks, algab Vene vägede otsene võimas pealetung Saksamaale."

— See on hea, vastab mulle Sazonov. — Kirjutan viivitamatult keisrile.

Õhtul kell üksteist laseb keiser mulle teatada, et ta on kiitnud mu teksti heaks ning on otsekohe telegrafeerinud suurvürst Nikolaile.

Laupäev, 19. september 1914.

Reims'i pommitamine ja kuulsa katedrali purustamine avaldavad Petrogradis väga tugevat muljet. Ükski sõjaline sündmus polnud rabanud veel sel määral vene kujutlusjõudu — kujutlust, mis on erutatav äärmuseni, ent ükskõikne ja nagu pime tõelisuse vastu, kui see mitte ei avaldu maalilisis ja teatraalseis stseenides, haaravais ja dramaatilisis nägemusis.

Pühapäev, 20. september 1914.

Keiser viibib rindel oma vägede inspektsioonireisul.

Harilikult leiavad keisrinna ja Rasputini kohtamised aset proua Võrubova juures, väikeses majas Srednjajal. Eile võeti *starets* vastu koguni palees, kuhu ta jäi ligi kaheks tunniks.

Teisipäev, 22. september 1914.

Täna hommikul külastas mind üks prantslane, Robert Gauthiot, *École des Hautes-Etudes de Paris'* professor, kes saabus otse Pamiirist, kus ta oli täitmas üht etnoloogilist ja lingvistilist ülesannet.

Augustikuu teisel nädalal uuris ta parajasti Šarogi ümbruses ühte Hindukuši nõlvakuil, 4000 meetri kõrgusel asetsevat orgu. Ta oli eemaldunud kaheteistkümne päevateekonna võrra Vene viimsest eelpostist, mis valvab Ferghana, muistse Sogdiane'i piiri. 16. augustil üks pärismaalane, kes oli läinud talle eelpostist toiduaineid otsima, teatab talle, et Saksamaa on kuulutanud Venemaale ja Prantsusmaale sõja. Otsekohe asub ta teele. Ühe joonega, Marghelani, Samarkandi, Tiflisi ja Moskva kaudu, jõuab ta Petrogradi.

Jutustan talle kahe kuu jooksul kuhjunud harukordsete sündmuste reast ... Ta räägib mulle oma äärmisest kannatamatusest pöörduda Prantsusmaale tagasi ja liituda oma territoriaalrügemendiga. Siis püüame heita pilku tulevikku. Arvatleme tohutut jõupingutust, mis kulub

Saksa võimsuse hävitamiseks jne. Ta hinnangud huvitavad mind seda rohkem, et ta on korduvalt ja pikemaid aegu viibinud Saksamaal. Ta ütleb mulle järgmist:

— Olen sagedasti külastanud saksa sotsialiste; tunnen hästi nende õpetusi ja veel paremini nende vaimulaadi. Olge kindel, härra suursaadik, et nad töötavad kogu oma jõuga sõja heaks ja võitlevad nagu kõige isemeelsemad junkrud, viimase energiaga ... Muuseas olen ka mina sotsialist, antimilitarist isegi ... ja te näete, et see ei takista mind minemast kaitsma oma kodumaad.

Õnnitlen teda ta innu pärast täita oma sõjaväelist kohustust ja kutsun ta järgmiseks päevaks einele.

Kui ta on lahkunud, mõtisklen selle üle, et nägin enese silmaga kõnekat isamaalsust, mis nii paljuile vastupidiseile näivusile vaatamata hingestab prantsuse vaimuinimesi.

Siin oli üks neid, kes sai sõja puhkemisest teada Pamiiri sisemuses, 4000 meetri kõrgusel merepinnast, „Maailma katusel". Ta on üksi, jäetud iseenese hooleks, vaba üleva rahvusliku vaimustuse nakatusest, mis valitseb Prantusmaal. Ja ometi ei kõhkle ta sekunditki. Kõik ta sotsialistlikud ja patsifistlikud teooriad, kiindumus oma teadusliku ülesande vastu, ta isiklikud huvid taganevad otsekohe hädaohus oleva isamaa kujutluse ees. Ja ta ruttab koju [1]...

Krahv Kokovtsev, endine riiginõukogu president, kelle kirgast isamaalsust ja suurt mõistust hindan nii väga, külastab mind saatkonnas. Ta on jõudnud Petrogradi oma Novgorodi-lähedasest mõisast.

— Te teate, ütleb ta, — et oma temperamendilt ma pole kalduv optimismile. Ent sellele vaatamata olen saanud sõjast hea mulje; ja tõesti, ma pole iialgi arvanud, et meie võitlus Saksamaa vastu võiks alata teisiti. Me

[1] Robert Gauthiot suri septembris 1916 lahingus saadud haava tagajärjel neljakümneaastaselt. Ta oli esimese järgu keeleteadlane. Indo-euroopa keeleteadus kaotas temaga ühe hiilgavaima Burnouf'i ja Darmesteter' järeletulija.

oleme pidanud taluma lüüasaamisi, kuid me sõjaväed on terved, meie meeleolu on oivaline. Juba paari kuu pärast oleme võimelised hävitama oma kohutavat vastast...

Siis räägib ta tingimusist, mida peaksime dikteerima Saksamaale, ning ta väljendub sellise ägedusega, mis mind üllatab harilikult nii tasakaaluka iseloomu juures.

— Kui saabub rahu tund, peame olema julmad... j u l m a d! Pealegi oleme selleks sunnitud rahvustunde pärast. Te ei kujutle enesele, millise määrani meie *mužik*'id on vihased Saksamaale.

— Vaat see on huvitav!... Olete seda nentinud isiklikult?

— Mitte hiljem kui üleeile. Oli mu ärasõidu hommik ning ma tegin oma maa-alal ringkäigu. Silmasin ühte väga vana talupoega, kes kaotas juba ammu oma ainsa poja ja kelle kaks pojapoega teenivad sõjaväes. Iseendast, ilma et teda oleksin küsitelnud, avaldab ta mulle oma kartust, et sõda võib-olla ei peeta lõpuni, et ei hävitata võib-olla lõplikult sakslaste ussisugu, et ei kitkuta võib-olla vene maalt põhjalikult välja *nemets*'ite [1] umbrohtu. Ütlen talle komplimendi sel puhul, et kõige oma suure isamaalsuse juures ta suudab taluda hädaohtu, milles viibivad ta kaks pojapoega, ta ainus tugi. Siis vastab ta mulle: „Näed sa, *barin*! Kui me, paraku, ei suuda hävitada *nemets*'eid, tulevad nad ka siia ja valitsevad kogu vene maa üle. Ja siis rakendavad nad minu ja sinu, jah, ka sinu, vankri ette!.." Vaadake, mida mõtlevad meie talupojad.

— Nad arutlevad väga õieti, vähemalt piltlikult.

Laupäev, 26. september 1914.

Vastavalt keisrilt 15. septembril saadud lubadusele alustab Vene armee pealetungi Berliini suunas, üle Breslau. Kõik ettevalmistused on lõpetatud. Üks ratsaväe korpus, koosnev 120 eskadronist, ongi juba alustanud jalaväe toetusel edasitungi.

[1] Sakslaste.

Sel puhul kirjutas kindral de Laguiche mulle Baranovitšist:

„Mulle on kindlasti lubatud end mitte lasta ahvatella Viini suunas. Võin kinnitada, et selles suhtes pole kuulda ainustki lahkheli, ainustki häält, mis ei nõuaks marssi Berliini peale. Austerlane pole enam vaenlane; rutatakse sakslase kallale kogu hingest, tulise sooviga teda tabada võimalikult kiiremini. Olen liigutatud nähes, millise hoolega sõjaväe juhid võtavad osa Prantsusmaa püüdlusist ja kavatsusist. Katsutakse alati arvestada sellega, mida me oma liitlaselt ootame. Olen sellest väga liigutatud.“

Pühapäev, 27. september 1914.

Einestan Tsarskoje Seloos, krahvinna B... juures, kelle õde on väga tihedais sidemeis Rasputiniga. Küsitlen teda *starets*'i üle:

— Kas ta oma tagasipöördumisest saadik on keisrit ja keisrinnat sagedasti kohanud?

— Mitte just väga sagedasti. Mul on mulje, et Majesteedid hoiavad teda praegusel hetkel enestest natuke eemal... Pange tähele: üleeile viibis ta siit paari sammu kaugusel, minu õe pool. Meie juuresolekul telefoneeris ta paleesse ja küsis proua Võrubovalt, kas ta võib õhtul külastada keisrinnat. Ent too vastas, et oodaku parem veel paar päeva. Rasputin näis vastusest väga solvunud olevat ning lahkus meie juurest otsekohe, jätmata isegi jumalaga... Alles hiljuti poleks ta küsinudki, kas ta tohib minna paleesse, vaid oleks sinna läinud pikema jututa.

— Kuidas säärast ebaõnne seletada?

— Lihtsalt sellega, et keisrinna on vabanenud oma varemaaegseist melanhoolseist mõtisklusist. Hommikust õhtuni tegeleb ta oma ambulantsi, töökoja ja sanitaarrongiga. Ta pole veel iialgi paistnud nii tasakaalus ja rahulikuna.

— Ons tõsi, et Rasputin kinnitanud keisrile, et sõda on Venemaale hukatuslik ja tuleks lõpetada otsekohe?

— Kahtlen selles... Juunikuul, natuke aega enne

Ksenja Gusseva atentaati, kordas Rasputin sagedasti keisrile, et Prantsusmaad tuleb umbusaldada ja peab lähenema Saksamaale; pealegi ei teinud ta muud, kui kordas lauseid, mida vana Meštšerski talle suure vaevaga oli pähe tuupinud. Kuid oma tagasipöördumisest saadik Pokrovskojest räägib ta hoopis teist juttu. Üleeile ütles ta mulle enesele: „Olen selle sõja pärast õnnelik; ta vabastas meid kahest suurest pahest: alkoholist ja sõprusest sakslastega. Häda tsaarile, kui ta peatub võitluses enne, kui ta pole hävitanud Saksamaad!"

— Bravoo!.. Ent kas väljendub ta samal kombel ka suveräänide ees? Alles kaks nädalat tagasi teatati mulle hoopis teistmoodi juttudest.

— Võib-olla on ta neid rääkinud... Rasputin pole mingi poliitikamees, kes evib süsteemi, programmi, ja kes astub oma vaadete ja põhimõtete eest välja igal võimalusel. Ta on harimatu talumees, impulsiivne, fantast, viirastustenägija, täis vastuoksusi. Ent ta on ühtlasi väga kaval ja tunneb enese seisukoha palees olevat löödud kõikuma. Oleksin seepärast üllatatud, kui ta räägiks avalikult sõja vastu.

— Olete ka teie tema lummuses?

— Mina?... Mitte põrmugi!... Füüsiliselt on ta mulle vastik; ta käed on räpased, küünealused mustad, habe harimata. Puhh!.. Pean siiski tunnustama, et ta mind lõbustab. Tal on erakordne fantaasia ja mõttelend. Mõnikord on ta isegi väga kõneosav; ta kõnes on sümboolset pildirikkust ja sügavat müstilist meelt...

— On ta tõesti selline kuldsuu?

— Jah, kinnitan teile, et mõnikord võib ta rääkida väga omapäraselt ja haaravalt. Ta on vahelduvalt sõbralik, pilklik, äge, lõbus, absurdne, luuleline. Ja selle juures ei mingit poosi. Just vastupidi, kuulmatu väljendusvabadus, jahmatav küünilisus.

— Kirjeldate teda oivaliselt.

— Vastake mulle avameelselt! Kas te ei tahaks temaga tutvuda?

— Ei, seda küll mitte! Selleks on ta liiga kompromiteeriv. Kuid palun teid mind ta tegude ja žestide suhtes kursis hoida, sest ta teeb mulle muret.

Ma jutustan Sazonovile, mida krahvinna B... mulle eile Rasputinist rääkis.

Sazonovi nägu hakkab tõmblema:

— Jumala pärast, ärge rääkige mulle sellest inimesest! Ta tekitab minus õudust... Ta pole üksi seikleja ja šarlatan: ta on saadana kehastus, valekristus!

Starets'i ümber on tekkinud juba nii palju muinasjutte, et pean otstarbekaks siinkohal esitada mõningaid kindlaid fakte.

Grigori Rasputin sündis a. 1871 Pokrovskojes, Lääne-Siberi piiril, Tjumeni ja Tobolski vahel asetsevas armetus külakeses. Ta isa oli lihtne *mužik*, joomar, marodöör ja hobuseparisnik. Ta nimi oli Jefim Novõi, Hüüdnimi „Rasputin", mille noor Grigori varsti sai oma kaaslastelt, on iseloomustav ta elu sellele ajajärgule ja prohvetlik edaspidiseks. See on väljend talupojaargoos, tuletatud sõnast *rasputnik*, mis tähendab „liiderlik", „hooraja", „tütarlaste rüvetaja". Maitsnud sagedasti perekonnapeade rooska või piitsutatud isegi avalikult *ispravnik*'u käsul, jõudis Grigori ühel päeval oma Damaskuse teele. Ühe preestri manitsused, keda ta sõidutas oma vankris Verhoturje kloostrisse, äratasid järsku ta müstilised instinktid. Kuid ta temperamendi robustsus, meelte tulisus ja kujutluse ohjendamatu julgus paiskasid ta peagu otsekohe flagellantide või *hlõst*'ide kõlvatusse sekti.

Loendamatute ususektide hulgas, mis rohkem või vähem on lahutatud ametlikust kirikust ja mis väljendavad nii kummaliselt vene rahva moraalset distsipliinilagedust, ta suhtlust salapärasega, ta janu ebamäärase, äärmusliku ja absoluutse järele, — paistavad *hlõst*'id silma oma usukommete meelelisuse ja ekstravagantsusega. Nad elavad peamiselt Kaasani, Simbirski, Saratovi, Ufa, Orenburgi ja Tobolski piirkondades ja nende arvu hinnatakse umbes saja kahekümnele tuhandele. Nende õpetust näib hingestavat kõrgeim spiritualism, kuna nad

Starets ja austajannad.
Rasputin kõrgema seltskonna daamidega teed joomas.

väidavad mitte midagi vähemat kui otsest suhtlust jumalaga; kuid selle taevaliku ühinemise saavutamiseks anduvad nad igasuguseisse lihalikesse hullusisse. Usklikud mehed ja naised kogunevad öösiti kusagile *izba*'sse või mõnda metsaharvikusse. Seal hüüavad nad jumala poole, laulavad koraale, kriiskavad, tantsivad ringmänge meeletu, üha suureneva kiirusega. Tantsu juht piitsutab neid, kelle jõud ja ind hakkavad nõrkema. Varsti langevad nad pöörituse tõttu maha, ekstaasis ja krampides. Siis, joobnustatud „jumalikust sisendusest", põimuvad mehed ja naised meeletuiks paarideks. Ja jumalateenistus lõpeb jäledate kõlvatuse, kiimaluse ja verepatu stseenidega.

Rasputini keeruline iseloom määras ta juba ette „jumaliku sisenduse" osaliseks. Ta vägiteod öistel „*radenie*'tel" tõid talle varsti populaarsuse. Samal ajal arenesid ka ta müstilised võimed. Hulkudes läbi külade, pidas ta evangelistlikke kõnesid, jutustas tähendussõnu. Vähehaaval hakkas ta riskima ennustamist, kurjade vaimude välja ajamist ja nõidumist. Ta hooples isegi, et ta olevat teinud imesid. Saja versta ulatuses Tobolski ümber ei kaheldud enam ta pühaduses. Kuid siiski oli tal sel ajajärgul tüütavaid sekeldusi kohtuvõimudega liiga laineid löönud pattude pärast ning tal oleks läinud halvasti, kui kirikuvõimud poleks teda juba võtnud oma kaitse alla.

A. 1904 ulatus ta vagaduse kuulsus ja vooruste lõhn juba Peterburini. Kuulus visionäär, Kroonlinna isa Joann, kes oli lohutanud ja pühitsenud Aleksander III-t ta surivoodil, tahtis tundma õppida noort siberi prohvetit. Ta võttis Rasputini vastu Püha Aleksander Nevski kloostris ja nentis mõnesuguste tunnuste põhjal rõõmuga, et see mees olevat Jumalast märgitud. Pealinnast asus Rasputin tagasiteele Pokrovskojesse. Kuid sellest päevast ta elu vaatepiirid avardusid. Ta astus läbikäimisse terve trobikonna preestritega, kes olid rohkem või vähem „valgustatud", rohkem või vähem šarlatanid, rohkem või vähem liiderlikud, nagu neid leidub sadadena vene preesterkonna madalamais kihtides. Siis hakkas ta kaaslaseks ühele suure suuga ja käratsevale mungale, erootilisele ja imettegevale mürakarule, keda lihtrahvas jumaldas. See oli isa Iliodor, vabameelsete ja juutide metsik vastane,

kes hiljem oma Tsaritsõni kloostris mässama hakkas ja pühale sinodile oma ägeduse ja tagurliku fanaatilisusega palju peavalu valmistas. Varsti ei rahuldanud Grigorit enam läbikäimine *mužik*'ide ja pappidega; teda nähti väärikalt jalutamas ülempreestrite ja igumeenidega, piiskoppide ja arhimandriitidega, kes Kroonlinna Joanni kombel ühemeelselt leidsid temas „jumala sädet". Siiski pidi ta võitlema saadana vahetpidamatute rünnakutega ja jäi neile sagedasti alla. Tsaritsõnis röövis ta neitsuse ühelt nunnalt, kellest ta oli ette võtnud välja ajada pahu vaime. Kaasanis väljus ta ühel valgel juunikuu õhtul joobnult lõbumajast, tõugates enese ees alasti tüdrukut ja pekstes teda oma vöörihmaga. Tobolskis võrgutas ta ära ühe inseneri ülivaga abikaasa, proua L...'i, ja hullutas ta sedavõrd, et too jooksis ringi, kisendades igal pool oma armastusest ja kiideldes oma häbiga. Proua L. oligi see, kes andis Rasputinile maigu suhu seltskonnadaamide rafineeritud võludest.

Niisuguste vahetpidamatult korduvate kangelastegude tõttu kasvas Rasputini pühaduse kuulsus iga päevaga. Tänaval laskuti tema möödudes põlvili, suudeldi ta käsi, puudutati ta *tulup*'i äärt. Talle hüüti: „Meie Kristus, meie Päästja, palu meie vaeste-patuste eest! Jumal kuulab sind..." Ta vastas: „Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel, ma õnnistan teid, mu kallid vennad. Ärge kaotage lootust! Kristus tuleb varsti uuesti tagasi. Olge kannatlikud ja meenutage ta surmaheitlust! Armastusest tema vastu suretage oma liha!.."

1905. a. tuli arhimandriit Feofan, Peterburi usuteaduse akadeemia rektor, väga vaga prelaat, keisrinna pihiisa, õnnetule mõttele kutsuda Rasputin enda juurde, et jälgida lähemalt jumala armu mõju sellele lihtsameelsele hingele, mida kurjad võimud nii raevukalt piinasid. Liigutatud Rasputini siirast hardusest, võttis ta tema oma jumalakartlikku klientkonda, kelle hulgas oli palju spiritiste. Nende eesotsas seisis väga mõjukas grupp: suurvürst Nikolai Nikolajevitš, tollal keiserliku ihukaitseväe juhataja ja praegu Vene vägede ülemjuhataja, ta vend, suurvürst Petr, ja nende naised, suurvürstinnad Anastasja ja Militsa, Montenegro kuninga tütred. Gri-

goril tarvitses vaid ilmuda, ning otsekohe ta hämmastas ja fastsineeris selle logeleva kergeuskliku seltskonna, kes oli andunud kõige mõttetumale tegelusele vaimude väljakutsumise, okultismi ja nekromantia alal. Siberi prohvetit, *božі tšelovek*'i, „jumalainimest" katsuti kõigis müstilisis ringides üksteise võidu enese lähedusse tõmmata.

Eriti paistsid silma oma imetluse lopsakuselt Montenegro suurvürstinnad. Juba a. 1900 olid nad Lyonist Vene keisrikotta kaasa toonud maag Philippe'i. Nemad olid ka need, kes esitasid Rasputini keisrile ja keisrinnale 1907. a. suvel.

Kummatagi tekkis veel audientsi eelpäeval suveräänides mingi kahtlus. Nad küsisid nõu arhimandriit Feofanilt, kes rahustas neid täielikult:

„Grigori Jefimofitš," ütles ta neile, „on lihtne talupoeg. Teie Majesteetidel on kasulik teda kuulata, sest see on vene maa hääl, mis väljendub ta suu kaudu... Tean kõik, mida talle ette heidetakse... tean ta patte — need on arvukad ja väga sagedasti jälgid. Kuid temas peitub nii tugev kahetsuse jõud ja nii lihtsameelne usk taevasesse halastusse, et võin peagu garanteerida, et ta pääseb igavesse õndsusse. Peale iga patukahetsust on ta puhas nagu laps, keda on pestud ristimisvees. Jumal soosib teda silmanähtavalt ja on tema ära valinud."

Oma esimesest paleesse ilmumisest saadik saavutas Rasputin tsaari ja tsaarinna üle harukordse mõju. Ta õpetas neid, pimestas, ikestas — see oli nagu mingi lummus. Mitte, et ta oleks neid meelitanud. Just vastupidi. Esimesest päevast peale kohtles ta neid karmilt, julge familiaarsuse ja hoolimatusega, labase ja kirevavärvilise kõnekusega, milles kaks monarhi, kes olid küllastunud lipitsusist, uskusid viimaks kuulvat „vene maa häält". Saanud õige ruttu proua Võrubova sõbraks, kes on keisrinna lahutamatu kaaslanna, pühendus ta tema kaudu kõigisse keiserliku paari ja riigi saladustesse.

Kõik õukonna intrigandid, kõik kohtade, tiitlite ja tulude noolijad otsisid loomulikult tema toetust. Lihtsat korterit, milles ta elas Kirotšnajal ja pärastpoole Angliski Prospektil, piirasid ööl kui päeval palujad, kindralid ja

ametnikud, piiskopid ja arhimandriidid, riiginõunikud ja senaatorid, adjutandid ja kammerhärrad, õuedaamid ja daamid seltskonnast — see oli lakkamatu defilee. Kui ta ei viibinud parajasti suveräänide või montenegro suurvürstinnade pool, võis teda kohata peaasjalikult proua D... juures, kes koondas oma salongi Inglise Prospektil autokratismi ja teokraatia koorekihti. Kiriku esimesed aukandjad armastasid koguneda tema juurde: kirikliku hierarhia aukõrgendused, nimetused pühas sinodis, kõige tõsisemad dogmasse, distsipliini ja liturgiasse puutuvad küsimused arutati läbi tema juures. Tema kõikide poolt tunnustatud kõlblas autoriteet oli Rasputinile väärtuslikuks abiliseks. Proua D... nägi mõnikord taevasi nägemusi. Ühel õhtul spiritistliku seansi ajal oli talle ilmunud püha Serafim Sarovist, kes oli pühaks kuulutatud 1903. aastal. Ümbritsetud hiilgava ausäraga, õelnud ta temale: „Teie hulgas on suur prohvet. Tal on ülesandeks avaldada tsaarile jumaliku ettehoolde tahet ja juhtida teda kuulsusrikkail teedel." Proua mõistnud otsekohe, et pühak osutab Rasputinile. Keiser olnud sellest oraaklist tugevasti hämmastatud, sest kiriku kõrgeima kaitsjana oli ta mänginud otsustavat osa õndsa Serafimi pühaks tunnistamisel ja osutas talle erilist austust.

Rasputini karjääri alguse soodustajate hulka kuulus veel üks kummaline isik, terapeut B a d m a j e v. Kuigi ilma mingi ülikoolidiplomita, praktiseerib ta arstina, ja seda mitte salaja, vaid varjamatult kõikide nähes ja kuuldes. Pealegi on see arstimine üsna kummaline, segatud nõidusega. Kui ta tutvus Rasputiniga a. 1906, oli ta olnud parajasti suures kitsikuses, nagu see juhtub mõnikord ka ausaimate inimestega. Jaapani sõja lõpu poolel üks kõrgel kohal olevaid kliente tahtis talle väljendada oma tänulikkust ja mõjutas talle poliitilise missiooni usaldamist hiina Mongoolias. Et kindlustada Venemaale sealsete pärusvürstide abi, tehti Badmajevile ülesandeks jagada nende vahel kakssada tuhat rubla. Urgast tagasipöördumise järel esitas Badmajev aruande oma reisu hiilgavaist tagajärgedest ja selle dokumendi põhjal õnniteldi teda nagu kord ja kohus. Kuid natuke aega hiljem pandi tähele, et ta need kakssada tuhat rubla oli jätnud

enesele. Lugu hakkas muutuma juba täbaraks, kuid kõrgel kohal oleva kliendi vaheleastumine aitas kõik korda. Terapeut võis uuesti rahuliku südamega anduda oma kabalistlikule tegevusele. Veel iialgi polnud haiged nii suurel hulgal voolanud ta Liteinõil asetsevasse kabinetti, sest levis kuuldus, et ta oli Mongooliast kaasa toonud iga sorti ravitaimi ja maagilisi retsepte, mida ta Tiibeti nõidadelt suure vaevaga oli hankinud. Oma teadmatuse ja illuminismi tõttu ei kõhkle Badmajev ravimast arsiteaduse kõige raskemaidki juhte; ta näib eriti eelistavat närvide rikkeid, vaimuhaigusi ja naiste füsioloogilisi häireid. Ta on omale koostanud salajase farmakopoea. Ta valmistab ise kummaliste nimedega ja veidrakujulised arstimid, mida ta haigetele annab. Ta ajab kardetavat äri narkoosidega — ravimitega, mis tuimastavad, menstruatsiooni kergendavad, ja armujookidega; ta annab neile nimed nagu *Tiibeti eliksiir, Nirvritti pulber, asoka õied, Nien-tšeni palsam, musta lootose essents* jne. Tõeliselt hangib ta ravimite koosteained kelleltki temaga ühe mütsi all töötavalt apteekrilt. Keisripaari kutsel käis ta korduvalt troonipärijat ravimas, kui harilikud arstid osutusid võimetuks pidurdama lapse veritsustõbe. Seal õppiski ta Rasputinit tundma. Otsekohe liituvad nad oma petkutamistes.

Kuid pikapeale sattusid pealinna tervemad ringkonnad siiski ärevusse kõigist skandaalseist kuuldusist, mida levitati Pokrovskoje *starets*'i kohta. Ta sagedane viibimine keisrikojas, ta ilmne osalisus isevalitseja mõningais vägivaldseis või õnnetuis sammudes, ta väljenduste jultunud häbematus ja eluviiside küüniline kõlvatus põhjustasid lõpuks kõikjal valju pahameeletormi. Hoolimata tsensuuri karmusest paljastab ajakirjandus järjest siberi imetegija häbitut elu, riskimata muidugi riivata majesteedi enda isikut; kuid seltskond taipas juba poolelt sõnalt. „Jumalamees" sai aru, et tal oleks kõige kasulikum mõneks ajaks silmapiirilt kaduda. Märtsis 1911 võttiski ta kätte palveränduri kepi ja matkas Jeruusalemma. See ootamatu otsus täitis ta tuliste pooldajate südamed kurvastuse ja imetlusega: ainult püha inimene võivat sääraselt vastata õelate vastaste kallaletungidele.

Seejärel veetis ta suve Tsaritsõnis oma hea sõbra ja mõtteosalise, munk Iliodori juures.

Kogu aeg ei lakanud keisrinna talle kirjutamast ja telegrafeerimast. Sügisel teatas keisrinna isegi, et ei suuda ta eemalviibimist enam taluda. Pealegi olid *starets*'i lahkumise järel veritsustõve nähtused troonipärija juures muutunud palju sagedamaiks. Kui laps äkki sureb!.. Emal polnud enam päevagi rahu: närvikriisidel, ergujäigistusil ja südamevaevadel ei tahtnud tulla lõppu. Keiser, kes oma naist armastab ja oma last jumaldab, pidi läbi elama kõige raskemaid päevi.

Novembri alguses tuli Rasputin Peterburi tagasi. Ja otsekohe läksid jälle lahti hullused ja orgiad. Kuid nüüd hakkas ta koguduses tekkima juba mõningaid lahkhelisid: ühed hakkasid teda pidama kompromiteerivaks ja liialt himuraks; teisi tegi rahutuks ta kasvav tikkumine kiriku ja riigi asjusse. Vaimulikke ringkondi vapustas veel eriti üks häbistav ametissemääramine: Grigori oli keisri nõrkust ära kasutanud ja lasknud Tobolski piiskopiks määrata ühe oma lapsepõlve sõbra, kirjaoskamatu, rõveda ja petise talupoja, isa Varnava. Samal ajal sai teatavaks, et püha sinodi ülemprokurörile oli antud korraldus pühitseda Rasputin preestriks. Seekord tõusis asja ümber siiski enam kära. 29. detsembril tekkis Saratovi piiskopil, Hermogenil, munk Iliodoril ja mõnel teisel vaimulikul *starets*'iga lausa riid. Nad sõimasid ja tõukasid teda, karjusid: „Neetud!.. pühaduseteotaja!.. kõlvatu!.. haisev elajas!.. saadana uss!.." Lõpuks sülgasid nad talle näkku. Alul, segilööduna, seina veerde surutuna, püüdis Grigori neile sõimuvalangutega vastu hakata. Siis aga virutas Hermogen, kasvult täieline Koljat, talle oma rinnaristiga mitu korda pähe ja karjus: „Põlvili, vilets!.. Põlvili pühade ikoonide ette!.. Palu jumalalt oma roojatsemised andeks! Vannu, et sa oma räpase isikuga kunagi enam ei rüveta meie armastatud keisri paleed!.." Rasputin, hirmust lõdisedes ja verise ninaga, põrutas endale vastu rinda, pomises palveid ja tõotas mitte kunagi enam ilmuda keisri ette. Ta lahkus uute sajatus- ja süljevalangute saatel.

Ent vaevalt pääsenud sellest lõksust, kihutas ta jala-

maid Tsarskoje Seloosse. Kättemaksuröömud ei viibinudki kaua. Paar päeva hiljemini võttis ülemprokuröri sundival pealekäimisel püha sinod isa Hermogenilt ta piiskopitooli ja saatis ta pagendusse Hirovitšõ kloostrisse Leedus. Mis puutub munk Iliodori, siis võeti ta sandarmite poolt kinni ja suleti Florištševo karistuskloostrisse Vladimiri lähedal.

Politsei oli skandaali summutamiseks alul võimetu. Duumas sõna võttes süüdistas oktobristide erakonna juht Gutškov looritud sõnades Rasputini suhteid keisrikojaga. Moskvas, riigi vaimulikus ja moraalses pealinnas, protesteerisid avalikult püha sinodi serviilsuse vastu kõige kvalifitseeritumad ja lugupeetavamad õigeuskliku slavismi esindajad nagu krahv Šeremetjev, Samarin, Novosselov, Družinin, Vasnetsov. Nad läksid isegi nii kaugele, et hakkasid nõudma rahvusliku kontsiili kokkukutsumist kiriku reformimiseks. Isegi arhimandriit Feofan, jõudnud lõpuks selgusele „jumalamehe" tõelisest olemusest ja suutmata endale andestada, et oli ise tolle viinud keisrikotta, tõstis *starets*'i vastu väärikalt häält. Ent otsekohe, hoolimata sellest, et ta oli keisrinna pihiisaks, pagendas püha sinod ta Krimmi.

Ministritenõukogu eesotsas seisis tookord veel Kokovtsev, kes juhtis ühtlasi rahaministeeriumi. Ausa ja energilise mehena tegi ta kõik, mis võis, et selgitada oma valitsejale *starets*'i kõlvatust. 1. märtsil 1912 vannutas ta keisrit, et see nõustuks Grigorit tagasi saatma selle koduküla:

„See inimene on pettusega omandanud Teie Keiserliku Majesteedi usalduse. Tegelikult on ta kõige halvemat sorti šarlatan ja petis. Üldsuse arvamus on tema vastu vaenlik. Ajakirjandus . . ."

Keiser katkestas oma ministri seletused põlgliku naeratusega:

„Teie hoolite ajalehtede arvamusest?"

„Jah, Majesteet, kui see tungib kallale mu valitsejale ja dünastia heale nimele. Pealegi on just kõige lojaalsemad ajalehed oma kriitikas praegu teravaimad . . ."

Taas katkestas teda keiser, näol tülpimus:

„Absurdne kriitika. Ma vaevalt üldse tunnen toda Rasputinit."

Kokovtsev lõi kõhklema, kas jätkata; kinnitas aga siis veel kord:

„Majesteet, vannutan teid dünastia, teie järglase nimel: lubage mul hoolitseda selle eest, et Rasputin siirduks tagasi oma koduküla ega tuleks enam kunagi tagasi."

Keiser vastas külmalt:

„Ütlen talle ise, et ta minema läheks ega tuleks enam tagasi."

„Kas tohin arvestada seda kui Teie Keiserliku Majesteedi otsust?"

„Jah, see on mu otsus." Seejärel, vaadanud seinakella, mis näitas pool üht, ulatas keiser Kokovtsevile käe: „Nägemiseni, Vladimir Nikolajevitš, ma ei pea teid kauemini kinni."

Samal päeval, kell neli, helistas Rasputin senaator D-le, Kokovtsevi intiimsele sõbrale, ja karjus talle joobnud häälega: „Su sõber, peaminister, on täna hommikul katsunud papakest ära hirmutada. On talle rääkinud minust igasuguseid pöörasusi, kuid sellel polnud mingisuguseid tagajärgi. Papake ja mammake armastavad mind endiselt. Võid sellest minu nimel Vladimir Nikolajevitšile telefoneerida."

Mõni päev hiljemini, 6. mail, olid kõik ministrid täies galavormis kogunenud keisrilossi, et väljendada oma truualamlikke tundeid keisrinnale, kelle püha see oli. Aleksandra Feodorovna, möödudes Kokovtsevist, pööras talle selja.

Mõned päevad enne seda tseremooniat oli *starets* asunud teele Tobolskisse; ta eemaldus mitte ettekirjutuse põhjal, vaid oma vabal tahtel, et järele kaeda, kuidas on lood ta väikese omandiga Pokrovskojes. Jättes keiserlikke kõrgusi jumalaga, lausunud ta metsiku ilmega ähvarduse: „Ma tean, et nood viletsad mind jälitavad. Ärge neid kuulake! Kui te mu maha jätate, kaotate oma poja ja trooni kuue kuu jooksul." Keisrinna olevat karjatanud: „Kuidas võiksime sind hüljata? Kas sa pole meie ainus

kaitsja, meie parim sõber?“ Ja põlvili langedes palunud ta *starets*'ilt õnnistust.

Oktoobrikuul veetis keiserlik perekond mõne aja maal Spalas, Poolas, kus keiser armastas sageli suurepärases Krolowa metsas jahil käia.

Ühel päeval troonipärija, tulles väljasõidult järvele, vääratas pisut laevalt maale hüppamisel ja põrutas oma puusa kaldaservise vastu. Alul paistis põrutus olevat sootuks tühine ja ohutu. Kuid paar nädalat hiljemini, 16. oktoobril, tekkis kubemeõndlasse paistetus; reis tursus esmalt üles, siis tõusis äkki ka temperatuur. Kutsuti kiiresti kohale doktorid Feodorov, Derevenko ja Rauchfuss; need konstateerisid verevalumit kubemes, verimuhku, millesse oli löönud mädanik. Oleks tulnud otsekohe ette võtta operatsioon, kuid lapse veritsustõveline dispositsioon tegi võimatuks igasuguse lõikuse [1]. Vahepeal aga tõusis temperatuur tund-tunnilt; 21. oktoobril oli see juba 39,8°. Vanemad ei lahkunud enam silmapilgukski haige kambrist, sest arstid ei varjanud enam oma äärmist rahutust. Spala kirikus vahetas üks vaimulik teist, et paluda ööd kui päevad. Keisri käsul peeti Moskvas pühalikku liturgiateenistust Iverski jumalaema imettegeva ikooni ees. Ja hommikust õhtuni vooris ka Peterburis rahvast Kaasani peakirikusse.

22. oktoobri hommikul tuli keisrinna esimest korda

---

[1] Veritsustõbi on päritav, üpris haruldane ja tujukas haigus: teda peetakse degenereerumisnähtuseks. Iseloomulikuks tunnuseks talle on vere rikkenemine; viimane kaotab enam või vähem võime kalgenduda. Haigus põhjustab sagedasi verejooksusid, mida ei saa peatada. Väiksemgi vigastus, näiteks verejooks ninast, kerge tõuge, torge, või isegi mõni üliväike õnnetus, nagu näiteks köhahoog või väärsamm, on küllaldane kestva verejooksu esilekutsumiseks. Enamasti toimuvad verejooksud pealegi sisemiselt: niisutavad kudesid, ujutavad üle liigesed, sisikonna. Harilikud verdtõkestavad raviviisid on selle haiguse pidurdamiseks võimetud; kõige tõhusamaiks vahendeiks osutuvad vahel füsioloogilise seerumi süstimised. Kaks kolmandikku veristustõveseist sureb enne üheteistkümnendat eluaastat; ainult õige väike arv elab üle kahekümne aasta. Pärivuse seisukohalt ilmutab veritsustõbi huvitavat iseärasust: haiguseeldused kanduvad ainult meesisikuile ja alati tõvest ise puudutamata emadelt.

alla saali, kuhu olid kogunenud keisri käsutusadjutant kolonel Narõškin, keisrinna isiklik audaam vürstitar Jelizaveta Obolenski ja keiserlik jahtmeister Poolas krahv Wladyslaw Wielopolski. Aleksandra Feodorovna oli kahvatu, kõhnunud, kuid naeratas siiski. Temale esitatud hirmunud küsimustele vastas ta vaikse häälega: „Arstid ei konstateeri veel vähimatki paranemist; kuid mina isiklikult olen rahunenud. Sain sel ööl isa Grigorilt telegrammi, mis mulle meelerahu täiesti tagasi tõi." Kuna talt anuti täpsamat seletust, luges ta telegrammi ette: „Jumal on näinud su pisaraid ja kuulda võtnud su palved. Ära enam kurvastu! Su poeg jääb ellu."

Järgmisel päeval, 23. oktoobril langes haige temperatuur 38,9°-le. Kaks päeva hiljemini alanes verevalum kubemeõndlas. Troonipärija oli päästetud.

1913. a. jooksul riskisid mõned isikud veelgi uute katsetega keisri ja keisrinna silmade avamiseks *starets*'i käitumisele ja ta moraalsele kõlvatusele.

Eeskätt tegi seda lesk kuninganna Maria Feodorovna, peale selle ka keisrinna õde, puhas ja õilis suurvürstinna Jelizaveta Feodorovna. Ja kui palju teisi veel! Kuid kõigile neile pealekäimisile, kõigile neile manitsusile vastasid keiserlikud kõrgused ühtviisi rahulikult: „Kõik on laim. Muide, pühakuid laimatakse ju alati."

Selles vagatsevas sõnamulinas, mille taha Rasputin tavaliselt peidab oma erootilisust, avaldub pidevalt üks idee: „Ainult kahetsuse kaudu võime saavutada hingeõndsust. Järelikult peame patustama, et leida võimalusi kahetsemiseks. Seega, kui Jumal saadab meile kiusatusi, siis peame neile järele andma, et hankida endile sel moel soodsaid ja tarvilikke eeltingimusi viljakaks meeleparanduseks... Muide, eks ole ju esimene elu ja tõe sõna, mille Kristus on toonud inimestele, see: „Parandage meelt!" [1] Kuidas aga meelt parandada, kui kõige enne pole pattu tehtud?..."

Rasputini intiimsed targutused nõretavad leidlikest

[1] Matt. IV, 17.

mõttekäikudest pisarate leevendava mõju ja sügava kahetsuse lunastava väärtuse kohta. Üks argumentidest, mida ta eriti sageli tarvitab ja mis avaldab iseäranis suurt mõju ta nais-klientuurile, on järgmine: „Mitte hirm patu ees pole see, mis meid kõige sagedamini takistab kiusatusile järele andmast. Sest kui patt tõesti tekitaks säärast hirmu, siis ei tekiks meil ahvatlustki seda teha. Ons kellelgi kunagi tekkinud igatsust roa järele, mis talle on vastik? Ei, vaid pidurdab ja hirmutab õieti ainult katsumus, mida kahetsus valmistab meie sisemisele kõrkusele. Täielik ja sügav kahetsus sunnib absoluutsele enesealandusele. Ent meie e i t a h a ennast alandada, isegi mitte Jumala ees. Selles kogu saladus, miks me kiusatusile vastu püüame panna. Ülimat Kohtumõistjat me aga sellega ei peta! Ei! Ja viibides Joosavati orus, teeksime kõige paremini, meelde tuletades kõiki hingeõnnistuse saavutamise võimalusi, mida meile on pakutud, ent mis me oleme ära tõuganud . . ."

Meie ajaarvamise teisel sajandil jutlustas sääraseid sofisme varemini juba üks früügia sekt. Häreetik Montanus kinnitas neid suurima mõnuga oma austajannadele Laodikeias, saavutades tegelikult samu efekte kui Rasputin.

Kui *starets*'i aktiivsus piirduks ainult himuruse ja müstitsismiga, siis pakuks ta vaatlejale vahest ainult juhuse enam-vähem huvitavate psühholoogiliste või isegi füsioloogiliste tähelepanekute tegemiseks. Muud midagi.

Kuid olude sunnil on see harimatu, pime talupoeg tõusnud tähtsaks poliitiliseks teguriks. Ta ümber on rühmitunud terve trobikond mõjukaid isikuid, kes oma saatuse on sidunud tema omaga.

Tähtsaim neist on äärmiste parempoolsete esindaja riiginõukogus, kohtuminister Štšeglovitov; elava vaimuga ja teravakeelse isikuna ilmutab ta oma ideede teostamisel rohkesti taipu ja painduvust; ta on, muide, siiski alles värske Rasputini jünger. Peagu sama mõjukaks isikuks on siseminister Nikolai Maklakov, kelle armastusväärne kuulekus meeldib keiserlikele kõrgustele eriti. Edasi

järgneb püha sinodi ülemprokurör Sabler, põlastatava, orjameelse iseloomuga inimene. Tema kaudu peab *starets* nõnda öelda peos kogu vene episkopaati ja kõiki kõrgemaid vaimulikke ameteid. Otse selle järel nimetaksin ma senati esimest prokuröri Dobrovolskit, siis riigiõukogu liiget Stürmerit, edasi keisrilossi komandanti, kojaministri väimeest kindral Vojeikovit. Mainiksin veel väga tragi ja kavalat politseidepartemangu direktorit Beletskit. On kaunis hõlbus kujutella, millise määratu jõukoondise moodustab selliste võimumeeste komplott säärases autokraatses, tsentralistlikus riigis nagu Venemaa.

Vastukaaluks sellele kurjaendelisele salaliidule näen ma keiserlikkude kõrguste lähedal ainult üht isikut — Tema Majesteedi militaarkantselei ülemat vürst Vladimir Orlovi, endise Pariisi saadiku poega. Otsekoheste arvamustega, õilsa südamega, kogu hingest keisrile ustava isikuna asus ta juba esimesest päevast peale Rasputinivastasele seisukohale ega väsi pilgukski tema vastu võitlemast, mis loomulikult toodab talle keisrinna ja m-me Võrubova sügavat vaenu.

Neljapäev, 1. oktoober 1914.

Osutades Inglise-Prantsuse eskaadri viibimise faktile Dardanellide suudmes sulges Türgi valitsus merekitsused. Määratut kahju tekitab see asjaolu Venemaale, kellele ei jää enam teisi meriteid vabaks peale teede Vladivostoki ja Arhangelski kaudu. Ons veel tarvis mainida, et Vladivostok asetseb umbkaudu 10 500 km kaugusel Petrogradist ja et on ainult väheste päevade küsimus, mil jää suleb Arhangelski sadama ligemale maikuu lõpuni.

Merekitsuste sulgemine on Venemaale seda valusamaks löögiks, et juba mõnd aega saan teateid Moskvast, Kiievist ja Harkovist ühe vana bütsantsliku unistuse taasärkusest: „Sõjal pole meie jaoks mingit mõtet, kui ta ei anna meile Konstantinoopolit ja merekitsusi... Tsargrad peab kuuluma meile, meile üksinda..."

Suurvürstinna Jelizaveta Feodorovna, keisrinna õde ja suurvürst Sergei lesk, on kummaline olend, kelle kogu elu on nagu mõistatuste rida.

Sündinud Darmstadtis 1. novembril 1864, oli ta haruldase kaunidusega neiu, kui kahekümneaastasena abiellus keiser Aleksander II neljanda pojaga.

Mäletan üht dineed Pariisis mõni aasta hiljemini, 1891. a. paiku, millest ta osa võttis. Näen teda sellisena veel praegugi: kõrgekasvuline sale olend, heledate, naiivselt otsekoheste ja sügavate silmadega, õrna suuga, peente delikaatsete näojoontega sirge, peene ninaga, kokkukõla ja puhtust kõigis joontes, sarmikat rütmi kõnnakus ja liigutusis. Ta vestlus laskis aimata temas kaunist loomulikku, tõsist ja looritatult õrna naiselikku vaimu.

Sellest ajast peale on ta ümber siginenud mingi müstiline õhkkond. Ei ole suudetud seletada mõningaid ta abielu iseärasusi.

Sergei Aleksandrovitš oli füüsiliselt saleda, pika kasvuga, kuid ebasümpaatse näo, valju pilgu ja valkjate kulmudega inimene. Moraalselt kibestunud ja despootlik karakter, piiratud intelligentsuse ja kasina haridusega, ilmutas aga seejuures kõrgel määral arenenud kunstilist tundlikkust. Ta erines väga oma vendadest Vladimirist, Alekseist ja Pavelist, elas erakuna, otsis üksindust ja saavutas sel moel veidriku reputatsiooni.

Abiellumisest peale muutus ta käitumine veelgi mõistatuslikumaks. Ta osutus tõepoolest äärmiselt umbusklikuks ja inkvisiitorlikuks abielumeheks; keelas oma naisele vähimadki nelja-silma all viibimised ükskõik kellega ja väljaskäigud üksinda, valvates ka ta kirjavahetuse ja lektüüri järele; ta ei lubanud naisel lugeda isegi „Anna Karenina't", kartes, et naisel võib sellest tekkida ohtlikke uudishimusid või liiga tugevaid emotsioone. Lisaks kritiseeris ta naist väsimatult järsus ja piitsutavas toonis; tegi talle vahest isegi avalikkuse ees haavavaid märkusi. Vaiksena ja alistuvana painutus naine tema kibedate sõnade alla. Õiglasel ja heasüdamelisel hiiglasel Aleksander III-l oli naisest kahju ja ta heitis

talle kaastundlikke, helli pilke; kuid varsti ta pidi sellest loobuma, sest märkas, et põhjustab sellega vennas armukadedust.

Kord, pärast üht suurvürsti ägedusepurset, lausus vürstinnale paar kaastundlikku sõna rauk vürst B..., kes oli viibinud stseeni juures. Ent vürstinna vastas talle siira imestusega: „Kuid mul pole ju millegi üle kurta... Hoolimata kõigest, mis võidakse rääkida, olen siiski väga õnnelik, sest et mind nii väga armastatakse."

Ta mees armastas teda tõesti, kuid omal viisil, esteetilise, kiusava, tujuka ja kahepaikse, ahne ja ebatäiusliku armastusega...

A. 1891 nimetati suurvürst Sergei Moskva kindralkuberneriks.

Oli parajasti aeg, mil püha sinodi kurikuulus ülemprokurör, „vene *torquemada*", Konstantin Pobedonostsev, kes omas ülisuurt mõju Aleksander III-le, tegi pingutusi teokraatliku absolutismi doktriinide jaluleseadmiseks ja Venemaa tagasiviimiseks bütsantsliku Moskva traditsioonide juurde.

Tollal oli suurvürstinna Jelizaveta ristimise põhjal alles luterlane. Uuel kindralkuberneril aga polnud sünnis ilmuda Kremli väärusku abikaasaga. Ta kohustas seepärast oma naist loobuma protestantismist ja siirduma riigiusku. Väidetakse, et suurvürstinna kaldunud juba varemini ka ise sinnapoole. Kuidas sellega ka ongi, igatahes kiindus ta kogu hingega õigeusu kiriku dogmadesse.

Vist kunagi pole usuvahetus toimunud puhtamast südamest ja täiuslikumal kujul kui seekord. Kuni selle päevani olid luteriusu jahedad ja kuivad talitused pakkunud noore naise fantaasiaküllasele tundeelule ainult keskpärast toitu; ka abielukogemused polnud talle olnud soodsamad. Kõik ta tundlus-, unistlus-, hardus- ja õrnusinstinktid leidsid äkki uut kasutamist õigeusu müstilisis rituaalides ja suurepärases toreduses. Ta vagadus eksalteerus äärmuseni. Ta koges elamusi ja haaranguid, mida ei teadnud oletadagi.

Oma kindralkuberneri ameti säras, mis võrdus asekuninga omale, hakkas Sergei Aleksandrovitš varsti välja paistma esivõitlejana selles „reaktsioonilises ristisõjas",

millise terminiga võib iseloomustada „üliuskliku keisri" Aleksander III kogu sisepoliitikat. Sergei Aleksandrovitši esimesi samme oli aja jooksul Venemaa vanasse pealinna poetunud juutide väljakihutamine Moskvast ja nende brutaalne tagasiajamine lääneprovintside getodesse. Edasi avaldas ta terve rea orjastavaid või kitsendavaid määrusi ülikooli professorite ja õppiva noorsoo kohta. Ta omandas lõpuks teatava kõrgi hoiaku ka linnakodanikkude suhtes, et neile mõista anda, kuidas nende liberalism, nii talts kui see oligi, pole tema maitse järgi. Nagu niisugustel juhtudel tavaline, kippusid teda ümbritsevad ohvitserid ja ametnikud oma pureva käitumisega liialdama. Üldine vaenlikkus, mida ta sel moel lõikas, täitis teda aga ainult uhkusega.

Maikuul 1896 toimunud Nikolai II keisriksvõidmine Moskvas tähistas õigeuskliku autokratismi üht uut hiilgavaimat sündmust. Moskva tsaaride alatine ideaal, vaimulikkonna intiimne ühinemine impeeriumiga, leidis siin uue valitseja juhtiva mõttena täit väljendust. Hodõnka väljaku katastroof, kus politsei hoolimatuse tõttu hukkus umbes 2000 talupoega, heitis Püha linna illumineeritud särale küll pisut tumedat varju, kuid see hajus taas varsti.

Kaks aastat hiljemini avati Kremlis, Arhangelski peakiriku ees, „kannataja keisri" Aleksander II monument. Sel puhul aset leidnud pidustuste ajal anti püha sinodi ülemprokurörile Konstantin Pobedonostsevile üle impeeriumi kõige kõrgem autäht, Püha Andrei orden, asutatud 1698 Peeter Suure poolt. Pidustustega liideti „õigeuskliku ja sügavalt kristliku" armee suurejooneline paraad.

1900. a. tahtis Nikolai II taaselustada üht muistset, ta esiisade poolt harrastatud kommet, mis oli unaruses viibinud juba enam kui viiskümmend aastat: ta tuli oma lihavõttepühade aegseid rituaalseid toimetusi täitma Moskvasse, et liigne kord, nagu ta ütles, kinnitada usulisi ja rahvuslikke tundeid, mis seovad ainuvalitseja südant rahva südametega. Ei oldud kitsi nende pidustuste välise hiilguse rõhutamises. Kogu pühadenädala kestel rullusid liturgiad ja protsessioonid ennenähtamatu toredusega nii Kremlis kui ka linna teistes peakirikutes.

Üks või teine suurem usuline, poliitiline või sõjaväeline tseremoonia tõmbas niimoodi aegajalt Kremli pühale mäele kogu vene rahva ja slaavi maailma pilgud.

Selles aktiivses ja säravas elus etendas Jelizaveta Feodorovna oma osa. Ta presideeris armastusväärselt Aleksandri ja Illinskoje palee toredusrikkail vastuvõttudel; ta ohverdas end usinalt igasugustele vagadele headtegevatele, samuti ka kooli või kunsti ellu puutuvatele ühisalgatustele. Moskva maaliliselt kirev raamistik ja kõlblas õhkkond mõjusid ta tundelisele vaimule sügavalt. Ühel päeval seletati talle, et tsaaride saatusestmääratud missiooniks olevatki teostada Venemaal jumalariiki; mõte, et ka tema töötab jõudumööda säärase ülesande heaks, sütitas ta kujutlusvõime lõkkele.

Oma saatusega rahule jäänud, naeratleva ja puhtana, vaikiva ja leebena, kõigis oma vormides kooskõlalisena, peenis tualettides, levitas ta enda ümber aina idealismi, müsteeriumi ja meelelisuse õhustikku, mis tegi ta piiramatult ihaldatavaks...

Samal ajal aga kutsus ultrareaktsiooniline poliitika, mille tähtsamaks tööriistaks end uhkusega pidas suurvürst Sergei, intelligentsi ringkondades ja kogu Venemaa töölismassides esile tugeva vastupanu, mis muutus iga päevaga ilmsemaks. Grupp julgeid terroriste — Geršunõi, Burtsev, Savinkov, Azev — asutas „võitlusorganisatsiooni", kes oma tegudega varsti tõusis vääriliseks järeletulijaks 1877.—1881. a. nihilistide liikumisele. Komplotid ja atentaadid järgnesid üksteisele lühikeste vaheaegadega otse hirmuäratava järjekindlusega. Üks haridusminister, kaks siseministrit, politseiülemad, provintsi kubernerid, kohtuprokurörid tapeti üksteise järel. 1904. a. lõpul raskendasid üldist olukorda, eriti Moskvas, omakorda ka Kaug-Ida rängad õnnetused.

Suurvürst Sergei võttis otsekohe tarvitusele uusi drakoonilisi määrusi. Ja oma julma ilmega, mõruda pilkenaeruga kuulutas ta kõikjal, et tahab käituda armuheitmatult.

Kui ta 17. veebruaril 1905, kell 3 pärast lõunat sõitis

Vasemal: keisrinna õde Jelisaveta Feodorovna. Paremal: keisrinna (leentoolis) oma tütarde Olga ja Tatjanaga.

tõllas läbi Kremli ja oli jõudnud parajasti Senati väljakule, viskas terrorist Kaljajev talle pommi, mis tabas teda rinda ja surmas silmapilkselt.

Suurvürstinna Jelizaveta viibis sellal parajasti Kremlis, kus oli korraldamas üht Punase Risti töökoda, mis pidi hakkama valmistama tarbeid Mandžuuria armee jaoks. Plahvatuse müra peale jooksis ta kohale otsekohe, nii nagu oli, ilma kübarata. Teda nähti viskuvat oma abikaasa kehale, mille pea ja käed, keha küljest ära kistuna, vedelesid tõlla tükkide vahel. Selle järel, tõtanud koju suurvürstlikku lossi, süvenes ta tulisesse palvusse.

Viie päeva jooksul, mis möödusid kuni matuseni, ei lakanud ta palumast. See pikk palvetusaeg vist inspireeriski talle ühe omapärase sammu. Matusepäeva eelõhtul laskis ta enda juurde kutsuda Moskva politseiülema ja tegi korralduse, et ta juhitaks viivitamata Taganka vanglasse, kus Kaljajev ootas alles sõjakohut.

Juhitud mõrtsuka üksikkongi, küsis ta sellelt:

„Miks te tapsite mu mehe?... Miks koormasite oma südametunnistust säärase hirmsa roimaga?..."

Vang, kes ta esmalt vastu oli võtnud umbuskliku ja metsiku pilguga, märkas nüüd, et temaga kõneldakse leebe häälega ja sõna „suurvürst" asemel tarvitatakse lihtsalt „mu mees".

„Tapsin Sergei Aleksandrovitši seepärast, et ta oli muutunud türannia ja töölistekurnamise tööriistaks. Olen sotsialistliku ja revolutsioonilise rahva kohtumõistja."

Suurvürstinna jätkas endisel leebel toonil:

„Te eksite. Mu mees armastas rahvast ja soovis talle ainult head. Teie kuritegu pole vabandatav. Jätke oma kõrkus ja kahetsege oma tegu. Kui asute kahetsuse teele, siis palun ma keisrit kinkida teile elu ja palun ka jumalat, et ta teile andestaks, nagu ma ise teile juba olengi andestanud."

Liigutatud ja imestunud neist sõnadest, oli Kaljajevil siiski jõudu talle vastata: „Ei, ma ei kahetse. Pean oma teo pärast surema ja surengi."

„Sel juhul, hoolimata sellest, et röövite mult igasuguse võimaluse päästa teie elu ja kuna varsti kindlasti astute

jumala palge ette, lubage mul vähemasti päästa teie hing. Annan teile siin selle Uue Testamendi; tõotage mulle, et loete seda tähelepanelikult oma surmatunnini."

Kaljajev tegi peaga eitava liigutuse ja vastas siis:

„Olen valmis lugema evangeeliumi, kui teie omalt poolt tõotate lugeda mu elukroonikat, mille kirjutamist parajasti lõpetan; see selgitaks teile, miks tapsin Sergei Aleksandrovitši."

„Ei, ma ei loe teie päevikut... Mulle ei jää muud üle, kui jätkata palumist teie hinge pärast."

Ja ta lahkus vangikambrist, jättes Uue Testamendi lauale.

Hoolimata kogetud pettumusest, kirjutas ta keisrile siiski kirja, milles palus mõrvarile armu. Kuid peagu samal ajal sai ka üldsus teada ta visiidist Taganka vanglasse. Hakkasid liikuma kõige kummalisemad, kõige romantilisemad kuuldused: nendes kõigis kinnitati, nagu oleks Kaljajev nõustunud armu paluma.

Mõni päev hiljemini sai suurvürstinna vanglast kirja, mille ligikaudne sisu oli järgmine: *„Te olete mu seisukorda kurjasti tarvitanud. Ma ei tõotanud teile mingit kahetsust, sest et ma seda ei tunne. Nõustusin teid ära kuulama ainult seepärast, et nägin teis minu ohvri haletsetavat leske. Haletsesin teie õnnetust, muud midagi. Viis, kuidas teie tõlgendate meie kokkusaamist, alandab mind. Ma ei vaja armuandmist, mida teie mulle anute."*

Protsess arenes oma harilikku käiku; asjauurimine venis kaunis pikale, sest püüti, ehk küll tulemusteta, pääseda jälile ka Kaljajevi kaassüüdlastele; tegelikult oli kogu asja hingeks Boris Savinkov. 4. aprillil mõisteti Kaljajev surma.

Järgmisel päeval kohtuminister Sergei Manuhhin, tehes ettekannet keisrile, päris, kas tal on kavatsust Kaljajevi suhtes karistust muuta, nagu seda oli palunud suurvürstinna Jelizaveta. Nikolai II ei vastanud sellele midagi; seejärel poetas ta hooletult järgmised sõnad:

„Ons teie portfellis veel midagi muud, Sergei Sergejevitš?"

Ja laskis tal seepeale minna.

Kuid kohe selle järel nõudis ta kohale politseideparte-

mangu direktori Kovalenski ja andis talle mingi salajase korralduse.

Kaljajev viidi seejärel üle kuulsasse riigivanglasse, Schlüsselburgi kindlusse. 23. mail, kell 11 õhtul, astus riigiprokuröri asemik Feodorov hukkamõistetu kongi; ta tundis noormeest juba koolipoisina ja teatas talle:

„Mulle on tehtud ülesandeks teile teatada, et kui paluksite armu, siis Tema Majesteet keiser oleks nõus seda teile andma."

Kaljajev vastas külma otsustavusega:

„Ei, ma tahan surra."

Feodorov käis kõigest väest peale, tarvitades kõige hingelisemaid ja humaansemaid veenmisvahendeid. Kaljajev nuttis, kuid ei andnud järele; ta lõpetas sõnadega:

„Et osutate mulle säärast halastust, siis lubage mul ainult kirjutada oma emale."

„Olgu nii! Kirjutage. Ma lasen teie kirja talle otsekohe edasi toimetada."

Kui vang kirjutamise lõpetas, tegi Feodorov veel ühe ülima pingutuse, et teda veenda. Keskendades kogu oma energiat, kuid säilitades ühtlasi täielikku rahu, kinnitas Kaljajev pühalikult:

„Tahan ja pean surema. Mu surm oleks asjale palju enam kasuks kui oli seda suurvürst Sergei hukkumine."

Ametnik mõistis, et tal ei õnnestu kunagi painutada seda kangelaslikku tahet; ta lahkus kongist ja läks kindluse komandandi juurde, et anda hukkamiskäsk.

Vangla õuele oli juba püstitatud võllas. Timukas, punase mütsiga sunnitööline, ootas juba võlla jalal. See oli keegi isatapja, nimega Filipjev: ta oli kohale toodud Oreli keskvanglast ta hiiglasliku jõu ja ametivilumuse tõttu.

Komandandi elamu asetses õue tagapõhjal; tol ööl oli majas õieti pidulik meeleolu: temast kostis kogu aeg rõõmust kära ja naerupahvakuid. Pääsenud sisse, leidis Feodorov eest lärmaka pummeldava seltskonna: kindluse juhtivad ametnikud ja kõik Schlüsselburgi garnisoni ohvitserid. Et hukkamise täideviimiseni mõnusamini aega viita, tühjendati šampanjaklaase ja joodi kindral parun v. Medemi, keiserliku sandarmeeria abipealiku ter-

viseks, kes siseministri poolt oli määratud hukkamõistetu viimsete silmapilkude juures viibijaks.

Kaljajev oli tuliselt näha igatsenud veel oma advokaati, kellele seaduse poolt oli õieti küll lubatud hukkamisel juures olla. Advokaat, Ždanov, oli saabunud Schlüsselburgi juba eelmise päeva õhtul ja oli korduvalt palunud kokkusaamist oma kliendiga. Kuid Ždanovit tunti radikaalse sotsialistina: keiserlik politsei kartis seepärast, et Kaljajev võib ehk tema kaudu revolutsioonilisele parteile edasi anda mõnesuguseid tähtsaid teateid. Samuti, hoolimata seadusetähe vormilisest päriolekust, ei lastud kaitsjat üldse vangla sisemusse. Kui Feodorov oli kongist väljunud, astus tema asemel sinna sisse keegi vaimulik. Vang võttis ta vastu leebena, kuid tõrjus tagasi igasuguse vaimuliku abi.

„Olen kõik arved eluga juba korraldanud; ma ei vaja ei teie palveid ega sakramenti ... Olen siiski ristiinimene ja usun pühasse vaimu; tunnen teda eneses alati; olen kindel, et ta mind enam maha ei jäta. Sellest piisab mulle."

Et aga vaimulik kaastundlikult peale käis, et tal lastaks oma toimetust talitada, vastas Kaljajev:

„Teie kastundlikkus liigutab mind. Lubage end sülelda!"

Ja nad langesid teineteise kaenlasse.

Kell kaks hommikul toodi vang oma kambrist välja ja viidi seotud käsi kindluse õuele. Kindlate sammudega ronis ta redeli astmeid pidi üles. Ilma et vähemgi liigutuse vari oleks muutnud ta näoilmet, kuulas ta püsti seistes ära päratult pika kohtuprotokolli ettelugemise. Kui kohtusekretär lõpetas, teatas Kaljajev kõige tavalisemal toonil:

„Olen õnnelik, et suutsin oma rahu lõpuni säilitada!"

Seejärel tõmbasid kaks vangivalvurit talle selga pika valge surnurüü, mis kattis ka ta pea, ja timukas ütles: „Astuge järile!"

Kaljajev vastas:

„Kuidas peaksin ma järile astuma? Ma ei näe ju. Olete katnud mu silmad."

Seepeale haaras Filipjev ta oma võimsate käte vahele ja, tõstnud ta taburetile, pistis hukatava pea kärmesti silmusesse; siis, järsu hoobiga, lõi ta tabureti alt ära. Kuid köis osutus liiga pikaks; poodava jalad ulatusid nõksatama vastu põrandat. Hukatav peksles jäledasti. Õudusekisa pääses võllast ümbritseva pealtvaatajatesalga rinnust. Tuli köit lühendada ja poomist korrata.

Pärast seda sünget draamat leidis Jelizaveta Feodorovna, et ilmlik elu oli tema jaoks lõpetatud. Siitpeale pühendus ta ainult usulisele tegevusele. Ta andus täiesti asketismile ja vagale elule, lihasuretusele ja heategevusele.

15. aprillil 1910 teostas ta kavatsuse, mida juba ammu oli hellitanud: ta rajas naiskonna, mille abtissiks laskis nimetada enda. Pühitsetud nime all „Marta ja Maria" asutati Moskvas jõe parema kalda kvartaalis klooster. Selle nunnad pühendasid end eriti haigete ja vaeste abistamisele. Kuid isegi silmapilgul, mil ta vabastas enda sel moel ilmlikest huvidest, alistus Jelizaveta Feodorovna veel viimast korda naiseliku elegantsi rahuldamisele: ta laskis joonistada oma kloostri vormirõivastise ühel Moskva kunstnikul, maalijal Nesterovil. Ülikond moodustub pikast, peenest villasest riidest valmistatud, pärlhalli värvi mantlist, peenest linasest riidest pearätist, mis näo ja kaela kitsaks piirab, peale selle avarast loorist, mis on valmistatud valgest villasest riidest ja langeb rinnale suurte hieraatiliste voltidena. Üldmulje sellest on lihtne, vali ja ühtlasi võluv.

Suurvürstinna Jelizaveta ja keisrinna Aleksandra suhetes puudub südamlikkus. Nende sobimatuse alg- või vähemasti peapõhjuseks on Rasputin. Jelizaveta Feodorovna silmis on Grigori vaid kiimaline petis ja pühaduseteotaja, saadana käsilane. Mõlemad õed on sageli tülitsemiseni tema üle vaielnud; nüüd ei kõnele nad temast enam üldse. Üheks teiseks halva läbisaama põhjuseks on nende alatine rivaliseeriv püüd teineteist jumalakartlikku-

ses üle trumbata; kumbki peab ennast teisest tublimaks usutõdede tundmises, evangeeliumi tõlgendamises, igavese elu käsitamises, krutsifiksi teenimises. Suurvürstinna Jelizaveta teeb, muide, ainult harvu ja lühikesi külaskäike Tsarskoje Seloosse [1].

Millest tuleb suurvürstinna Jelizaveta ja ta õe, keisrinna Aleksandra juures see müstiliste kalduvuste haruldane ülekaal? Arvan, et nad on selle pärinud oma emalt, vürstinna Alice'ilt, kuninganna Victoria tütrelt, kes abiellus 1862 Hessen-Darmstadti päriliku vürstiga ja kes suri 1878 kolmekümne viie aasta vanuses.

Üles kasvatatud kõige valjemas anglikani kiriku vaimus, omandas vürstinna Alice, vähe aega pärast abiellumist, kummalise kiindumuse, muidugi täiesti moraalse ja intellektuaalse, Tübingeni suure ratsionalistliku teoloogi, „Jeesuse elu" kuulsa autori David Straussi vastu, kes suri neli aastat enne teda.

Schwabeni filistri ja ametist vallandatud hingekarjase allüüride varjul oli David Strauss tõeliselt suur unistaja. Oma kuulsuse koidikul oli ta läbi elanud armastuse kiusatusi: ta teoste vall polnud teda suutnud kaitsta igavesti naiselikkude võlude eest. Keegi tundmatu kaunitar, armunud ta kasvavasse kuulsusse, oli pakkunud end temale nagu Bettina Arnim Goethele. Ent ta oli seda süütut õit siiski respekteerinud. Kuid, olgugi ainult hingamisi, oli ta juba jõudnud kogeda selle tunde surmavat mürki. Kui ta rahu jälle tagasi sai, võis ta ennast võrrelda „India fakiiridega, kes kujutlevad, et nad on saavutanud üliinimliku kuulsuse sangarliku lihasuretamisega, ja kellele kade jumalus siiski alatasa taas saadab

---

[1] Enamlaste poolt 1918. a. kevadel vangistatud, interneeriti suurvürstinna Jelizaveta väikesesse Alapajevski külakesse, põhja pool Jekaterinburgi. Ööl vastu 18. juulit, kakskümmend neli tundi enne keisri, keisrinna ja nende laste hukkamist, löödi ta püssipäradega surnuks ja visati ühte kaevanduse šahti. Ta jäänused korjati mõni nädal hiljemini, admiral Koltšaki armee Uuralile lähenemisel, taas üles. Pärast paljuid sekeldusi toimetati ta kirst Pekingisse; hiljuti maeti see Jeruusalemma, vene „Kohtumõistmise värava Püha Maarja-Magdalena" kloostrisse.

võrgutamiseks kujutelmi naistest". Paar aastat hiljemini paiskas teine naisvõlur taas segi ta teadusele pühendatud elu. Seekord polnud selleks aga mingi germaani süütuse liilia, vaid keegi perversne olend, suureandeline ja haruldaselt ilus lauljanna, Agnes Schebest. Strauss oli hakanud teda kirglikult armastama, kuni lõpuks, suutmata temast lahkuda ja alatises hirmus teda kaotada, oli temaga abiellunud. Muidugi ei viivitanud too naine silmapilkugi teda petmast, pealegi säärase tulise ägeduse ja kartmatu julgusega, mis ta ilu aina kahekordistasid. Alul Strauss ei tahtnud kuidagi tõele silmi avada: „Maailm kohtleb mind kui uskmatut," kirjutas ta, „võib-olla olen aga koguni pimedalt usklik ..." Lõpuks pidi ta oma illusioonist siiski loobuma. Järgmisel päeval, pärast üht näotut stseeni, oli ta patutseja enda juurest minema kihutanud. Seejärel oli ta uuesti tööle andunud. Kuid pärast säärast kirgede möllu oli pühade kirjade eksegees tundunud talle läägena. Ta ei suutnud ühele kohale püsima jääda. Mingi salajane rahutus sundis teda alatasa vahetama eluaset; ta vedas oma hingevaeva Heidelbergist Kölni, Weimarist Münchenisse, Heilbronnist Darmstadti. Dogmade ajalooline jälgimine ei valmistanud talle enam vähimatki rõõmu; isegi hegelianismi unistused olid talle nüüd vastikud. Selles täielikus pankrotis muutus ta iseloom järjest kibestunumaks, iroonia järjest lõikavamaks ja dialektika lünklikumaks. Tülpinud elust, millest ta enam midagi ei lootnud, soovis ta pääseda olematusse.

Sel ajal õppiski ta tundma vürstinna Alice'i. Ta sai vürstinna otsekohe oma mõju alla. Kuid sügav salapärasus katab alles nende kahe inimese vaimu ja hinge romaani. Pole siiski vähimatki kahtlust selles, et ta vürstinna usulisi veendumusi tugevasti kõigutas ja et viimane seetõttu elas läbi raskeid sisekriise.

Nähtavasti pärisid ta tütred temalt oma kalduvuse usulisse eksaltatsiooni. Võib-olla tuleb nende puhul tunnustada aga ka teatava kaugemasse minevikku ulatuva atavismi jälgi, kui tähele panna, et nende eellaste naisliinis kohtame nimesid nagu püha Elisabet Ungarist ja Maria Stuart.

Neljapäev, 8. oktoober 1914.

Vene pealetung on käimas nüüd juba tervel liinil. Vihaseid lahinguid peetakse alates Bzura suudmest, mis suubub Vislasse 60 kilomeetrit Varssavist päri voolu alamal, kuni Sani allikateni, see tähendab kuni Karpaatide põhjapoolsema mägiahelani; front, millel käivad rünnakud, on seega enam kui 400 kilomeetrit pikk.

Vägede ümberpaigutamise manöövrid, mis seda operatsiooni ette valmistasid, toimusid metoodiliselt ja suurepärase täpsusega.

Ühtlasi on Vene väed saavutanud hiilgava edu Ida-Preisi piiril, Augustovo ja Suvalki vahel.

Pühapäev, 11. oktoober 1914.

Krahv Jozef Potocki, saabunud eile oma mõisast Antoninyst, Volõnias, tuleb saatkonda lõunastama.

Ta tunnistab mulle avameelselt oma poola kaasmaalaste nördinud meeleolu:

— 16. augusti manifest äratas meis määratuid lootusi. Uskusime, et Poola seisab uuestisünni eel... Kui manifest ilmus, lasksin ta kirikus vaimulikul ette lugeda. Valasime kõik pisaraid; nutsin nagu laps. Praegu aga tunneme, et venelased otsivad juba teid, kuidas lubadusist kõrvale põigelda. Nendelt kuuldub — ja hiljemini toovad nad selle ettekäändeks —, et manifestile olevat alla kirjutanud suurvürst Nikolai, mitte keiser ise; see olevat vaid sõjalise võimu samm, mitte kõrgeima võimu oma. Nad leiutavad veel kõike muudki... Lisaks on kõik need suurepärased lubadused loomulikult sõltuvad ka Preisimaale kuuluva Poola vabastamisest. Kas suudate aga üldse kujutella, et Vene väed kunagi tungivad Posenisse? Meenutage ainult, et seitsmekümne kahe päeva järel, mis on möödunud mobilisatsiooni väljakuulutamisest, seisab Vene armee alles Vislal! Pealegi pole venelased üldse võimelised sakslastega sõdima! Ma ei julge teile avaldada veel kõike, mida mõtlen, mida tulevikus kardan... Ei! ei! ärkamise tund pole Poolale veel löönud!

Püüan teda lohutada, kuidas suudan:

— Üleskutse Poola uueks jaluleseadmiseks oli antud kogu Euroopa silma all. Võin teile kinnitada, et see anti keisri isiklikul tahtel... Tõsi küll, ultra-reaktsiooniline rühm töötab juba salaja selles suunas, et 16. augusti manifest jääks ainult surnud sõnaks; mulle räägitakse sageli ta intriigidest. Kuid ta kavatsused on liiga läbipaistvad. Asudes Poola restaureerimise vastasele seisukohale, ei taotle ta midagi muud, kui Venemaa lepitamise ettevalmistust Saksamaaga. Ent sellega paneb ta küsimärgi alla kogu liitriikide poliitika. Ja selles keiser juba järele ei anna. Küllap liitriigid selle eest hoolitsevad...

Ta teeb skeptilise käeliigutuse ja kõneleb mulle siis hirmsast seisukorrast, milles viibib praegu suurem osa poola perekondi.

— Esialgu, räägib ta, — võideldakse peagu eranditult Poola territooriumil. Eks ole peamiselt meie linnad, meie maad, meie omandid, mida laastatakse, põletatakse, rüüstatakse, nii ühelt kui teiselt poolt!.. Kuid see pole veel kõik. Sõda tõmbab Poola jaotatud olekust hirmuäratavaid konsekventse. Vaadelge minu sugukonda! Mina olen Vene alam; mu vend Roman Austria alam; üks mu kälidest on Saksa alam, teine Vene; kõik mu nõbud ja vennapojad on valduste tõttu samuti laiali kolme maa vahel. Põlvnedes ühest tüvest peame ise endid vastamisi tapma!

Sel õhtul etendatakse Maria teatris Tšaikovski balletti „Luikede järv" — äärmiselt värvirikast, poeetilist, suure sümfoonilise kvaliteediga teost. Saal on tulvil ja hiilgab, nagu abonnementõhtuil enne sõja puhkemist.

Kas võib sellest järeldada, nagu oleks vene seltskond sõja vastu ükskõikne? Ei, kindlasti mitte. Vaenuväljadel ilmutavad ohvitserid imesteldavat indu ja heroismi. Esimese liini ambulantsides võistlevad elegantseimad daamid julguses, vastupidavuses ja kohusetäitmises ükskõik kellega. Kõikjal pillab seltskonna heategevus oma jõupingutusi otse ääretu heldusega. Kõikjalt voolab kokku anne-

tusi, eriti nimetuid annetusi, ja just need on peagu alati kõige tüsedamad. Kogu riigis tihenevad abistamisaktid haavatuile, haigetele, puudustkannatajaile, sõjapõgenikele kõige leidlikumal kujul. Kui vaadelda vene ühiskonda tervikuna, siis avaldub sotsiaalne ja patriootiline solidaarsustunne temas praegu täiuslikult. Ei saa teha talle vähimatki etteheidet, nagu ei võtaks ta tõsiselt hirmsat katsumist, millesse on lükatud rahvuse saatus. Kuid talt ei saa seepärast veel nõuda loobumist teatrist, muusikast, balletist. Nagu ei või näiteks hispaanlasilt nõuda loobumist nende härjavõitlusist.

Ühel vaheajal teen visiidi keiserlikkude teatrite direktorile Teljakovskile; leian tema juurest kindral M.-i ja kaks frondilt tulnud ohvitseri. Meie jutt kaldub loomulikult suurile heitlusile, mis arenevad parajasti lääne pool Vislat ja mille esimesed operatsioonid on hirmuäratavalt laastavad.

— Tuleb välja, ütleb mulle Teljakovski, — et laseme hävitada tuhandeid ja tuhandeid inimesi ainult selleks, et jalule seada Poolat!.. Loodan vähemasti, et sellest hullusest jonnakalt lõpuni kinni ei taheta pidada!

Kindral M. hüüab vahele:

— Kuid seda on lubatud, pühalikult tõotatud! Oleme seotud aukohustusega Poola taas jalule seada!

— Olgu! vastab Teljakovski, — vallutame pealegi Poznani... kui suudame. Kuid vallutame siis juba ka teisi maa-alu, mis jääksid tõeliselt meile; näiteks Armeenia ja Konstantinoopoli!

Oma looži tagasi minnes kohtan Potockit, kes on endiselt sünge ilmega:

— Ah! ohkab ta, — ah, härra suursaadik, olen palju järele mõelnud kõigest, mis te mulle täna hommikul ütlesite. Paraku pean aga teile kinnitama, et te pole mind suutnud veenda!

Esmaspäev, 12. oktoober 1914.

Rumeenia kuningas Carol I suri eile oma seitsmekümne kuuendal eluaastal.

Täielikult sõltumusse sattunud germaani suurvõimu-

dest, elanud alati nende militaarse, poliitilise ja moraalse üleoleku imestluses, kui mitte öelda koguni jumaldamises, ei võinud ta nende lähedase võidu suhtes hellitada vähimatki kahtlust. Nii kaua kui ta elas, polnud meil seetõttu vähimaidki väljavaateid tõmmata Rumeeniat meie poolele.

Uus kuningas Ferdinand I omab vabamat vaimu ja ka palju vabamaid käsi. Pealegi on ta naine, kuninganna Maria, oma isa, Edinburgi hertsogi poolt, kes 1893. a. päris Saksi-Coburgi-Gotha hertsogkonna, kuninganna Victoria pojatütar; ta emaks on suurvürstinna Maria, keiser Aleksander II tütar, ja õeks — suurvürstinna Victoria, suurvürst Kirill Vladimirovitši naine; ta on järelikult kõige soojemais sugulussidemeis niihästi Inglise kui ka Vene valitsejatesooga.

Kesknädal, 14. oktoober 1914.

Keegi Odessa juut, vilja kokkuostja ühele suurele eksportärile, külastab mind sel hommikul mingisuguseis äriasjus.

Ta üllatab mind oma intelligentsi ja peene taibuga. Hakkan talt seetõttu teateid pärima alamais rahvaklassides, eriti *mužik*'ide keskel valitsevaist meeleoludest. Keegi poleks mind võinud neis küsimusis paremini informeerida kui tema, sest elukutse sunnib teda rändama vahet pidamata ringi kogu riigis ja viib ta iga päev kokkupuutesse kõige laiemate rahvakihtidega. Ta seletab umbes järgmist: — Patriotismi hoog pole massides veel alanenud. Otse vastupidi, Saksamaa-vihkamine näib praegu olevat isegi tugevam kui sõja alguses. Kõik on kindlal veendumusel, et sõda tuleb jätkata kuni võiduni; selles võidus ei kahtle õieti keegi ... Ent siiski, Moskvas ollakse rahutud Petrogradist tulevaist kuuldusist; kahtlustatakse keisrinnat ja ta lähemaid kodakondlasi salajase kirjavahetuse pidamises Saksamaaga; samadesse kahtlustustesse mässitakse ka suurvürstinna Jelizavetat, keisrinna õde, Marta ja Maria kloostri abtessi Moskvas, kes tõeliselt pühendab ennast aga ainult heategevusele;

keisrile heidetakse rängalt ette ta nõrkust keisrinna, Võrubova ja Rasputini suhtes. Seevastu kasvab aga iga päevaga suurvürst Nikolai Nikolajevitši populaarsus... Kõneldakse järjest rohkem Konstantinoopolist, eriti lõunaprovintsides...

Neljapäev, 15. oktoober 1914.

Sakslaste rünnak Varssavile on peatatud. Venelased laiendavad oma vastupealetungi; kuid operatsioone pidurdab äärmiselt teede ränk seisukord, mis sügiseste vihmade tõttu on muutunud mülgasteks: pori on paiguti ligemale meeter sügav. Napoleon pidi samas piirkonnas, samal aastaajal 1807. aastal kogema, et nii mülgastunud maastikul on vägedega lihtsalt võimatu manööverdada.

Muljed, mis sain eile juut-maaklerilt Odessast, leidsid täna hommikul küllalt omapärasel kombel kinnitust. Keegi prantsuse tööstur Goujon, kes juba nelikümmend aastat teotseb Moskvas, tuleb mind vaatama ja ütleb:

— Mitmed minu vene sõbrad, kes seisavad Moskva kaubanduse ja tööstuse eesotsas, palusid mind esitada teile nende nimel küsimus, mis teile tundub vahest ehk üpris imelikuna. Kas vastab tõele, et keisri õukondlasil on õnnestunud kõigutada keisrit ta otsuses jätkata sõda kuni Saksamaa täieliku lüüasaamiseni? Mu sõbrad on äärmiselt erutatud. Nad võtavad asja sel määral tõsiselt, et on tulnud täna hommikul minuga kaasa Petrogradi ja tahavad paluda keisrilt audientsi. Kuid enne tahaksid nad teilt nõu küsida ja oleksid äärmiselt tänulikud, kui te nad vastu võtaksite.

Vastan Goujonile, et tean keisrinna ümber põimuvaist intriigidest, mida tuleb teravalt silmas pidada. Mis puutub keisri otsuse vankumatusse, siis loendan talle rea andmeid, mis seda tõendavad ja mida olen saanud kogu aeg pidevalt.

— Kinnitage minu poolt oma sõpradele, et mul on absoluutne usk keisri sõnadesse ja tema truudusse liitlaste suhtes, seega ka otsusesse jätkata sõda meie täieliku võiduni... Nad saavad muidugi aru, et ma ei või neid siiski vastu võtta, sest minu meelest ei sobi mulle kuidagi

vahendajaks hakata keisri ja ta alamate vahel. Kui aga hiljemini kuulete midagi täpsamat koja intriigide kohta, siis ärge unustage ka mind informeerimast.

Sazonov, kellele ma selle jutuajamise otsekohe teatavaks tegin, kiidab minu teoviisi täiesti heaks. Ta lisab:

— Olen väga õnnelik selle juhuse üle, sest sellest võite tunda Venemaa praegust pulssi ja kogeda, et see lööb tugevasti.

Laupäev, 17. oktoober 1914.

Üks mu informeerijaist, B..., kellel on läbikäimist kõrgema seltskonnaga, teatab mulle, et seal arutatavat praegu suure innuga kummalist teesi, mille autoriks on anarhist Lenin, Šveitsi maapagulane.

Karl Marxi harda õpilasena väidab „sotsiaaldemokraatide-enamlaste" juht Lenin, et Venemaa lüüasaamine olevat otse tarviliseks eelmänguks tulevasele vene revolutsioonile, isegi selle õnnestumise üheks eeltingimuseks. Ta õhutab seepärast vene proletariaati kõigi võimalike abinõudega hõlbustama Saksamaale võitu.

B... kinnitab mulle, et see absurdne õpetus ei leidvat tööliste seas vähematki poolehoidu, erandina vahest ainult mõne üksiku meeletu anarhisti juures, et Skobelevi ja Kerenski tüüpi „sotsialistide-revolutsionääride" seas otse võideldavat täie ägedusega selle vastu ja et üldiselt masside meeleolu on rahuldav.

— Ent, küsin ma, — kuidas siis Saksamaa, see tähendab saksa militarismi võit suudaks kasuks tulla vene revolutsioonile?... Venemaa pääseks sel moel tsarismi ikkest ainult preisi absolutismi orjusse.

— Ma ei pea võimalikuks teie ees kaitsta Lenini teesi. Ta kuulutab juba pikemat aega, et vene revolutsioon peaks saama kõigi sotsiaalsete revolutsioonide eeskujuks, et see saab järelikult hävitama kõige pealt vene rahvas isamaa-aate ja et teised rahvad järgnevat sellele suurele eeskujule.

— Kas Lenin pole vahest lihtsalt Saksamaa provokaator?

— Ei! Ta pole müüdav... Ta on mingi „valgustatu",

fanaatik, kuid igatahes väga kõrgete aususemõistetega inimene. Ta sunnib endasse suhtuma lugupidamisega.

— Seega veelgi hädaohtlikum.

Nõnda siis, vene ühiskonna kahes äärmises laagris — nii õigeuskliku tsarismi kangekaelsete eestvõitlejate kui ka täieliku anarhismi äärmiste apostlite killas — ihaldatake üksmeelselt üht ja sama: sakslaste võitu!

Esmaspäev, 19. oktoober 1914.

Pärastlõunal kella kahe paiku peetakse Talvepalee kabelkirikus leinajumalateenistust kuningas Carolile.

Sellal kui toimub lõpmatu surnuteliturgia, kõnelen ma püha sinodi ülemprokuröri Vladimir Sableriga, kurikuulsa Pobedonostsevi järglase ja võistlejaga, õigeusu traditsioonide ja õpetuste vihase valvuriga, kes sellest hoolimata osutub vestlusel väga armsaks inimeseks.

— Oo! härra suursaadik, ütleb ta mulle, — kahju, et te eile õhtul ei käinud Petrogradi preesterkonna poolt meie haavatute heaks korraldatud vaimulikul kontserdil! Programm koosnes ainult vaimulikest lauludest. Kuid sissejuhatuseks lauldi Vene hümni ja siis... marseljeesi!.. Jah! marseljeesi, pealegi diakonite ettekandel! Nad panid sellesse kogu oma hinge. Ja mina, mina, püha sinodi ülemprokurör, nõudsin koguni marseljeesi kordamistki.

— Tegite täiesti õieti, ekstsellents! Marseljees polnud teie vaimulikus kontserdis sugugi sobimatuks palaks. Praegusel silmapilgul on ta kõigile prantslastele sügavaima patriootilise usutunde avaldusvormiks.

Edasi jutustab Sabler mulle naerdes skandaalist, mis juhtus keisrikojas ja kõrgemas vene seltskonnas, kui 1891. a. juulis Prantsuse laevastiku Kroonlinna-külastamise puhul keiser Aleksander III andis loa tema isiklikul juuresolekul kanda ette marseljeesi!

Reede, 23. oktoober 1914.

Senini olid Vene üliõpilased sõjaväeteenistusest vabastatud, et lasta neid oma õpinguid rahulikult lõpetada.

Nüüd aga annab ukaas sõjaministrile loa nad kutsuda lipu alla; seda korraldust põhjendatakse Vene vägede tohutusuurte kaotustega Poolas ja Galiitsias. Peale kuuekuulist õppeaega erikoolides saavad teatavate diplomitega varustatud üliõpilased nooremleitnandi pagunid.

Seda ukaasi arvustatakse alalhoidlikes ringkonnis elavalt. Üks parempoolsete juhte riiginõukogus ütles mulle:

— See on absurdne! Meie ohvitseride korpus määndatakse... Kõik need üliõpilased pole muud kui revolutsiooniline nakatusaine, mis mürgitab meie sõjaväe...

Ülikoolilinnades, Petrogradis, Moskvas, Kaasanis, Kiievis, on üliõpilased korraldanud isamaalisi meeleavaldusi. Moskvas pidasid nad rahvusliku innu väljendamiseks isegi vajaliseks saksa kauplusi rüüstata.

Laupäev, 24. oktoober 1914.

Jätkates kõige saksalise väljarookimist, on valitsus 31. detsembril otsustanud sulgeda „*Petrograder Zeitung*'i", mida on välja antud saksa keeles 1726. a. saadik. Saksa partei Venemaal, „balti parunite" partei, jääb nii siis ilma oma ametliku organita.

Kogu riigis avalduv vaenlikkus sakslaste, isegi Vene alamate, vastu meenutab mitmes suhtes rahvustunde plahvatust, mis 1740. a. paiku tegi lõpu Bironite, Ostermannide, Münnichite, von Loewenwoldede, kõigi saksa soosikute valitsusele, mille kohta Herzen ütles maaliliselt: „*Nad rüdlevad omavahel Venemaa pärast, nagu oleks see kann õlut.*"

Esmaspäev, 26. oktoober 1914.

Lõunastan suurvürstinna Maria Pavlovna juures, Tsarskoje Seloos. Suurvürstinna on väga rõõmus ilusa edu üle, mille Vene armee saavutas Poolas:

— Ma omistan, ütleb ta mulle, — väga suurt tähtsust sellele edule, mida õigustatult võib nimetada võiduks. Esiteks, Saksa sõjavägi on meie sõdurite silmis kaotanud prestiiži. Nad uskusid ta olevat võitmatu! Ja siis,

see kõrvaldab igasuguse enneaegse rahutegemise võimaluse Saksamaaga.

Küsitlen teda ettevaatlikult Rasputini kohta. Ta vastab:

— Oh! Temasse usutakse rohkem kui iialgi varem! Ta on rohkem kui kunagi varemini „jumalamees"!.. Ei kahelda selles, et saavutasime edu tänu tema palvetele! Teda paluti isegi mitu korda õnnistada operatsioonide plaane. Milline viletsus!

— Räägib ta rahust?

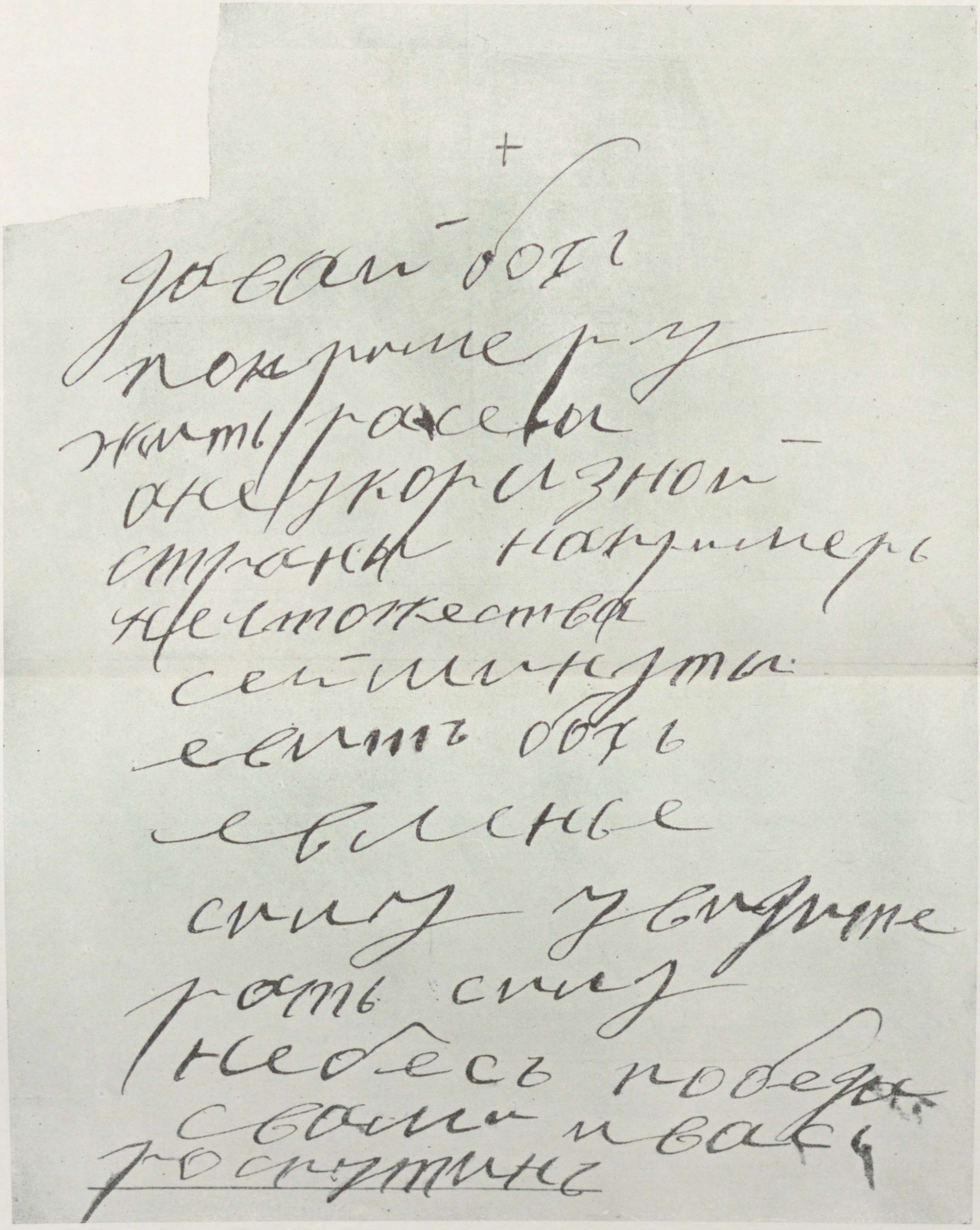
— Ma ei tea, kuid see paneks mu imestama. Ta on selleks liiga kaval, et mitte taibata, et praegusel hektel ei võetaks teda kuulda.

Kesknädal, 28. oktoober 1914.

Sõda on poola ja leedu juutidele raskeimaks katsumiseks, millist nad on pidanud taluma. Mitusada tuhat juuti on pidanud lahkuma oma kodukohtadest — Lodzist, Kielcest, Piotrkovist. Ivangorodist, Zgierzist, Wtoctavekist, Suvalkist, Grodnost, Bialystokist jne. Peagu igalpool on nende haletsusväärsele väljarändamisele eelnenud nende kaupluste, sünagoogide ja elamute rüüstamine. Mitu tuhat perekonda on põgenenud Varssavi ja Vilnosse, enamik neist aga eksleb huupi nagu loomakari. On veel otse ime, et pole olnud pogromme, organiseeritud massitapmisi. Kuid väeosade piirkonnas ei möödu päevagi, mil kõige tühisemal salakuulamise ettekäändel ei poodaks mõnd juuti.

Räägime Sazonoviga juhuslikult juudiküsimusest ja ma palun teda teotseda nii sallivalt ja vabameelselt kui võimalik.

— Räägin teiega kui liitlane. Ühendriikides on juudi seltskond väga arvukas, mõjukas ja rikas. Seal ollakse äärmiselt pahane saatuse pärast, mis te lasete osaks saada nende usukaaslastele. Saksamaa kasutab väga osavasti seda pahameelt teie, ja järelikult ka meie, vastu. Meile on aga äärmiselt tähtis säilitada ameeriklaste sümpaatiat.

Rasputini kiri M. Paléologue'ile
(vt. lk. 146—147).

VI PEATÜKK.

29. oktoober — 30. november 1914.

Türgi torpeedopaatide ootamatu rünnak Odessale. — Vahekorra katkemine Türgimaaga. — Rasputini mõistatuslik kirjapala minule. — Vene võidud Galiitsias. — Krahv Witte intriigid. — Audients keisri juures. — Nikolai II kavatsused võidu puhul. — Lodzi lahing; venelastel libiseb võit käest. — Rasputini eelkäija: maag Philippe. Õndsa Serafimi pühaks kuulutamine ja selle toimingu seos troonipärija sünniga. Jne.

Neljapäev, 29. oktoober 1914.

Täna hommikul kell kolm on kaks Türgi torpeedopaati tunginud Odessa sadamasse, lasknud põhja ühe Vene suurtükipaadi ja tulistanud Prantsuse postilaeva „Portugal'i", tekitades sellele mõningaid kahjusid. Peale seda on nad eemaldunud täie kiirusega, jälitatuna ühe Vene torpeedopaadi poolt.

Sazonov oli selle teate vastu võtnud täielise külmaverelisusega. Ta saanud korraldusi keisrilt ja ütleb mulle:

— Tema Majesteet on otsustanud, et Saksa rindelt ei eemaldata ainustki meest. Peame enne kõike võitma Saksamaa. Saksamaa lüüasaamine toob paratamatult kaasa ka Türgi hävimise. Nii taandame siis kaitse Türgi laevastiku ja sõjaväe vastu miinimumini.

Rahva hulgas valitseb suur ärevus.

Pühapäev, 1. november 1914.

Kuna Türgi ei taha loobuda oma solidaarsusest Saksa võimudega, lahkusid Vene, Prantsuse ja Inglise saadikud Konstantinoopolist.

Teisipäev, 3. november 1914.

Kaks päeva tagasi kirjutas krahvinna L... mulle järgmise kirja:

„Mu kallis sõber,

Ärge arvake, et ma sonin. Kuid üks kummaline ja saladuslik olend palub mind tõlkida ta mõtted Prantsusmaa jaoks ja saata need teile edasi. Teatan juba ette, et see on siduvuseta sõnade kogu.

Saadan teile ka venekeelse algupärandi, kui siia juurde lisatud soperdist võib nimetada „originaaliks". Võib-olla leiate kellegi, kes on pädevam tungima selle paberilehe müstilisse ja võib-olla prohvetlikku mõttesse. Selle saatis mulle proua Võrubova, paludes sellest teie jaoks teha tõlke. Arvan, et see idee on tulnud kõrgemalt poolt...

Teie truu sõbratar

O. L."

Sellele kirjale on lisatud juurde paberileht, mida katab suur, ebaühtlane käekiri, massiivne, brutaalne, katkendlik, äge. Tähed on nii tahumatud ja vormitud, et neid on vaevalt võimalik lugeda. Kuid kogu lehekülg, vaadeldud tervikuna, on väljendusrikas nagu ofort-gravüür; on tunda värisevat kätt, selle paberile vedades iga sõna; on, nagu kerkiks su ette suure kujutlusvõimega ja julge olend, tormakas ja meeleline. Allkiri on loetav peagu kergesti: *Rasputin.*

Olgu siin ära toodud, krahvinna L... järgi, venekeelse teksti tõlge:

Jumal andku teile elada nagu Venemaa ja mitte nagu maa arvustus näiteks väärtusetus [1]. *Sellest hetkest peale annab Jumal teile jõu imeteo. Teie sõjaväed saavad nägema taeva jõudu. Võit on teiega ja teie kohal!*

Rasputin.

Paberilehel, millele on määritud see mõistatis, on ära rebitud vasempoolne ülemine nurk, millel varem oli seisnud keiserlik vapp. Nii siis on Rasputin Tsarskoje Seloo palees eneses hoidnud sulepead käes.

Peale vaevarikast järelemõtlemist saadan krahvinna L...'le uduse vastuse, milles arendan järgmist mõtet:

„Prantsuse rahvas, kel ei puudu ükski südame intuitsioon, mõistab väga hästi, et vene rahvas kehastab oma isamaa-armastust tsaari isikus..." Mu kiri lõpeb järgmiselt: „Teie prohvet rahustugu! Kõrgusel, millisele Prantsusmaa ja Venemaa on paigutanud oma ühise ideaali, mõistavad nad üksteist alati."

Kesknädal, 4. november 1914.

Krahvinna L... kirjutab mulle:

„Olete mu kirjale vastanud oivaliselt, ja teie vastus on kõige kõrgemais kätes. Sellest ajast saadik tean, et mul oli õigus, kui arvasin, et palve tõlkida tuli kõrgemalt poolt. Sõbralikke tervitusi.

O. L."

Vene vägede arv, mis on määratud Aasias opereerima türklaste vastu, tõuseb 160.000 meheni. Vene kindralstaabi kavatsus on vallutada kiiresti strateegilised positsioonid, mis valitsevad Azerbeidžani viivaid teid, ja jääda siis kaitseseisukorda.

---

[1] Proua Võrubova arvab aru saavat, see tähendavat, et Venemaale ei pea ette heitma ta monarhistlikku printsiipi. (Proua L... märkus.)

Türklaste kallaletung on lõikunud sügavale vene eneseteadvusse.

Loomulikult polnud üllatus ja pahameel kusagil mujal nii suur kui Moskvas, õigeuskliku rahvusluse pühas pealinnas. Kremli joobnustavas õhkkonnas on järsku ärganud kõik slaavluse romantilised utoopiad. Nagu Aksakovi, Kirejevski, Katkovi ajal, vaimustab Venemaale saatuse poolt ettemääratud missioon juba mitmendat päeva moskvalaste ajusid.

See tõi mulle kaasa juhuse uuesti lugeda Tjutševi poeeme, kes oli *slavjanofilstvo* eeslauljaks. Eriti huvitav on see osa, mille pealkiri on: „Vene geograafia" ja millel oli omal ajal nii suur edu:

„Moskva, Peetrilinn ja Konstantini linn — need on Vene riigi kolm pühitsetud pealinna. Ent kus on ta piirid põhjas ja idas, lõunas ja läänes? Saatus ilmutab nad tulevikus. Seitse sisemerd ja seitse suurt jõge; Niilusest Nevani, Elbest Hiinani, Volgast Eufratini, Gangesest Doonauni — see on Vene impeerium, ja ta kestab läbi kõigi sajandite. Püha Vaim on seda ette kuulutanud ja Daniel ennustanud."

Tjutšev on veel kirjutanud selle kuulsa ilmutuse:

„Varsti täitub aeg ja saabub tund! Ja uuestisündinud Bütsantsis varjavad Püha Sofia võlvid jällegi Kristuse altarit. Põlvita selle altari ette, oo vene tsaar, ja tõuse taas, kõigi slaavlaste tsaar!"

Teisipäev, 10. november 1914.

Krahv Witte jätkab rahuliku ja kõrgi jultumusega oma sõjakäiku rahu kasuks. Ta käib ringi, korrates kõikjal:

— Rutakem likvideerima seda rumalat seiklust! Venemaa ei leia enam iialgi nii soodsat juhust ... Oleme löönud austerlasi ja sundinud sakslasi taganema. See on maksimum, mida võisime teha. Praegusest hetkest peale

võib me sõjaline jõud vaid kahaneda. Meil kulub kuid ja veelkord kuid meie vägede arvuliseks täiendamiseks, suurtükiväe uuesti ülesehitamiseks ja moonamuretsemise taaskorraldamiseks. Kuid tänu oma raudteedele tulevad sakslased veel enne kolme nädalat ründama uute armeedega, mis on meist võimsamad arvuliselt ja üliküllaselt varustatud laskemoonaga. Ja siis murravad nad meil kaela!.. Vaat, mida peaks selgeks tegema keisrile ja ta ministritele... kui nad oleksid võimelised midagi taipama!

See kõnelus, väljendatud aeglase, lõikava ja põlgliku häälega, avaldab suurt mõju. Kaeban selle üle Sazonovile:

— Krahv Witte intriigid, ütlen ma, — on seda sündmatumad ja ebakohasemad, et nii Prantsus- kui ka Inglismaal kõigi parteide riigimehed on teinud enestele kohuseks pidada imeväärset rahvusliku solidaarsuse distsipliini. Vaadake meie sotsialiste. Nad käituvad laitmatult!.. Ainuke võlts noot tuleb siit. Ja see, kes toob selle kuuldavale, kes kisendab seda iga tuule poole, pole mitte mõni lihtne eraisik, vaid endine peaminister, kes on praegugi Tema Majesteedi riigisekretär, riiginõukogu liige, kõrgema finantskomitee president!

— Kahjuks on teil liigagi õigus! Witte intriigid pole üksi ebakohased — nad on kuritegelikud. Olen neist juba mitu korda teatanud keisrile, ning Tema Majesteet on olnud vihane.

— Kuid miks keiser ei astu välja Witte vastu? Mispärast ei võta ta temalt ära ta riigisekretäri tiitlit, ta kohta riiginõukogus või, vähemalt, ta eesistuja kohta kõrgemas finantskomitees?

— Sellepärast... sellepärast, et... ja ta lause lõpeb julgusetuse ohkega. Ma jätkan:

— Ent ometi tuleb selle patsifismipropaganda vastu reageerida. Ta võib kiiresti ohtlikuks muutuda.

— Paari päeva pärast on mul keisriga läbirääkimine, ning siis soovitan talle lasta teid kutsuda tema juurde, et võiksite ta enda suust kuulda, et krahv Witte lobisemistel pole mingit tähtsust.

Juba kümme kuud, millise aja kestel olen külastanud vene seltskonda, on mind kõige rohkem üllatanud vabadus, või paremini öeldud, liigvabadus, millega seal räägitakse keisrist, keisrinnast, keisri perekonnast. Isevalitsuslikus riigis, kus riigipolitsei, sandarmeeria, *Ohrana*, Petropavlovski kindlus ja Siber on nii kohutavad ja alati käekatsutavas läheduses, on seltskondlikes vestlusis majesteedisolvamise roim täiesti harilik. Nendin seda täna jällegi kord, juues teed proua B... juures.

Ta jutustab mulle mõningaist uutest iseloomustavaist joontest sõjakäigus, mida Witte peab rahu kasuks. Siis ägestub ta keisri vastu, kes seda skandaali sallib:

— Ta tunneb Witte ees tohutut hirmu; ta ei julge teda iialgi korrale kutsuda... Pealegi on ta oma valitsusaja algusest saadik olnud niisugune: tal pole ei julgust ega tahtejõudu.

— Kas evitakse õigust öelda, et tal pole tahtejõudu? Just vastupidi, näib, et ta sagedasti on riigitüüri hoidnud kaunis kindla käega.

Kuid proua B... ei pane relvi maha. Ja — kulmud kortsu tõmmatud, silmad sätendamas intelligentsist ja erutusest — ta jätkab oma süüdistuskõnet:

— Ei, tal pole tahet vähimalgi määral. Ja kuidas võikski tal seda olla, kui ta ei evi mingit isiksust? Temas on kangekaelsust, kuid see on hoopis teine asi. Kui talle on pistetud pähe üks idee — sest ta ideed pole kunagi ta enese omad — püsib ta sellel jonnakalt, kramplikult, sest tal pole jõudu tahta midagi muud... Kuid mis mind temas kõige rohkem vihastab, on julgusepuudus. Ta teotseb alati salakavalalt, teesklevalt. Iialgi ei võta ta vastu väljakutset avameelsele ja vabale vaidlusele mõne aine üle, mille vastu ta pole ükskõikne. Et vältida vasturääkimist, nõustub ta muutmatult kõigega, mida temalt nõutakse. Ja käsib otsekohe vastupidist, kui talle pööratakse selg... Vaadake, kuidas ta oma ministreid vallandab! Just siis, kui ta valmistub neid erustama, kohtleb ta neid kõige paremini, osutab neile kõige rohkem usaldust ja sõprust. Siis, ühel ilusal päeval, lüües lahti ajalehe,

saavad nad teada keisri käskkirja kaudu, et nende tervis sunnib neid võtma pikaajalist puhkust. Kas teate veel midagi häbiväärsemat, kui oli seda Kokovtsevi vabastamine selle aasta alul? Ma ei vallandaks isegi mõnda oma teenrit nii alandaval viisil, ilma ühegi seletava sõnata!..

Neljapäev, 12. november 1914.

Vestlen klubis vana vürsti T...'ga ja ülemjäägermeistri B...'ga, kes olid Aleksander III isiklikud sõbrad. Nad usaldavad mulle, varjatud sõnades, kui kahetsusväärsena näib neile keiserliku perekonna halb kuulsus, kui kardetavana Venemaale ja dünastiale keisrinna ümber pidevalt põimuvad intriigid. Ma ei varja nende ees, et ka mina tunnen nende intriigide pärast rahutust:

— Kuidas keiser sallib iseenda palee kulissidetaguses tõelist reetmise kollet?.. Kuidas lepib ta oma autoriteedi mittetunnustamisega? Mispärast ei teotse ta karmilt? Ainsa sõnaga, ainsa suletõmbega looks ta silmapilkselt korra majja... Sest lõppeks on ta ju isand ja peremees! Ma tean väga hästi, et Venemaa ei viibi enam feodaalajajärgus, ega ole praegu enam Ivan Julma või Peeter Suure ajad. Kuid tsaar on ikkagi tsaar, s. t. isevalitseja, ning ta võim on määratu...

Vürst T... katkestab mind:

— Ta võim on palju väiksem, kui te seda võiksite arvata. Et saada teateid, et lasta täide viia oma otsuseid, et lasta enesele nõu anda, — sõltub ta tegelikult oma ametnikkudest. Ja et tal on vähe algatusvõimet ja tahtejõudu ning oma sisimas ta on suurel määral fatalist, laseb ta asju minna, nii nagu nad lähevad... Tõeliselt valitseb riiki bürokraatia.

Edasi räägib B.:

— Välja arvatud mõned erandid, on see alati olnud nii. Tsaarid on alati olnud rohkem või vähem oma *tšinovnik*'ute peos. Te võib-olla teate m-me Svetšini ütlust: „See on imestustäratav, kui vähe võivad need, kes võivad kõik!.." Ja ta ütles seda Nikolai I kohta!

Laupäev, 14. november 1914.

Täna hommikul teatab Buchanan minu juuresolekul Sazonovile, et Inglise ministrid on pikalt nõu pidanud uute, idas Türgi valitsuse tegevuse ja süü läbi tekkinud probleemide üle; ta lisandab, et sir Edward Grey pole unustanud neid tutvustamast Vene valitsuse seisukohtadega ja vene rahva püüdlustega. Viimaks ütleb ta piduliku tooniga:

— *Niimoodi jõudis Tema Majesteedi Briti valitsus äratundmisele, et väinade ja Konstantinoopoli küsimus peab otsustatama vastavalt Venemaa soovile.* Olen õnnelik, võides seda teile teatada.

Pärast hetkelist üllatust valgustub Sazonovi nägu rõõmust. Kuid, valitsedes oma liigutust, vastab ta rahuliku väärikusega:

— Härra suursaadik! Võtan teie teadaande vastu sügava tänulikkusega. Venemaa ei unusta iialgi sõpruse tõendust, mille Inglismaa talle täna andis — mitte iialgi.

Siis, surudes kätt, õnnitlevad nad üksteist soojalt...

Kesknädal, 18. november 1914.

Buchanan teatab täna hommikul Sazonovile, et Briti valitsus leiab enese sunnitud olevat annekteerima Egiptust; ta avaldab lootust, et Vene valitsus selle vastu ei vaidle.

Sazonov ruttab sellega nõustuma.

Neli päeva tagasi loovutas Inglismaa Konstantinoopoli Venemaale. Täna loovutab Venemaa Egiptuse Inglismaale. Nii teostub siis kuuekümneüheaastase vaheaja järele Nikolai I programm, mille ta jaanuaris 1853. a. esitas Inglise saadikule sir Hamilton Seymourile ning mille tagajärjel puhkes Krimmi sõda.

Laupäev, 21. november 1914.

Täna hommikul ütles mulle Sazonov:

— Keiser võtab teid vastu kell neli peale lõunat. Ametlikult ei ole tal teile teatada midagi, kuid ta tahab

teiega vestelda täiesti avameelselt ja vabalt. Teatan teile juba ette, et audients saab olema pikk.

Kell kolm kümme minutit sõidan erirongis Tsarskoje Seloo poole. Sajab suurtes helvetes lund. Taevast laskuvas kahvatus kumas laotub Petrogradi ümbritsev suur tasandik valkjana, udusena ja süngena. Seda vaadeldes tõmbub kokku mu süda. Mõtlen Poola lagendikkudele, kus samal hetkel langeb tuhandeid ja tuhandeid inimesi, kus heitlevad oma viimset heitlust tuhanded ja tuhanded haavatud.

Kuigi audients on eralaadiline, pean rõivastuma suurvormi, nagu see on sobiv, kui külastatakse Venemaa isevalitsuslikku tsaari. Mind saadab tseremooniameister Jevreinov, kes on samuti üleni kaunistatud kullaga.

Vahemaa Tsarskoje Seloo jaamast Aleksandri paleeni on lühike, vähem kui verst. Tühjal maa-alal enne parki sirutab väike keskaja stiilis kirik lumest oma võluvat kuplit; see on *Feodorovski Sobor*, keisrinna eelistatumaid palvekodasid.

Aleksandri palee avaldub mulle oma intiimsest küljest: tseremoniaal on vähendatud miinimumini. Mu saatkond koosneb ainult Jevreinovist, ühest harilikus teenistusvormis õuesekretärist ja käskjalast tsaarinna Jelizaveta aegses maalilises rõivastises, sametist mütsike kaunistatud suurte punaste, mustade ja kollaste sulgedega. Mind juhitakse läbi vastuvõtusaalide, siis läbi koridori, mis ühendab suveräänide eraruume ning milles tuleb mulle vastu üks väga lihtsas livrees teener teekandmikuga. Kaugemal suubub koridori sisetrepp, mis viib keiserlikkude laste tubadesse; ülevalt, trepiplatvormilt, lippab minema üks kammerneitsi. Koridori lõpus asetseb viimne saal, kus viibib vürst Petr Meštšerski, teenistuskohuseid täitev tiibadjutant. Ootan seal vaevalt minuti. Kirevais rõivais etiooplane, kes valvab Tema Majesteedi kabineti ukse ees, avab selle peagu otsekohe.

Keiser võtab mu vastu lahke ja pisut argliku südamlikkusega, nagu see on talle omane.

Vastuvõturuum on tagasihoidlikkude mõõdetega ja üheainsa aknaga. Mööbel on mugav ja kaine: tumedast

nahast tugitoolid, pärsia vaibaga kaetud diivan, kirjutuslaud ja laekad, millel valitseb piinlik kord, üks kaartidega kaetud laud, madal raamatukapp, millel asetsevad portreed, rinnakujud ja perekonnamälestised.

Nagu harilikult, on keisri esimesed laused kõhklevad, kuid ometi täis viisakust ja isiklikku tähelepanu. Kuid varsti muutub ta kindlamaks:

— Kõigepealt seame end sisse ja istume mugavasti, sest ma pean teid kaua kinni. Võtke see tugitool, palun teid... Asetades selle ümmarguse laua meie vahele, on meil veel mõnusam... Siin on paberossid, ja nimelt türgi omad. Ma ei peaks neid õieti suitsetama, sest nad andis mulle mu uus vaenlane, Türgi sultan; kuid nad on sulnid ja teisi mul pole... Lubage mind veel ära võtta mu kaardid... Ja nüüd vestleme pisut.

Süüdanud oma paberossi ja pakkunud mulle tuld, tuleb ta kohe asja tuuma juurde.

— Selle kolme kuu jooksul, mil ma pole teid näinud, on toimunud suuri sündmusi. Imestlustäratav Prantsuse armee ja minu kallis sõjavägi on juba andnud selliseid tõendeid oma vaprusest, et võit me käest ei või enam libiseda... Muidugi ei hellita ma mingisuguseid illusioone katsumiste ja ohvrite suhtes, mida sõda meilt ka edaspidi nõuab; kuid nüüdsest peale on meil õigus, oleme isegi kohustatud kokkuleppele jõudma selle kohta, mis meil tuleks teha, kui Austria ja Saksamaa meilt rahu paluvad. Võtke arvesse, et Saksamaa huvides on astuda läbirääkimistesse siis, kui ta sõjaline jõud on veel kardetav. Mis puutub aga Austriasse, siis, kas pole ta juba väga kurnatud? Mida teeme siis õieti, kui Saksamaa või Austria meilt rahu palub?

— Üks põhiline küsimus, vastan ma, — on teada saada, kas rahu on võimalik *välja kaubelda*, või oleme sunnitud selle oma vaenlastele *dikteerima*... Kui suur poleks ka meie mõõdukus, peame ometi keskriikidelt nõudma niisuguseid tagatisi ja kahjutasusid, millistega nad ei nõustu enne, kui nad on selleks sunnitud.

— See on ka minu veendumus. Me peame rahu *dikteerima*, ja ma olen kindlasti otsustanud jätkata sõda kuni Saksa võimsuse purustamiseni. Kuid ma püsin kind-

lasti nõudel, et selle rahu tingimused otsustatakse meie kolme, Prantsusmaa, Inglimaa ja Venemaa vahel, meie kolme vahel üksi. Nii siis mitte mingisuguseid kongresse, ei mingeid vahendusi. Kui saabub aeg, me *dikteerime* Saksamaale ja Austriale oma tahte.

— Kuidas, *sire*, kujutlete enesele rahu peatingimusi?

Peale hetkelist mõtiskelu keiser jätkab:

— See, mida peame silmas pidama üle kõige, on saksa militarismi hävitamine, lõpu tegemine painajale, mille all Saksamaa on meid sundinud elama rohkem kui neli-kümmend aastat. Saksa rahvalt tuleb võtta igasugune võimalus kättemaksuks. Kui laseme end haarata härdameelsusest, tähendab see uut sõda juba lühikese aja pärast... Mis puutub aga rahu täpsaisse tingimustesse, siis ruttan teile ütlema, et nõustun juba ette kõigi nendega, mida Prantsusmaa ja Inglismaa soovivad formuleerida oma erihuvides.

— Tänan Teie Majesteeti selle teadaande eest ja olen kindel, et vabariigi valitsus omalt poolt arvestab kõige sümpaatsemas mõttes keiserliku valitsuse soovidega.

— See julgustab mind teile avaldama kogu oma kava. Kuid räägin teile sellest ainult kui oma isiklikust kavatsusest, sest sääraseis küsimusis ei taha ma teha lõppotsust oma ministrite ja kindralitega nõu pidamata.

Ta nihutab oma tugitooli minu omale lähemale, laotab meid lahutavale lauale Euroopa kaardi, süütab uue paberossi ja jätkab intiimsemal ja sundimatumal toonil:

— Vaadake, kuidas ma umbkaudu kujutlen enesele tulemusi, mida Venemaa on õigustatud sõjalt lootma ja milleta mu rahvas ei mõistaks ohvreid, mida olen temalt nõudnud... Ida-Preisimaal peab Saksamaa nõustuma piiri õgvendamisega. Mu staap soovib, et see õgvendus ulatuks kuni Visla suudmeteni, kuid mulle näib see soov pisut liialdatuna; võtan selle asja uurimisele. Poznan ja võib-olla ka osa Sileesiast on hädatarvilikud Poola rekonstitueerimiseks. Galiitsia ja Bukoviina põhjapoolne osa lubavad Venemaal saavutada oma loomulikku piiri, Karpaate... Väike-Aasias tuleks mul muidugi hoolitseda armeenlaste eest; ma ei või neid tõesti mitte uuesti Türgi ikke alla tõugata. Kas peaksin Armeenia annektee-

rima? Ma ei annekteeri teda muidu, kui armeenlaste sellekohasel palvel. Vastasel korral organiseerin neile autonoomse valitsuskorra. Lõppeks, olen sunnitud kindlustama oma riigile vaba läbipääsu väinadest.

Kuna ta nende sõnade juures peatub, palun ma teda seletada lähemalt. Ta jätkab:

— Mu kavatsustel pole veel kaugeltki lõplikku kuju. Küsimus on nii tõsine!... Mul on siiski kaks lõplikku otsust, mille juurde ma ikka ja jälle tagasi tulen. Esimene on see, et türklased tulevad Euroopast välja ajada; teine, et Konstantinoopol peab olema tulevikus neutraalne linn, rahvusvahelise režiimiga. Endastmõistetavalt saavad muhameedlased täielise tagatise, et nende pühakodasid ja haudu austatakse. Põhjapoolne Traakia kuni Enos-Midia jooneni peaks langema Bulgaariale. Ülejäänud osa — sellest joonest kuni rannani, välja arvatud Konstantinoopoli ümbrus, peaks saama Venemaale.

— Teie Majesteet ärgu imestagu, kui ma katkestan teda veelkord meenutamiseks, et Prantsusmaa omab Süürias ja Palestiinas kallihinnalist pärust, moraalseid ja ainelisi huvisid. Loodan, et Teie Majesteet nõustub vahenditega, mida vabariigi valitsus peab vajaliseks selle päruse kaitseks tarvitusele võtta?

— Jah, muidugi!

Siis, laotades laiali Balkani kaardi, seletab ta mulle jämedates joontes, kuidas ta kujutleb enesele territoriaalseid muudatusi, mida oleks soovitav ette võtta:

— Serbia annekteerib Bosnia, Hertsegoviina, Dalmaatsia ja Põhja-Albaania. Greeka saab Lõuna-Albaania, peale Vallona, mis langeb Itaaliale. Bulgaaria, kui ta jääb mõistlikuks, saab Serbialt kompensatsiooniks Makedoonia.

Ta paneb Balkani kaardi uuesti hoolikalt kokku ja asetab ta sama hoolikusega täpsalt samale kohale kirjutuslaual, kus ta asetses enne. Siis, ristitades käsivarred ja nõjatudes oma tugitoolis tahapoole, silmad suunatud lakke, küsib ta minult unistlevas toonis:

— Ja Austria-Ungari?... Mis saab temast?

— Kui teie vägede võit rullub teispoole Karpaate, kui näitelavale ilmuvad Itaalia ja Rumeenia, suudab

Austria-Ungari vaevalt üle elada territoriaalsed ohvrid, millega keiser Franz Joseph on sunnitud nõustuma. Kuna Austria-Ungari ühendus jookseb pankrotti, siis eeldan, et seltsinglased ei taha enam jätkata tööd koos, vähemalt mitte endisil tingimusil.

— Arvan seda samuti ... Ungari, jäänud ilma Transilvaaniast, suudaks vaevalt hoida kroaate enesest sõltumuses. Böömimaa nõuaks vähemalt oma autonoomiat, ja nii väheneks Austria endisteks päritavaiks riikideks, saksa Tirooliks ja Salzburgi ümbruskonnaks.

Nende sõnade järele ta vaikib minutiks, kulmud kortsus, laud poolsuletud, nagu jutustaks ta enesele seesmiselt seda, mida tahab mulle öelda. Viimaks heidab ta lühida pilgu oma isa näopildile, mis ripub minu selja taga, ning jätkab siis:

— Kõigepealt seisavad suured muudatused ees Saksamaal. Nagu ma teile ütlesin, annekteerib Venemaa endise Poola territooriumi ja osa Ida-Preisimaad. Prantsusmaa võtab kindlasti tagasi Elsass-Lotringi ja laieneb võibolla isegi Reini provintsidele. Belgia peab saama Aix-la-Chapelle'i piirkonnas mõjuva territooriumi suurendamise osaliseks — ta on selle tõesti pälvinud! Mis puutub aga Saksa asumaisse, siis jagavad Prantsusmaa ja Inglismaa need omvahel ja oma äranägemise järele. Soovin lõppeks, et Schleswig, kasa arvatud Kieli kanali piirkond, antaks tagasi Taanile ... Ja Hannover? Kas poleks sobiv rekonstrueerida ka teda? Asetades ühe väikese vaba riigi Preisimaa ja Hollandi vahele, kindlustaksime tublisti tuleviku rahu. Ning see peab olema meie juhtmõtteks ... Meie töö pole õigustatud ei Jumala ega ajaloo ees, kui teda ei juhi kõlblas mõte, tahe kindlustada maailma rahu väga pikaks ajaks.

Väljendades seda viimast lauset, on ta enese tugitoolis sirgu ajanud. Ta hääl väriseb veidi pühalikust, religioossest liigutusest; kummaline leek valgustab ta pilku. Silmanähtavalt on mängus ta sisetunne ja usk. Kuid ta seisangus ja näoilmes pole mingit poosi. Täielik lihtsus.

— Nii siis, ütlen ma, — lõpp Saksa riigile?

Ta vastab kindla rõhuga:

— Saksamaa korrastugu, kuidas ta tahab, kuid keiserlikku au Hohenzollernite sugukonnale küll ei säilitata. On vajalik, et Preisimaa muutuks uuesti lihtsaks kuningriigiks... Kas pole see ka teie arvamus, mu kallis suursaadik?

— Saksa keisririik sellisena, nagu Hohenzollernid teda on kavatsenud, rajanud ja valitsenud, on nii ilmsesti suunatud prantsuse rahva vastu, et ma teda loomulikult kaitsma ei hakka. Prantsusmaale tähendaks suurt julgeolutagatist, kui germaani maailma jõud poleks enam ühendatud Preisimaa kätte...

Keskustelu on väldanud juba üle tunni. Lühikese mõtiskelu ja nagu mälupingutuse järele, ütleb mulle keiser:

— Me ei pea mõtlema üksi sõja vahetumaile tulemustele; peame hoolitsema ka järgmise päeva eest... Hindan kõige rohkem meie liidu püsitamist. Töö, mille tahame lõpule viia ja mis meile on maksnud juba nii palju pingutusi, on kestev vaid siis, kui jääme ühendatuiks. Ja kuna me teame, et töötame maailma rahu heaks, peab me töö olema kestev ja püsiv.

Sellal, kui ta väljendab selle meie pika kahekõne loomuliku ja vältimatu lõppjärelduse, näen ta silmades uuesti seda müstilisuse helki, mis neid valgustas paar minutit tagasi. Ta esiisa Aleksander I pidi evima niisugust harrast ja valgustatud ilmet, kui ta jutlustas Metternichile ja Hardenbergile kuningate Püha Liitu rahvaste vastu. Ent proua von Kruedeneri sõbra juures oli teatraalset afektatsiooni, teatavat romantilist eksaltatsiooni. Nikolai II juures on siirus absoluutne; ta meeleliigutus püüab pigemini tagasi hoiduda ja looruda kui esile tungida.

Keiser tõuseb püsti, pakub mulle veel ühe paberossi, ja vabanenud ilmega ütleb ta mulle kõige sõbralikumal toonil:

— Ah! mu kallis suursaadik, meil on suuri ühiseid elamusi. Mäletate veel?..

Ja ta meenutab mulle sõja eelmängu, painajalikku nädalat 25. juulist 2. augustini. Ta tuletab meelde pise-

maidki üksikasju ja siirdub siis isiklikkudele telegrammidele, mida ta vahetas keiser Wilhelmiga:

— Ainustki silmapilku polnud ta siiras!.. Lõppeks takerdus ta ise oma valedesse ja võlskustesse... Kas olete kunagi suutnud enesele seletada telegrammi, mille ta saatis mulle kuus tundi peale seda, kui oli lasknud mulle edasi anda sõjakuulutuse?.. See, mis siis juhtus, on tõesti arusaadamatu. Ma ei tea enam, kas ma sellest teile jutustasin... Oli kell pool kaks hommikul, 2. augustil. Olin vastu võtnud teie Inglise ametivenna, kes tõi mulle kuningas George'i telegrammi, milles ta palus mind rahu päästmiseks teha kõike võimalikku. Koostasin koos sir George Buchananiga vastuse, mida te tunnete ja mis lõppes üleskutsega Inglismaa relvastatud abi poole, kuna sõda oli meile Saksamaa poolt peale sunnitud. Niipea kui Buchanan oli lahkunud, läksin keisrinna tuppa, kes oli juba voodis, et näidata talle kuningas George'i telegrammi ja juua tass teed enne magamaheitmist. Jäin nii tema juurde kuni kella kaheni hommikul. Olin väga väsinud ja tahtsin kümmelda. Olin juba vette minemas, kui teener koputab uksele ja tahab mulle tungivalt üle anda ühte telegrammi: „Väga tähtis telegramm, väga tähtis... telegramm Tema Majesteet keiser Wilhelmilt!.." Loen seda telegrammi, loen teda uuesti, kordan ta sisu valju häälega... ja ei taipa sellest kõige vähematki. Kuidas, mõtlen ma, võib Wilhelm väita, et sõja vältimine olenevat veel minust! Ta vannutab mind, ärgu lasku ma vägesid minna üle piiri!.. Olen ma hulluks läinud? Kas õueminister, minu vana Fredericks, ei toonud mulle, vähemalt kuus tundi tagasi, sõjakuulutust, mille Saksa saadik oli üle andnud Sazonovile?.. Pöördun keisrinna tuppa tagasi ja loen talle Wilhelmi telegrammi ette. Ta tahab ise lugeda, et seda uskuda. Ta ütleb mulle otsekohe: „Ega sa sellele ometi ei vasta, eks ole?" — „Ei, muidugi mitte!.." Selle ebatõenäolise, kummalise telegrammi eesmärgiks oli kahtlemata mind kõigutada, segadusse viia, mind tõugata ei tea millisele naeruvääristavale ja häbistavale käitumisele. Kuid lugu oli hoopis vastupidine. Keisrinna toast lahkudes tundsin, et minu ja Wilhelmi vahel on kõik jäädavalt lõpetatud. Magasin sügavasti...

Kui omal harilikul tunnil ärkasin, tundsin suurt kergendust. Mu vastutavus jumala ja oma rahva ees jäi tohutusuureks. Kuid teadsin vähemalt, mida mul tuli teha.

— *Sire*, mina saan keiser Wilhelmi telegrammist pisut teisiti aru.

— Oo!.. Seletage!

— Keiser Wilhelm pole vapper...

— Oh, ei!

— Ta on jantleja ja hoopleja. Ta ei julge iialgi oma žestidega lõpuni minna. Ta on mulle sagedasti meenutanud näitlejat, kes, mängides mõrvari osa, märkab äkki, et ta relv on laetud ja ta tapab oma ohvri tõeliselt... Kui palju kordi oleme juba näinud teda heituvat iseenda pantomiimist! Kui ta riskis avaldada oma kuulsa Tangeri manifesti a. 1905, peatus ta järsku keset oma lavastust... Nii siis oletan ma, et teda valdas hirm otsekohe peale seda, kui ta oli lennutanud minema oma sõjakuulutuse. Ta taipas oma teo kohutavaid tagajärgi ja tahtis kogu vastutuse veeretada Teie peale. Võib isegi olla, et ta haaras kinni absurdsest lootusest, et ta telegramm tekitab mõne ettenähtamatu sündmuse, seletamatu, imetaolise, mis annab talle võimaluse oma roima tagajärgedest veel pääseda...

— Jah, see seletus sobib küllalt hästi Wilhelmi iseloomuga.

Seinakell lööb kuus lööki.

— Oo, kui hilja on juba! jätkab keiser. — Kardan, et olen teid liialt väsitanud; kuid olin õnnelik, et sain teie ees vabalt oma südant puistata.

Sellal kui ta mind ukseni saadab, küsitlen teda lahingute kohta Poolas.

— See on suur lahing, vastab ta, — äärmiselt vihane. Sakslased teevad meie rinde läbimurdmiseks pööraseid pingutusi, kuid see ei õnnestu neil; nad ei suuda oma seisukohtadel enam kuigi kaua püsida. Loodan seepärast, et natukese aja pärast hakkame uuesti edasi liikuma.

— Kindral de Laguiche kirjutas mulle hiljuti, et suurvürst Nikolail seisab kogu aeg silmade ees ainsa ja otsustava sihina marss Berliini.

— Jah. Ma ei tea veel, kus me suudame läbi murda. Kas Karpaatide ja Oderi vahel? Võib-olla Breslau ja Poznani vahel? Või Poznanist põhja pool? See oleneb suurel määral lahinguist, mis on praegu käimas Lodzi ümber ja Krakovi piirkonnas. Kuid Berliin on muidugi meie ainus eesmärk ... ka teie poolel pole võitlus vähem äge. See Yser' vihane lahing pöördub teie kasuks. Teie merimehed on end katnud au ja kuulsusega. See on sakslastele suur löök, peagu sama tõsine nagu nende kaotus Marne'i ääres ... Nii siis jumalaga, mu kallis suursaadik. Kordan veel, et olin õnnelik, võides teiega nii vabalt vestelda ...

Teisipäev, 24. november 1914.

Täna õhtuks kutsus suurvürstinna Maria Pavlovna mind lõunasöögile. Peale tema viibivad koos vaid audaamid ja intiimsõbrad. Ta on väga uudishimulik teada saama, mida keiser mulle mu viimasel audientsil ütles. Ma räägin talle edasi vaid seda, mis on tähtis, et ta teaks ... ja edasi levitaks. Nii siis jutustan talle, et keiser tõotas kindlasti jätkata sõda kuni Saksa võimu täieliku hävimiseni:

— Uskusin isegi aru saavat, et ta ei nõustu sellega, et Hohenzollernite dünastiale jääks keisriau.

— Oo! bravoo! bravoo!

Temas ärkab mecklenburglanna. Liigne kord võin nentida kogu kiivast, visa ja leppimatut viha, mida väikesed saksa kojad säilitavad ülbe Preisimaa vastu. Silmade sädeldes vihast jätkab ta:

— Küllalt Hohenzollernitest! Küllalt! .. Nad on olnud Saksamaa nuhtluseks ... Münchenis, Stuttgartis, Dresdenis, Darmstadtis, Schwerinis, Weimaris, Meiningenis, Coburgis ei taheta neid enam ... Mitte kusagil mujal enam, kui ainult Badenis ollakse nendega natuke seotud, kuna see, lõppeks, on sama perekond [1].

---

[1] Lesk suurhertsoginna Louise, valitseva suurhertsogi ema, on keiser Wilhelm I tütar.

Räägime keisrinna Aleksandra Feodorovnast:

— Panin tähele, ütlen ma, — et meie keskustelu vältel mainis keiser mitu korda ta nime.

— See ei üllata mind. Keiser hoiab teda kõigega kursis. Võite kindel olla, et vaevalt väljusite keisri kabinetist, kui ta juba läks temale jutustama teie keskustelust.

— Ja millised on praegu keisrinna tunded Saksamaa vastu?

— Panen teid võib-olla imestama... Ta on saksavastane, ja kirglikult. Ta ütleb, et sakslased olevat minetanud kogu au, südametunnistuse ja inimlikkuse. Paar päeva tagasi ütles ta mulle: „Nad on kaotanud moraali ja kristliku tunde!"

Kesknädal, 25. november 1914.

Petrograd on võidujoovastuses. Teatatakse, hulga üksikasjadega, et sakslased on Lodzi ja Lowiczi vahel saanud täielikult lüüa; nende väed teevad ülimaid pingutusi, et pääseda ümberpiiramisest.

Staabiülem kindral Beljajev on teatanud Sazonovile, et kaks või kolm Saksa korpust on juba ümber piiratud.

Neljapäev, 26. november 1914.

Sazonov hõiskab:

— Meie võit Lodzi juures on oivaline, täielik. See võit juba üksi on palju tähtsam kui kõik me õnnestumised Galiitsias. Oodatakse, kuni kõik lahingu tagajärjed saavad teatavaks, et need siis avaldada publikule...

Välisministeeriumist lähen peastaapi, mis asub otse vastas, Talvepalee väljakul. Kindral Beljajev kinnitab Sazonovi sõnu:

— Me saame võidu, suure võidu, kuid Brzezina ja Steykovi juures teevad sakslased meeleheitlikke pingutusi, et avada endile teed põhja. Sellepärast piirdumegi oma teadaandes ütlusega, et üleolek on meie vägede poolel ja et sakslastele valmistab taganemistee lahtihoidmine

suuri raskusi. Nüüdsest peale on nende kaotused tohutud ja kolm nende korpustest on peagu täiesti ümber piiratud. Töötasin kogu öö läbi, et ette valmistada transporti 150 000 vangile. Isiklikult rajan lahingu tulemustele suuri lootusi.

Linnas peegeldub kõigi nägudelt rõõm. Uudishimust lasen oma sõiduki peatuda Kaasani Jumalaema kiriku sammaskäigu juures. Täna voolab hulgana usklikke suurde rahvuslikku pühakotta, mis üleni särab kullast ja kalliskividest. Sissekäigu juures ei jõua küünlakaupmehed nõudmisi rahuldada. Ja „püha ukse" ees surub rahvahulk kannatamatult, et pääseda suudlema Neitsi imettegevat ikooni.

Reede, 27. november 1914.

Täna hommikul on Sazonovi nägu vähem särav kui eile. Kui küsin temalt täpsamaid andmeid Lodzi lahingu kohta, vastab ta põiklevalt:

— Meile on see võit, vastuvaidlematu võit. Kuid meie ei tea veel täpsaid tulemusi. Pealegi kestab võitlus edasi.

— Ja kolme Saksa korpuse ümberpiiramine?

— Ma ei tea midagi.

— Kas te ei võiks telefoneerida kindral Beljajevile?

— Helistasin talle. Ka tema ei tea midagi, kui mitte arvestada seda, et Lõuna-Poolas löödi eile segi Austria armee, mis kaitseb juurdepääsuteid Krakovile.

Laupäev, 28. november 1914.

Saksa korpustel, mis olid Lodzi läheduses pooleldi ümber piiratud, on õnnestunud pääseda, kuigi kohutava veresauna hinnaga. Vene manööver nurjus viimsel hetkel kindral Rennenkampfi süü läbi, kes vähese aktiivsuse tõttu laskis mööda paraja hetke.

Publiku pettumus on ülisuur.

Pühapäev, 29. november 1914.

Vene avalik arvamus on tõepoolest liiga närviline ja kujutlusvõimeline ning tõsiasjadega vähearvestav. On täiesti loomulik, et ta on rahulolematu, ja isegi ärritatud, et teda Lodzi lahingu tulemuste suhtes eksiteele viidi. Kuid oma pettumuses unustab ta hoopis, et kui sakslased pääsesidki täielisest hävingust, said nad ometi ränga kaotuse osaliseks. Kuid kuulen kõikjal vaid pessimistlikke sõnu, kõnelusi väsimusest ja pettumusest. Mis oleks juhtunud veel siis, kui sakslased oleksid olnud võidukad?

Esmaspäev, 30. november 1914.

Mulle teatatakse kõikjalt, et krahv Witte jätkab väsimatult oma sõjakäiku rahu heaks.

Seda kinnitas mulle täna õhtul krahvinna K..., kelle juures paari intiimsõbraga lõunastan. Pooldamata küll Witte vaateid, on krahvinna K...'l siiski sagedasti juhuseid teda kohata, ning peale selle on ta väga hästi informeeritud sellest, mis sünnib keisripalee kulisside taga:

— Witte mõju on praegu väga suur, ütleb ta mulle. — Ta kõnelused jätavad sügavaid jälgi. Vürstinna P... juures väitis ta meile alles eile rohkem kui tunni kestel, et peame viivitamatult rahu tegema; vastasel korral, see on ta kindel veendumus, seisavad meil ees kaotus ja revolutsioon. Ma pole teda veel iialgi näinud nii pessimistlikuna.

— Ja Prantsusmaa ... ning Inglismaa? Mida räägib ta oma kõnelustes neist? Sest, lõppeks, ei tulnud Venemaa appi neile, vaid nemad Venemaale.

— Talle väidetigi vastu, et meil pole õigust oma liitlasi hüljata. Ta vastas: „Kuid Prantsus- ja Inglismaa on samuti huvitatud, et seda rumalat seiklust mitte enam ei jätkataks!"

Avaldan krahvinna K...'le oma üllatust, et üks riiginõukogu liige ja Tema Majesteedi riigisekretär võib karistamatult niimoodi rääkida.

— Oleks ometi nii lihtne teda vaikima sundida!

— Seda ei julgeta!

Krahvinna jutustab mulle, et keiser vihkab küll Wittet, kuid tunneb ta ees suurt hirmu; ta kardab ta intelligentsi, kõrki mõistust, täpsat ja hammustavat kõnekust, ta pilkeid ja intriige. Peale selle evivad nad hulga ühiseid saladusi, mille avalikuks tulemine mõjuks Majesteetide prestiižile väga halvasti:

— Te teate, jätkab krahvinna, — et Witte sellal, kui ta oli pea- ja rahaminister, oli väga lähedalt segatud Rasputini eelkäija, kuulsa Philippe'i lugudesse. Teate samuti, et keiser laskis president Loubet'd paluda, et ta annaks tollele imetegijale arstiteaduse doktori diplomi, ja et Loubet oli selle absurdse palve täitmisest loomulikult kõrvale põigelnud. Kuid Philippe soovis ilmtingimata saada „arstiteaduse doktori" tiitlit ja kiusas vahetpidamata keisrit oma nõudmistega. Siis läks Witte sõjaministri kindral Kuropatkini juurde ja laskis Philippe'i nimetada reservarstiks, õigusega kanda tsiviilkindrali mundrit!..

Et Philippe'i nimi täna sattus mu sule alla, siis märgin järgnevalt mõningaid üksikasju ta eluloost, nagu seda tegin hiljuti Rasputiniga.

Veebruarikuul a. 1903 palus Delcassé'lt audientsi Ratškovski, Vene politsei ülem välismaal, kelle abi kasutati sagedasti Prantsuse-Vene liidu väiksemais asjus. Ratškovski soovis salajast informatsiooni maag Philippe'i elukäigu suhtes, kes juba rohkem kui aasta mängis Vene keisrikojas naeruväärset osa: „Ma kardan," ütles ta, „et selle šarlatani veidrused lõpevad skandaaliga. Ning saksa partei kasutaks kindlasti selle ära relvana liidu vastu."

Delcassé usaldas selle ülesande mulle. Järgnevalt toon ära kokkuvõtte teatmeist, mis sain otsekohe kriminaalpolitsei peavalitsusest.

Philippe Nizier-Vachod sündis 25. aprillil 1849 Loisieux's, Savoie's; ta vanemad olid lihtsad põlluharijad. Kolmeteistaastasena asus ta elama Lyoni, ühe oma onu juurde, kes võttis ta teenistusse oma Croix Rousse'i lihakarni. Juba siis ilmutas laps kummalisi kal-

duvusi, nagu armastus üksinduse ja uudishimu kõige saladusliku vastu. Nõiad, kaardimoorid, magnetiseerijad ja kuutõbised evisid tema suhtes tugevat külgetõmbejõudu. Ta katsetas varsti okultse arstiteadusega, ning see õnnestus tal juba esimesest päevast.

A. 1872 lahkus ta oma onu lihakarnist ja avas Põhja bulvaril kabineti, kus ravis oma haigeid psüühiliste fluidumite ja astraalsete meetoditega. Keskmist kasvu ja kaunis tüse, lihtsa käitumise ja nappide liigutustega, väga maheda häälega, kõrge laubaga pruunide ja tihedate juuste all, selge, külgetõmbava ja läbitungiva pilguga — sellisena evis ta imeväärset sümpaatia ja magnetiseerimise võimet, mis näis mõjuvat kõigisse, kes temaga kokku puutusid.

Septembrikuul a. 1877 naitus ta Jeanne Landariga, ühega oma abitarvitajaist, kelle ta oli terveks teinud ja kes talle hiljem sünnitas tütre. A. 1887 esitasid Lyoni arstid võimudele kaebuse Philippe'i ebaseadusliku praktiseerimise pärast; talle määrati rahatrahv. Nagu ikka sääraseil juhtumeil — süüdimõistmine aina suurendas ta kuulsust. Aastail 1890 ja 1892 ilmus ta uuesti kohtu ette, kes mõlemal korral määras talle jällegi sama karistuse. Kuid kõigis kolmes protsessis olid kõik tunnistused kohtualusele soodsad. Kõik tunnistajad, hulka arvatud ka need, keda too imeravija polnud suutnud terveks ravida, kiitsid nagu ühest suust ta heatahtlikkust, kaastundlikkust, omakasupüüdmatust, ta vastuvõttude lohutavat ja tugevdavat mõju ning leevendavat pehmust, mis hoovas ta vähimastki liigutusest.

Et vältida tulevikus vastuolusid seadusega, võttis Philippe omale abiliseks ühe poola homöopaadi, Steintzy, kel oli tõeline diplom ja kes kinnitas ta retseptide allkirjad. Mõned aastad hiljem võttis ta omale assistendiks noore prantsuse arsti Lalande'i, kes natuke aega hiljem sai ta väimeheks.

Ta kabinett, üleviiduna Fête-d'Or'i tänavale 35, ei tühjenenud enam iialgi. Käsitöölised, poodnikud, majahoidjad, köögitüdrukud moodustasid ta abitarvitajaskonna tuuma. Kuid alates aastast 1896 tuli lisaks seltskonnainimesi, hästiõivastatud daame, kohtunikke, näit-

lejannasid, ohvitsere, preestreid. Tubakakauplejanna, kes teispool tänavat pidas väikest kauplust ja hankis politseile andmeid, teatas imestunult „hiilgavast seltskonnast, mida ta päev läbi näeb mööda voorivat". Peale selle näidanud Philippe'i köögitüdruk talle uhkusega kirja, suurte punaste pitseritega, mis kandsid vene vappe. Sellest räägitud kogu linnaosas.

Natuke aega enne selle kirja saabumist olid Lyonis läbisõidul viibivad kaks vene daami, prouad S... ja P..., Philippe'ilt läinud nõu küsima. Nad otse jahmusid Philippe'i selgenägelikkusest ja ta üliloomulikust mõjust. Nad ei lakanud peale käimast, kuni Philippe nõustus nendega kaasa minema Cannes'i, kus nad esitlesid teda suurvürst Petr Nikolajevitšile, selle naisele suurvürstinna Militsale ning viimase õele vürstinna Anastasja Romanovskile, Leuchtenbergi hertsoginnale, kes a. 1907 abiellus suurvürst Nikolaiga.

Kriminaalpolitsei peavalitsuse poolt kogutud teatmed lõppesid sellega. Kuid edaspidi kuuleme, mis nüüd järgnes.

Kuidas sattus Lyoni imetegija suhetesse tsaari ja tsarinnaga? Manuilov, kes oli loo juures vahemeheks, jutustas mulle sellest hiljuti.

Kohtumine toimus septembrikuul a. 1901, suveräänide ringreisu ajal Prantsusmaal. Manuilov oli tol ajal *Ohrana* teenistuses ja oli komandeeritud Pariisi kurikuulsa Ratškovski käsutusse. Suurvürstinna Militsa laskis teatada Philippe'ile, et keiser ja keisrinna oleksid õnnelikud, kui võiksid temaga Compiègne'is keskustella. Philippe saabus sinna 20. septembril. Manuilovile tehti ülesandeks ta palee sissekäigul vastu võtta ja teda pisut lähemalt silmitseda, enne kui ta tulnuka juhib keiserlikesse ruumidesse: „Nägin sisse astuvat," jutustas mulle Manuilov, „paksu meest suurte vurrudega, rõivastatud musta, tagasihoidliku ja tõsise ilmega. Üldiselt meenutas ta pühapäevaliselt rõivastatud koolmeistrit. Ta ülikond oli nii lihtne kui võimalik, kuid laitmatult puhas. Tähelepandavat polnud tema juures muud, kui ainult silmad:

sinised, pooleldi varjatud raskeist laugudest, silmad, mis ajuti omandasid kummalise sära ja pehmuse. Kaelas kandis ta väikest kolmnurkset mustast siidist kotikest. Küsisin temalt, mis see on. Ta vabandas saladuslikult, et ei võivat sellele vastata. Hiljemini nägin seda amuletti alati rippuvat ta rinnal. Ühel õhtul, kui olin temaga vagunis üksi ja ta parajasti magas, norsates nii tugevasti, et vagun vastu kajas, püüdsin tal võtta talismani kaelast, et vaadata, mida see sisaldab; kuid vaevalt olin saanud seda puudutada, kui ta võpatades ärkas."

Esimesest kohtamisest peale võlus Philippe keisripaari nii, et need otsemaid teda Venemaale elama kutsusid. Philippe sõitiski peagu kohe. Talle seati korda elamu Tsarskoja Seloos.

Ta võitis otsekohe oma keiserliku pererahva täielise usalduse. Peale ta maagiliste talentide hinnati kõrgelt ta vaikset ja rahulikku käitumist ning täielikku diskreetsust. Kord või kaks nädalas demonstreeris ta keisripaarile hüpnotistlikke katseid, tegeles ennustamisega, inkarnatsiooniga, surnute väljakutsumisega. Keisri vankuv tahtejõud muutus nende öiste etenduste tagajärjel tublisti tugevamaks. Ta isa Aleksander III vaim dikteeris talle hulga otsuseid. Kõigis tervise küsimusis olid Philippe'i nõuanded otsustavad.

Kuid keiserliku paari ja Philippe'i vahelises usalduslikkuses oli üks asi, mis jäi täiesti ainult nende teada ja nende vahele. See oli kõige intiimsemat laadi saladus, riigisaladus ning ühtlasi ka abieluvoodisaladus. Naitunud 26. novembril 1894, oli tsaarinna ühtejärgi ilmale toonud neli tütart, kellest kõige noorem Anastasja sündis 18. juunil 1901. Keiser, keisrinna ja vene rahvas ootasid murega *tsezarevitš*'it. Kuna aga Philippe'i ees olid avatud kõik looduse salavahendid, väitis ta enese olevat võimelise mitte üksi ennustama sündivate laste sugu, vaid seda isegi määrama. Ta kombineeris salaarstiteaduse kõige transtsendentsemaid kunstvõtteid, kasutas tähetarkust ja psühhurgiat ning võttis enese hooleks juhtida

enda soovi järele inimeste loodete arenemist! Keeruline meetod!

1902. aasta kevadel jäi Aleksandra Feodorovna uuesti rasedaks: seekord ei kahelnud ta enam, et saab poja. Keiser polnud selles veendunud mitte vähem, ning Philippe kinnitas nende mõlemate usku. Kuid 1. septembril tabas keisrinnat järsk valuhoog. Teda polnud võimalik abistada ja ta nägi hajuvat kõiki oma lootusi.

See hoop tabas Philippe'i prestiiži kaunis rängalt. Püüti levitada kuulujutte, et keisrinna polnudki tõeliselt rase, vaid et ta füsioloogilised häired olid tingitud ainuüksi ta närvisüsteemi korratustest. Kuid tõde ja faktid said teatavaks küllaltki kiiresti ja kogu õukonnas tõusis vihakisa Lyoni imearsti vastu. Kuid sellele vaatamata säilitasid keiser ja keisrinna truult oma usalduse, nõustusid kuulekalt ta seletustega ja uskusid ta maagilistesse võimetesse.

Siiski osutusid nad vastuvõtlikeks ka salajasile noomitusile, mis said neile osaks vaimulikkude ringist. Keisrinna pihiisa Feofan, keda nad väga austasid, külvas viimaks nende hinge piinava rahutuse. Kas nende usk okultismi polnud neid viinud üle lubatud piiride? Kas polnud neile osaks saanud katsumus — jumala hoiatus? Majesteedid tundsid tarvidust mingi kristliku meelevagaduse ja piduliku akti järele.

Nüüd aga oli lugu niisugune, et püha sinod ajas juba kaua aega hooletult ühe munga, õndsa Serafimi, pühakskuulutamise asja. Serafim suri 1820. a. paiku Sarovi kloostris Tambovi lähedal, ümbritsetuna pühaduse paistest. Asi ei huvitanud kedagi ja venis uurimistähtaegade lõppematus pikendamises ja edasilükkamiste unustuses. Pühakskuulutamise algatajad komistasid pealegi ühele tõsisele takistusele: askeedi laip oli läbi teinud kõik kärbumise ja kõdunemise normaalsed staadiumid. Õigeusklik kirik peab aga inimlaiba kõdunematust pühaduse ilmtingimatuks eelduseks ja tunnuseks.

Oli nüüd asi kuidas ta oli, igatahes vaimustusid tsaar ja tsaarinna äkki õndsamehe pühakskuulutamisest. Toimides kiriku ülima kaitsjana, laskis Nikolai II endale esi-

tada asjakäigu kohta täpsa aruande ja tegi korralduse, et see lõpetataks võimalikult kiiresti. Nüüdsest peale haaras suverääne nagu mingi keeris: nad pidasid lakkamatuid konverentse Peterburi, Kiievi ja Moskva metropoliitidega, püha sinodi prokuröriga, Tambovi piiskopiga, Sarovi igumeeniga. Kõige armsam oli neile aga see, et nende ägarust toetas nende kallis Philippe, kelles magism ühines naiivse ja avarapiirilise vagadusega.

Püha sinodi unisusest ülesraputamiseks ei kulunud palju vaeva ning too leidis otsekohe askeet Serafimi elust uskumatu vooruste, väärtuste ja imede kuhjumise. Nagu nõidusväel tasandusid kõik takistused, lühenesid kõik tähtajad ja vaibusid vastuväited.

Pühakskuulutamise dekreet, varustatud keiserliku nõusolekuga, avaldati 11. veebruaril 1903.

Nüüd jäi veel üle pidada piiskoplikke liturgiaid, mis tõstavad õndsa lõplikult pühakute hulka. Keiser otsustas, et need peetakse harukordse toredusega: tema ise, koos keisrinna ja kogu keiserliku perekonnaga, võtab sellest osa.

Materiaalsed ettevalmistused võtsid aega mitu kuud. Pidustused algasid 30. juulil. Kogu pidustusile eelneva nädala kestel nähti Sarovi voolavat kogu riigi kõrget vaimulikkonda, tuhandeid preestreid, munke ja nunnasid, tohutut ametnikkude ja ohvitseride hulka ning lõppeks sajatuhandepealist kirjut ja kohmetunud palverändajate laviini. Majesteedid saabusid õhtupoolikul: nad võeti vastu hümnide laulmise ja kellade helinaga; hüüete ja hõisete maru tähistas nende möödumist. Kogu öö kuni koiduni kestsid jumalateenistused surnute mälestuseks.

Järgmine päev, 31. juuli, algas hommikuse jumalateenistusega: majesteedid käisid armulaual. Pealelõunal peeti uus leinajumalateenistus Serafimi hinge igaveseks puhkuseks. Õhtul kanti Serafimi jääneid ringi ümber kirikute ja kloostri: keiser aitas kanda kirstu. Kesköö paiku paljastati kallihinnalised pühakujääned ja pandi esimest korda välja usklikele austamiseks. Peale seda kestsid palvused, litaaniad ja psalmid lakkamatult hommikuni.

1. augustil pidas kõrgeauline Antoni, Peterburi metropoliit ja püha sinodi president, pühakskuulutamise piiskopliku peajumalateenistuse; see vältas peagu neli tundi. Õhtu eel kanti kasti Serafimi jäänetega uuesti rongkäigus läbi linna ja kloostri. Jutlused, tänupalvused, halleluujalaulmised ja terve rida väiksemaid jumalateenistusi täitsid järgmise päeva. Lõpmatu liturgiaterea sulgemiseks pühitseti viimaks 3. augustil äsjavalminud kirik uue pühaku kaitse alla.

Aasta hiljem, 30. juulil 1904, tõi keisrinna ilmale praeguse troonipärija, *tsezarevitš* Aleksei.

Selle õnneliku sündmuse aset leides oli Philippe aga juba kaotanud keiserliku lembuse.

1902. aasta 1. septembri äpardust oli kasutatud tugevasti tema vastu. Aimates ette ta õnne loojumist, olid paljud ta pooldajad rutanud teda ära salgama; mõningad läksid nii kaugele, et ütlesid ta kandvat valekristuse märki. Välismaalase püsiv intiimsus valitsejapaariga hakkas riivama ka rahvustunnet. Moskva karmusklikkude ringkonnis tunti suurt pahameelt, et keiser lubab teiseusulisel šarlatanil oma taskukunstiga profaneerida oma paleed. Lõppeks, kuigi ta teeskles elavat ebatõelises maailmas ega taipavat midagi poliitika keerdkäikudest, oli imearst õieti enam või vähem teadlikult olnud tööriistaks arvukais intriigides. Nii oli vähehaaval ta vastu kogunenud leppimatut vihkamist. 1903. a. kevadel rünnakud kahekordistusid. Politseitegelane Ratškovski saatis lahingu juhtidele Pariisist andmeid. Varustatud kriminaalpolitsei peavalitsusest saadud teatmetega, läkitas ta aruande koguni keisrile ja juhtis tähelepanu sellele, et Philippe on kohtu poolt kolmel korral karistatud.

Imearst tuli Lyoni mõningaid perekonnaasju korraldama. Ratškovski kasutas seda temale tsaari silmis uute hoopide andmiseks, lootusega takistada ta tagasipöördumist. Kuid Philippe sai tema vastu suunatud sepitsusist teada ja telegrafeeris 19. aprillil 1903 suurvürst Nikolaile ning palus selle otsekohest vaheleastumist keisri ees.

Ei möödunud kahte nädalatki, kui vallandati päeva pealt Ratškovski, keiserliku administratsiooni nii tähtis

tegur ja paljude saladuste teadja. Talle ei antud mingisugust kompensatsiooni ega isegi väljavaateid selleks: ta jäi tühjade taskutega Pariisi tänavaile [1].

1903. aasta lõpupoole muutusid Venemaa ja Jaapani diplomaatilised suhted iga päevaga pinevamaiks: sõda oli silmnähtavalt puhkemas.

Arusaamine Kaug-Ida draamast ületas kaugelt endise lihunikupoisi mõistuse. Sellele vaatamata ennustas ta kindla endausaldusega kiiret ja hiilgavat võitu. Oma sünnipärase vaistuga osutas ta isegi avalikult ühele suurvürstile, kelle tsaar peaks määrama ülemjuhatajaks.

Keiser oli oma autoriteedi suhtes väga kiivas ja taipas kohe, et õukonna intriig kasutab imearsti selleks, et mööda hiilida tema suverääni õigustest. Mingil ebamäärasel ettekäändel vallandas ta Philippe'i otsekohe, külvates ta üle lillede ja kingitustega.

Imearst asus melanhoolselt teele oma isamaa poole. Peale Tsarskoje Seloo avarusi ja toredusi paistis Tête-d'Or'i korter talle lohutamatult viletsana. Pöördudes tagasi oma kabinetti, astudes uuesti ühendusse oma endise keskpärase abitarvitajaskonnaga, maitses ta kogu inimliku lembusekaotuse suurt kibedust. Ta iseloom muutus varsti süngeks, vaim tumenes. Ta arvas enese olevat ümbritsetud vaenlastest, valvatud politseist, taga kiusatud võimsaist ja saladuslikest isikuist. Vahepeal kaotas ta oma tütre, proua Lalande'i, keda ta jumaldas. Valust murtuna tõmbus ta tagasi oma tallu Arbresle'i, kus suri 2. augustil 1905 peale lühikest haigust.

[1] 1905. aasta revolutsioonisegadused andsid talle juhuse uuesti armu leida. Ta hämmastas *Ohrana*'t oma politseiliste vägitegude julguse ja meisterlikkusega.

VII PEATÜKK.

1.—31. detsember 1914.

„Ootan ronge laskemoonaga, kuid mulle saadetakse vaid rongitäied pappe!" — Lodz langeb sakslaste kätte. — Paavst Benedikt XV ja jumalarahu. — Venelased muutuvad pessimistlikuks. — Püsside ja varustuse puudus. — „Meid on kuritahtlikult petetud!" — Proua Anna Võrubova, ta intiimne sõprus keisrinnaga. — Vanaaasta õhtu muremõtteid.

Teisipäev, 1. detsember 1914.

Vene võim on Galiitsias vaevalt jalad maha saanud, kui oma võimulepääsu rõõmsa kingina asub seal elustama oma kõige vihatavamaid venestamismeetodeid.

Tungides Galiitsia pinnale avaldas suurvürst Nikolai kahe kuu eest suuremeelse proklamatsiooni:

„Teile, Austria ja Ungari rahvad, toob Venemaa vabaduse ja teie rahvuslikkude unistuste täidumise. Ta soovib, et nüüdsest peale igaüks teist võiks kasvada ja kosuda, säilitades enda väärtuslikku pärust: oma keelt ja usku."

Kogu sellest ilusast programmist pole säilinud enam midagi. Vene rahvuslus märatseb kogu Galiitsias.

Administratiivne võim on koondatud kindralkuberner krahv Vladimir Aleksejevitš Bobrinski kätte. Tunnen teda väga hästi; ta on intelligentne, aus, sümpaatne inimene, kuid kõigist rahvuslastest võib-olla kõige tagurlikum. Ta doktriini tuumaks on uniaatide usundi vihkamine. Uniaatide kirikusse ei kuulu aga mitte vähem kui kolm miljonit seitsesada tuhat usklikku Galiitsia elanik-

kude viiemiljonilisest koguarvust. Bobrinskil on harjumus öelda: „Ma tunnustan Ida-Euroopas vaid kolme religiooni: õigeusu, katoliku ja juudi. Uniaadid on õigeusu reetjad, usutaganejad, apostaadid. Neid tuleb puhta usu teedele jõuga tagasi viia."

Nii algasid siis tagakiusamised otsekohe. Uniaatide metropoliidi Szeptycki vangistamine, basiliaani munkade väljaajamine, kirikuvaranduste konfiskeerimine, ruteenide missaraamatute hävitamine, uniaatide preestrite asendamine vene pappidega, ruteeni laste transporteerimine Kiievisse ja Harkovisse, et neid seal üles kasvatada õigeusus — niisugune on nende kahe viimase kuu bilanss usundlikus mõttes. Poliitilises mõttes tuleb sellele veel lisandada kõigi ruteeni ajalehtede ilmumise seismapanek, ülikooli ja koolide sulgemine, kõigi galiitsia ametnikkude vallandamine ja nende asendamine vene bürokraatia karjaga.

Räägin Sazonoviga ametlikult sellest olukorrast, mis kompromiteerib Vene võimu tulevikku Galiitsia maades, kus Habsburgid on suutnud luua nii palju sümpaatiaid.

— Tunnustan, ütleb Sazonov, — et Bobrinski poliitika on sagedasti saamatu ja et meie ametnikud evivad rasket kätt. Kuid ärge oodake minult, et astuksin välja uniaatide kaitseks! Ma austan rooma-katoliiklasi, kahetsedes, et nad viibivad eksituses, kuid ma vihkan ja põlgan uniaate, kuna nad on usutaganejad.

Paar päeva tagasi kaebas suurvürst Nikolai Galiitsia rindele määratud transportide hilinemise pärast: „Ootan ronge laskemoonaga, kuid mulle saadetakse vaid rongitäied pappe!"

Kesknädal, 2. detsember 1914.

Vene vägede seisukord Poolas muutub raskeks. Lodzist põhjapool said sakslased läänerindelt abivägesid ja on tunduvalt ülekaalus.

Kindral Rennenkampf tagandati komandeeriva kindrali kohalt, kuna ta oma aeglusega nurja ajas 25. novembri ilusa ümberhaarava manöövri.

Sakslased kinnitavad, et kahe viimase nädala jooksul on nad vangi võtnud 80 000 haavamata venelast.

Nii on siis meeleolu Venemaal paranemisest kaugel. Samast pessimistlikust meeleolust, mida panen tähele enda ümber, teatatakse mulle ka Moskvast, Kiievist ja Odessast.

Endastmõistetavalt kasutab krahv Witte seda sõja mahategemiseks. Tema praeguseks teemaks on põhjendada „Prantsuse armee ettekalkuleeritud inertsusega" pealetungi ulatuslikkust ja ägedust, mida Vene väed Poolas peavad tagasi tõrjuma. Oma põlgliku kõrkuse ja sardoonilise irvitamisega kordab ta kõikjal: „Prantslastel on loomulikult põhjust mitte enam võidelda, kuna venelased on küllalt lollid, et lasevad end tappa nende asemel."

Suure vaevaga õnnestub mul paigutada ajakirjandusse mõningaid märkusi või artikleid, mis tõestavad meie materiaalsete ja moraalsete pingutuste tõhusust. Ühelgi ajalehel pole julgust esile tõsta, et kui venelased võitlevad kahekümne ühe Saksa korpuse vastu (arvestamata austria-ungarlasi), on prantslaste ja inglaste vastas neid mitte vähem kui viiskümmend kaks.

Laupäev, 5. detsember 1914.

Lodzi ja Lowiczi vahel jätkub kangekaelne võitlus; venelased taganevad.

Suurvürst Nikolai laseb mulle teatada, et sellele vaatamata on ta kindlasti otsustanud jätkata oma marssi Sileesiasse; kuid ta staabiülem kindral Januškevitš juhib ta tähelepanu transportide raskusele ja vägede ülikurnatusele. Viie viimase nädala jooksul on venelased kaotanud 530 000 meest, neist 280 000 sakslaste vastu.

Pühapäev, 6. detsember 1914.

Venelased evakueerisid Lodzi; sakslased võtsid selle otsekohe enda alla.

See kaotus annab ennast meie liitlastele valusalt tunda. Lodzis on vähemasti 380 000 elanikku, sama palju kui Lille'is ja Roubaix's kokku. See on tekstiiltööstuse keskus, Poola Manchester.

Krakovi piirkonna kaguosas austria-ungarlased taganevad.

Paavst Bendictus XV laskis järele pärida Vene valitsuselt, kas see oleks nõus jõulude esimesel pühal pidama relvade-vaherahu. Tänades Püha Isa selle halastusliku mõtte pärast, vastas keiserlik valitsus, et ta ei saavat sõjariistade-rahu mõttega päri olla, esmalt seepärast, et õigeusu jõulud ei ühti katoliku jõuludega, teiseks aga ka seepärast, et tal pole vähimatki usku Saksamaa poolt alla kirjutatud lepinguisse.

Kui Sazonov mulle sellest vastusest teatab, avaldan talle oma elavat kahetsust:

— Jumalarahu idaal oli suurepärane mõte. Teie vastuväiteil kalendri erinevusist pole mingisugust kaalu; oleksite võinud nõuda t e i s t vaenulise tegevuse katkestamist ka endale, teie jõuludeks, kolmteistkümmend päeva hiljemini. Kui Saksamaa vaherahu murraks, tõmbaks ta sellega endale kogu maailma pahameele ja teeks vaenlikuks kõik paavstlusele sümpatiseerivad moraalsed jõud maailmas.

Sazonov vastab mulle närvlikul, kärsitul toonil:

— Ent ei, polnud võimalk ... polnud lihtsalt võimalik.

Ilmsesti ei meeldinud talle meie jutuajamine enam. Aiman ta leppimatuses vana vaenu, mis muiste lahutas idamaa kiriku rooma kirikust. Muidugi pidi ka püha sinod kogu oma rutiiniks saanud valjusega astuma paavsti algatuse vastu. Jätkan sellest hoolimata:

— Püha tool võiks teha paljugi samas suunas, milles ta palub meid talle praegu vastu tulla ... Kui ta aegajalt lausuks sääraseid halastuse- või ka laituse-sõnu, võiks ta sõja muuta vahest vähem ebainimlikuks. Võtame näited: kas pole hirmus, et ei saa abistada haavatuid, kes jäävad kaevikuteliini ette, traattõketesse; kuuldakse ainult nende oigeid ja halamisi päevast päeva?.. Ja vangide saatus?.. Kaitseta linnade pommitamine?..

Milline lai tegevusväli vahendusiks avaneks siin Pühale toolile! Kas on hea, et röövime talt julguse juba ta esimeses sellesuunalises katses?

Ent ma tunnen, et kõnelen kasutult.

Teisipäev, 8. detsember 1914.

Mulle teatatakse mitmelt poolt, et Vene väes tuntavat juba suurt puudust kuulidest ja püssidest. Lähen sõjaministri kindral Suhhomlinovi juurde, et saada temalt selle kohta lähemaid teateid.

Ta võtab mu vastu kõige sõbralikuma ilmega. Ta raskete laugude vahelt piilutleb kerge naeratus, mis tõmbab kipra ta meelekohad. Ta pilk on ühtlasi tuhm ja võlts. Kogu ta olemus väljendab füüsilist väsimust ja silmakirjalisust.

Pärin talt üksikasjalisi teateid. Ta ei lakka mulle kordamast:

— Pole põhjust vähemakski rahutuseks; kõik on parimas korras.

Ja ta laob mulle ette rea kõige veenvamaid arvusid.

Viib mu siis kaartidega koormatud pika laua juurde ja annab seletusi Poolas toimuvaist operatsioonidest. Tursunud ja väriseva sõrmega näitab ta vägede paigutusi ja märgib sihtpunkte:

— Näete, ütleb ta, — meie armee vasem tiib liigub Ülem-Sileesia suunas kiiresti edasi, jättes ainult nõrku jõude Austria-Ungari vägede pidurdamiseks lõunas. Suurvürst Nikolai plaaniks on arendada kogu jõuga ofensiivi sellelt vasemalt tiivalt, isegi kui sakslaste surve Varssavi peale sunniks paremat tiiba Visla ja Varta vahel ennast kindlustama. Nii siis läheb kõik hästi; olen kindel, et saame varsti kõige õnnelikumaid teateid.

Kui jätan jumalaga, heidab ta mulle õela pilgu, mida ma kunagi ei unusta.

Poolas toimuvate sõjaliste operatsioonide ebakindlus, tõestust leidev aimus määratuist kaotusist, mida viimasel ajal kogeb Vene armee, ja lõpuks Lodzi evakueerimine tekitavad seltskonnas äärmiselt masendatud meeleolu. Kohtan kõikjal rõhutud *down-hearted* nägusid. Masendus ei avaldu üksnes salongides ja klubides, vaid ka ametiasutistes, kauplustes ja tänaval.

Astun pärastlõunal sisse ühte antikvariaati Liteinõil. Pärast viieminutist kauplemist mingi eseme pärast küsib mult kaupmees äkki kartliku häälega:

— Ah, ekstsellents, millal ometi sõda lõpeb?... Kas on tõsi, et oleme Lodzi juures kaotanud umbes miljon inimest?...

— Miljon inimest!.. Kes teile säärast juttu rääkis? Teie kaotused on küll suured, kuid kinnitan, et nad säärase arvuni ei küündi ligikaudugi... Kas teil on poeg või sugulasi sõjas?

— Ei, tänu jumalale!.. Kuid sõda venib liiga pikale ja on liialt õudne. Pealegi ei suuda me sakslasi kunagi võita. Miks siis mitte kohe lõpp teha?

Lohutan teda, kuidas suudan; püüan talle selgitada, et kui jaksame veel edasi pingutada, siis saavutame kindlasti võidu. Ta kuulab mind skeptilise ja kohmetunud ilmega. Kui ma vait jään, võtab ta sõna:

— Teie, prantslased, peate võib-olla tõesti võiduni vastu. Meie, venelased, aga mitte! Isamaa on hukas.. Milleks siis, kõigi pühade nimel, veel inimesi tappa? Miks mitte otsekohe lõpp teha?...

Oojah! Kui palju venelasi ei mõtle praegu täpsalt samuti? Imelik meelelaad on sel rahval. Ta on valmis suurimaiks ohvreiks ja, vastupidi, ka täielikuks pelgurluseks, peakaotuseks, enneaegseks alistumiseks kõige kurvemale saatusele!

Jõudnud tagasi saatkonda, leian seal vana parun H..., kes juba ligemale kümme aastat etendab siinseis ringides teatavat poliitilist osa, kuid kellel see ammu juba peagu piirdubki ainuüksi salongides aja surnuks löö-

mise ja lobisemisega. Ta jutustab mulle üht-teist viimastest sündmustest frondil.

— Halvad lood!.. Ei ole enam vähemaidki illusioone!... Suurvürst Nikolai ei kõlba kuhugi!.. Lodzi lahing — milline meeletus, milline suur õnnetus!.. Meie kaotused — enam kui miljon inimest!.. Sakslastest ei saa me kunagi jagu... tuleb vist mõtlema hakata eraldirahule.

Väidan talle vastu, et kolm liitriiki on kohustunud jätkama sõda seni, kuni Saksamaa on löödud, sest praegu pole mängus midagi vähemat kui nende kõikide iseseisvus ja rahvuslik au; lisan veel, et alandav rahu vallandaks Venemaal kindlasti revolutsiooni, ja veel millise revolutsiooni! Lõpetan märkusega, et usaldan siiski täielikult keisri vankumatut truudust meie ühisele asjale.

H... tähendab poolsosinal, nagu võidaks meid kuulda:

— Ah! keiser..., keiser...

Ja jätab lause pooleli. Ma käin peale:

— Mida te sellega tahate öelda. Jätkake!

Ta jätkabki äärmise piinlikkusega, sest on sattunud hädaohtlikule pinnale:

— Praegusel silmapilgul on keiser Saksamaa peale tõesti vihane; kuid ta taipab varsti, et sel moel viib ta Venemaa ainult hukatusele... Küllap see talle varsti selgeks tehakse... Kuulen peagu juba ihukõrvadega, kuidas see petis Rasputin talle korra ütleb: „Või nii! Kas lased veel kaua oma rahva verd voolata? Ära siis looda, et jumal sulle seda andestaks...“ See päev, härra saadik, olekski sama, mil otsustatakse rahu-küsimus.

Katkestan meie kahekõne kuiva tooniga:

— Täiesti mõttetu jutt... Keiser on evangeeliumi peal ja Kaasani jumalaema kuju ees vandunud, et ei kirjuta rahule alla seni, kui on veel ainuski vaenlase sõdur Vene pinnal. Te ei suuda mind kunagi veenda, et ta võiks säärast tõotust unustada. Pidage meeles, et päeval, mil ta seda vannet andis, soovis ta minu juuresolekut tunnistajana, et vannub jumala ees. Ses asjas jääb ta kindlasti vankumatuks. Sõnamurdmisele eelistaks ta pigemini surma...

Esmaspäev, 14. detsember 1914.

Kas Vene pealetung Sileesiasse on juba seisatunud? Venelastel oli äsja lõuna pool Vislat, Limonova juures ränk ebaõnn. Krakovi kaotamise tõttu näib see avaldavat mõju kogu lõunapoolsele Poola frondile. Sellest ebaõnnest püütakse aga vaikida.

Keiser ise viibib praegu Kaukaasia frondil, kus operatsioonid arenevad edukalt.

Teisipäev, 15. detsember 1914.

Lääne-Galiitsias taganevad venelased kogu liinil Visla poole. See taganemine hävitab lõplikult pealetungikavatsuse Sileesiasse.

Neljapäev, 17. detsember 1914.

Suurvürst Nikolai teatab mulle „kurvastusega", et on sunnitud operatsioonid seisma panema: ta põhjendab oma otsust vägede ülisuurte kaotuste ja veel tähtsamal määral tõsiasjaga, et suurtükivägi on kõik oma laskemoonatagavarad täiesti ära tarvitanud.

Kurdan Sazonovile äkki avanenud situatsiooni üle ja avaldan üpris ägedalt oma pahameelt:

— Kindral Suhhomlinov, ütlen ma, — on mulle kümneid kordi kinnitanud, nagu oleks kõik ettevaatusabinõud selleks tehtud, et Vene suurtükivägi oleks laskemoonaga alati rikkalikult varustatud ... Olen ta tähelepanu püüdnud juhtida tõigale, et praegusaja lahinguis on laskemoona kulutus tavaliselt määratu. Ta jäi aga oma juurde, et on suuteline rahuldama kõiki nõudeid ja igal juhul. Nõutasin talt selle kohta isegi kirjaliku tunnistuse ... Palun kandke see minu poolt keisrile ette.

— Kindlasti annan Tema Majesteedile kõik edasi, mis te mulle äsja rääkisite.

Lepime selles kokku. Tunded, mida inspireerib Sazonovile Suhhomlinovi karakter, on mulle kindlustuseks, et minu kaebuse mõjukaks esiletoomiseks teeb Sazonov kõik, mis võimalik.

Reede, 18. detsember 1914.

Sain eile teate, et Vene suurtükiväel on laskemoon täiesti otsas; täna hommikul kuulen, et ka jalaväel puuduvat püssid!

Ruttan otsekohe sõjaministeeriumi vägede peastaabi ülema kindral Beljajevi juurde ja palun talt selgitust.

Väga tööka, ausa ja vastutustundliku inimesena annab ta mulle otsekohe täieliku ülevaate olukorrast:

— Meie inimestekaotused on olnud tõesti määratud. Kui asi puutuks aga ainult sellesse, saaksime sellest viibimata üle, sest meil on reservis veel üle 800 000 mehe. Nende varustamiseks ja väljaõpetamiseks puuduvad aga püssid. Esialgset tagavara pidi meil olema 5 600 000 püssi. Vähemalt uskusime, et on; suurvürst Nikolai uskus ja mina ise uskusin ka. Meid on aga kuritahtlikult petetud: laod on praegu juba peagu tühjad. Vabandage, et teid sellest kurvast olukorrast varemini ei informeeritud. Et puudujääki katta, pöördusime Jaapani ja Ameerika poole tellimisega miljonile püssile, ka loodame jõuda nii kaugele, et meie oma vabrikud valmistavad varsti kuussada tuhat püssi. Võib-olla saavad Prantsus- ja Inglismaa meid kah aidata mõnesaja tuhande relvaga ... Mis puutub suurtükimoonasse, siis on meie seisukord sama kurb. Tarvitus on ületanud kõik kalkulatsioonid ja ootused. Sõja alguses seisis meie arsenalides 5 200 000 76-millimeetrist valmissrapnelli. Nüüd on aga meie tagavarad juba täiesti otsas. Vägi teeb päevas umbes 45 000 lasku. Meie igapäevane toodang võrdub aga ainult maksimum 13 000-le suurtükikuulile; arvestame küll, et 15. veebruariks suudame seda arvu tõsta 20 000-le. Kuni selle ajani pole rinde seisukord mitte ainult raske, vaid ka ohtlik. Märtsis hakkavad meile saabuma juba välismaised ostud; minu arvestuse järgi on meil siis ütleme umbes 15. aprilliks juba 27 000 laengut päevas, ja 15. maiks 40 000 täis. See ongi kõik, härra suursaadik, mis võin teile öelda. Ma pole teie eest midagi varjanud.

Tänan teda ta otsekohesuse eest. Teen endale mõnesuguseid märkmeid ja lahkun.

Väljas tinahalli ja värvitu taeva all pühib jäine tuul raevukalt Neva kaldaid, kihutades enda ees tuisklume pilvi. Suure jõe talvine hangunud lagedus oma graniidist kaldaserviste vahel, nii kaugele kui silm ulatub, pole mulle veel kunagi varemini tundunud nii süngena: maastik näib peegeldavat kõike seda, mis on vene rahva ajaloos traagilist, paratamatut ja saatuslikku.

Neljapäev, 24. detsember 1914.

Kindral Laguiche kinnitab mulle Baranovitšist ka omakorda kindral Beljajevi paljastusi: Vene operatsioonide lakkamist pole sugugi põhjustanud sakslaste jõuline ülekaal, vaid peagu täielik suurtükimoona lõppemine ja puudus püssidest. Suurvürst Nikolai teeb meeleheitlikke pingutusi, et igasuguste abinõudega rasket seisukorda parandada. Juba on valjude eeskirjade mõjul suudetud hankida mõnituhat püssi. Vene oma relvatehaste toodangut on hoogustatud. Mis puutub operatsioonidesse rindel, siis püütakse neidki jätkata nii palju, kui võimalused lubavad. Eesmärgiks on endiselt sõjategevuse üleviimine Saksa territooriumile.

Pühapäev, 27. detsember 1914.

Kõik isikud, kes lähenesid keisrile Moskvas, kõnelesid talle Konstantinoopolist, ja kõik rõhutasid üht ja sama: „Väinade omandamine on meie riigile elulise tähtsusega; see kaaluks üles kõik territoriaalsed vallutused, mis võiksime saavutada Saksamaa ja Austria kulul. Bosporuse ja Dardanellide neutraalseks-kuulutamine oleks äärmiselt ebatäiuslikuks kombinatsiooniks, värdsünnitiseks, täis ohtu tulevikus ... Konstantinoopol peab saama Vene linnaks ... Must meri peab saama Vene järveks ...

Üks prantsuse tööstur, kes saabus Harkovist ja Odessast, teatab mulle, et ka seal räägitakse aina samast. Ent sellal kui Moskvas on ülekaalus peamiselt ajaloolised,

poliitilised ja usulised vaatekohad, domineerivad Lõuna-Venemaal eeskätt majanduslikud kaalutlused; *tšernozem*'i viljad ja Donetsi süsi põhjustavad siinset tungi Vahemerele.

Esmaspäev, 28. detsember 1914.

Kaks voolu ilmuvad järjest selgemini vene avalikus arvamuses; üks neist sihib helkivate silmapiiride, muinasjutlike vallutuste, Konstantinoopoli, Traakia, Armeenia, Trapezundi, Pärsia allaheitmise poole ... Teine pidurdub aga germaani kalju ülesaamatu tõkke ees ja mõõnates süngemate perspektiivide suunas lõpetab pessimismiga, võimetuse ja resignatsiooni tunnetega.

Kõige imelikum on aga, et need mõlemad voolud võivad tihti esineda koos või vähemasti vahelduda ühe ja sama isiku juures, just nagu rahuldaksid nad kumbki vene hinge kaht tähtsamat eri omadust: kalduvust niihästi unistusile kui ka pettumusele.

Teisipäev, 29. detsember 1914.

Milline kummaline olend too Anna Aleksandrovna Võrubova! Tal pole ühtegi aunime, mingisuguseid ülesandeid, ta ei puutu millessegi ega võta osa ühestki tseremooniast. See jonnakas tagasihoidlikkus ja täielik isiklikkude huvide puudumine annavadki talle kogu ta kaalu keiserlikkude kõrguste ees, keda lakkamatult piiravad aina nurujad ja auahned tüübid. Keiserliku erakantselei direktori Tanejevi tütrena on ta peagu vaene. Ja ainult suurima vaevaga saab keisrinna teda vahetevahel meelitada vastu võtma mõnd tühist väärtuseta ehet, mõnd kleiti või mantlit.

Ta on kaunis ränga kehaga tavaline olend, ümmarguse pea, lihavate huulte, selgete kuid ilmetute silmade, lopsakate vormidega, punetav. Ta vanus on kolmkümmend kaks aastat. Rõivastub täieliku provintsiaalse lihtsusega. Ka on ta äärmiselt jumalakartlik ja eba-

intelligentne. Olen teda kahel korral kohanud ta ema m-me Tanejevi, sündinud Tolstoi juures, kes on vastuoksa väga peen ja haritud naisterahvas. Vestlesime kolmekesi kaua; Anna Aleksandrovna tundus mulle üpris lühiarulise ja sarmita vaimuga olendina.

Noore neiuna oli ta keisrinna auneitsiks; too pani ta mehele kellelegi mereväe ohvitserile, laevastiku leitnandile Võrubovile. Paaripäevasele kooselule järgnes lahutus.

Praegu elutseb m-me Võrubova Tsarskoje Seloos ühes sootuks tagasihoidlikus villas, Srednjaja ja Tserkovnaja nurgal, kahesaja meetri kaugusel keiserlikust lossist. Hoolimata etiketi valjusest teeb keisrinna oma sõbranna juurde tihti pikki visiite. Ta on pealegi Võrubovale loovutanud lossis erilise toa puhkuseks. Seega need kaks naist ei lahku teineteisest peagu üldse. Eriti Võrubova veedab omalt poolt päris korrapäraselt kõik õhtud keiserlikkude kõrguste ja nende laste juures. Keegi muu ei pääse kunagi sellesse perekondlikku ringi; mängitakse seal kabet, laotakse passiansse, *puzzles*, tehakse pisut muusikat; loetakse valjusti väga vooruslikke romaane, eeskätt inglaste omi. Kui lapsed on läinud oma tubadesse, jääb Võrubova veel peagu kesköödni keiserliku paari juurde; sel moel võtab ta osa kõigist nende vestlusist, kusjuures peab alati Aleksandra Feodorovna poolt. Et keiser kunagi ei julge midagi otsustada keisrinnalt arvamust või isegi nõusolekut pärimata, siis on tegelikuks Venemaa valitsejaiks õieti keisrinna ühes m-me Võrubovaga!

Vürstinna R..., kellega keisrikoja üle hiljuti juttu ajasin, ütles mulle:

— Kas pole kurb mõelda, et Venemaa valitsejad viibivad säärases õhkkonnas? Nad jätavad mulje inimestest, kes elavad mitte kunagi tuulutamist näinud tubades... Kujutelge ainult: m i t t e k u n a g i ei näe neid keegi intiimselt, ...ei jaluta nendega, ei lõunasta nende juures, ei veeda nende juures õhtut, mitte keegi... peale Anna Võrubova!.. Kui tuletan meelde mu vanemate jutustusi Aleksander II ja Aleksander III õueelust, tekib mul himu nutta. Muidugi oli ka seal intriige, rivaliseerimist, lemmikutevalitsust, isegi skandaale, nagu kõigis õukondades. Kuid seal oli vähemasti elu. Oli võimalusi

keiserlikele kõrgustele läheneda; nende ees võidi väljenduda isegi kaunis vabalt; nad õppisid sel moel paljugi asju tundma. Teiselt poolt õpiti neid endid tundma ja armastama... Nüüd aga... Milline viletsus, milline langus!..

Kuidas määritella m-me Võrubovat? Milles seisab ta käitumise varjatud jõud? Milliseid sihte ja unistusi ta taotleb! Kõige sagedamini kuulen teda nimetatavat intrigandiks. Mis intrigant aga niisugune on, kes põlgab auavaldusi ega taotle kasu? Kui ma teda veel polnud näinud, ma otsisin sarnasust tema ja vürstinna Ursini vahel. Ent kui kaugel olin tõest! Ja kuidas nüüd pean vabandama kuulsa *camerera mayor*'i mälestuse ees! Too naine valitses küll Philippe V ja Marie-Louise abieluintiimsuste üle, kuid Saint-Simon võis temast siiski kirjutada, et „tal oli äärmiselt noobel esinemine, mis pigemini veetles kui peletas", ja et kui talle süüks lugeda suuri ambitsioone, siis olnud need vähemasti „avarapilgulised ambitsioonid, tublisti kõrgemad ta soo tavalisist nõudlusist". Lõpuks ühines temas poliitilise intrigandi andekus kõige hiilgavamate ja kõrgemate vaimsete omadustega, rääkimata veel galantsuse sarmist, mis temas esile tungis isegi kõrgemas vanaduses. Selle suurepärase naiseksemplari kõrval jätab Võrubova sootuks haleda mulje. Et mõista ta seisukohta ja osa keiserlikus palees, piisab vahest, kui arvestame ta isiklikku kiindumust keisrinnasse — madalama ja serviilse olendi kiindumust alati haiglasse, oma võimust masendatud ja hirmust piinatud isevalitsejannasse, kes tunneb endal lasuvat kohutavat saatust...

Kesknädal, 30. detsember 1914.

Siseminister Nikolai Maklakov jutustab mulle ühest oma hiljutisest reisujuhtumisest, mis heidab huvitavat valgust vene inimese hingelaadile:

— Olin parajasti *troika*'ga teel Jaroslavli, räägib ta mulle. — Sõitsin üksinda ja olin veel kõigest umbes kaks-

teistkümmend versta linnast eemal, kui jäin lumetuisu kätte. Isegi paari sammu kaugusele polnud võimalik enam midagi seletada. Kutsar piitsutab siiski hobuseid, et enne pimeduse tulekut linna jõuda. Ent varsti kaotab ta sihi; lööb kõhklema, pöörab kord paremale, kord vasemale. Muutun juba rahutuks, seda enam, et tuisumöll aina tugevneb. Äkki jääb sõiduk seisma. Kutsar lööb kolm korda laialt risti ette ja pomiseb palve. Siis, heites ohjad aisadele, hüüab ta hobustele: „Hei, hei! edasi! lapsukesed! kärmesti, vennikesed!..“ Kolm hobust ajavad kõrvad kikki, tõmbavad läbi sõõrmete õhku, pööravad päid igasse suunda ja sööstavad siis läbi silmi ummistavate iilingute kiiresti kihutama. Kutsar pöördub seepeale minu poole ja ütleb: „Kae, *barin*, kui ise enam teed ei tea, siis jäta kõik parem lojuste ja jumala hoolde!“ Tund aega hiljemini jõudsingi Jaroslavli.

Vastan Maklakovile:

— Teie apoloogia on küll väga poeetiline, kuid pean tunnistama, et oskaksin seda paremini hinnata rahu aegadel.

Neljapäev, 31. detsember 1914.

Tunni aja pärast lõpeb 1914. aasta,
Maapao nukrust...

Aja kestel, mil sõda mullistab maailma, on sündmused nii palju kordi vastu rääkinud kõige mõistlikumaile arvestustele ja valeks teinud arukamaidki oletusi, et enam ei oska midagi ennustada; vahest ainult kõige lähemate vaateveerude ja vahetumate võimaluste suhtes usaldaks veel midagi öelda.

Täna pärast lõunat oli mul Šveitsi saadiku Odier'ga pikk ja vaba jutuajamine, mille kestel toimunud vastastikune informeerimine ja nii meie ühiste kui ka erinevate seisukohtade võrdlemine on mu silmaringi tublisti laiendada aidanud. Odier omab selget, täpsat taipu ja ilmutab suurte elukogemuste kõrval teravat realiteeditunnet. Jõudsime ühisele veendumusele, et Saksamaa on rängasti eksinud, lootes sõda kiiresti lõpetada; et heitlused veni-

vad pikale, väga pikale, ja et lõplik võit kuulub sellele, kes kõige kauemini vastu peab.

Sellelt seisukohalt vaadates osutub küsimus Venemaa suhtes väga muret-tekitavaks. Venelane kaldub ju nii kergesti julgust kaotama, oma ihasid muutma, oma unistusist villanduma. Hoolimata ta imesteldavaist vaimu- ja südameomadusist kogeb vene rahvas oma moraalses elus ometi nii palju pankrotte ja nurjumisi. Tüüp, keda vene kirjandus kõige sagedamini kujutab, on meeltheitja, resigneerunu, ebaõnnestunud inimene. Lugesin äsja haarava lehekülje Tšehhovist, kirjanikust, kes Tolstoi ja Dostojevski järel on kõige paremini analüüsinud vene hinge: *„Miks väsime nii ruttu? Millest tuleb, et kulutanud alul nii palju innustust, kirge ja usku, oleme juba kolmekümne-aastaseina peagu alati pankrotis? Ja kui langeme, millest siis tuleb, et me kunagi enam katseidki ei tee endid jälle jalule ajada? . . .“*

VIII PEATÜKK.

1. jaanuar — 13. veebruar 1915.

Keisrinna olemus ja hingelaad. — *Ohrana*. Ta ajalugu, eesõigused, võim. — Palee politsei ja keisri isiklik julgeolu. — Venelase usuelu. Evangelism ja müstitsism. Lahkusud. — Rasputin ja Võrubova. — Vene üliõpilane. — Poola küsimus. — Keiser Wilhelmi taasleitud telegramm. — Revolutsioonilise sotsialismi kangelasi: Burtsev. — Piinlik ülesanne. Jne.

Reede, 1. jaanuar 1915.

Ajan Sazonovi ja Buchananiga sõbralikult juttu väljavaateist, mida uus 1915. a. avab meie koostööle. Ühelgi meist pole vähemaidki illusioone määratute jõupingutuste suhtes, mida sõda meile kanda veeretab ja millest meil pole võimalust ega õigustki kõrvale põigelda, sest küsimuses seisab paraku kogu meie rahvusliku elu rippumatus.

— Kõigest hoolimata, ütlen mina, — annavad viimaste kuude sündmused rindel meile minu arvates ühe väga kasuliku õppetunni, mida ülekohus oleks jätta endi huvides ära kasutamata.

— Millise? pärib Sazonov.

Ma jätkan, rõhutades eriti oma sõnade täiesti isiklikku laadi:

— Et sakslaste massi nii raske on purustada, siis peame kogu oma jõu ja energia pühendama sellele, kuidas Austria-Ungarit germaani koalitsioonist välja lülitada. Usun, et saaksime sellega üsna lühikese aja jooksul hakkama. Keiser Franz-Joseph on juba väga vana;

teame, et ta kahetseb südamest sõja alustamist ja igatseb ainult üht: surra rahus. Ta väed on teie rindel Galiitsias pidanud vastu võtma ühe kaotuse teise järele; nüüdsama saavutasid serblased Valievo juures nende üle hiilgava võidu; ka Rumeenia hoiak on ähvardav; Itaalia on alles kahevahel. 1859. ja 1866. aastast saadik pole Habsburgide dünastia kogenud suuremaid kaotusi kui praegu. Ometi oli siis toosama Franz-Joseph nõus andma suuri territoriaalseid hüvitusi, et ainult päästa oma krooni... Vaadake, omavahel öeldud, mu kallis minister, kui Viini kabinett nõustuks nüüd loovutama teile Galiitsiat ja Serbiale Bosnia-Hertsegoviinat, kas poleks see küllaldaseks saavutuseks, et Austria-Ungariga eraldi rahu sõlmida!

Sazonov teeb grimassi ja vastab mulle kuivalt:

— Aga Böömi, aga Kroaatia? Jätate nad praeguse võimu alla edasi?.. Pole võimalik.

— Et kõnelen eraviisil ja avaldan ainult oma isiklikke arvamusi, siis lubage öelda, et arvestades Prantsusmaa hirmsaid katsumisi tunduvad tšehhi ja jugoslaavia küsimused tähtsuselt hoopis teisejärgulistena.

Sazonov raputab ärritatult pead:

— Ei. Austria-Ungari tuleb tükeldada.

Tulen oma esialgsete argumentide juurde tagasi ja arendan neid laiemalt. Näitan, kuidas strateegia ja meeleolude seisukohalt annaks Austria-Ungari väljalangemine tähtsaid tulemusi; kuidas eeskätt Venemaa ise sellest kõige enam kasu saaks; et meie peamiseks huviks ja otseseks kohuseks on koondada kogu oma pealetungi- ja turmamisjõud eeskätt Saksamaa vastu; kuidas lõpuks juhul, kui Viini kabinett peaks meile pakkuma mõistlikke rahutingimusi, teeksime ränga vea neid *a priori* tagasi lükates. Pealegi võiksime nõuda tšehhidele ja kroaatidele avarat autonoomiat: seegi oleks slavismi idee seisukohalt juba väga kaunis võit.

Sazonovile näib mu visa pealekäimine mõjuvat:

— Tõepoolest, ütleb ta, — see nõuab järelemõtlemist.

Teisipäev, 5. jaanuar 1915.

Tänavaaskeldused on alati õpetlikud. Märkan tihti, kuidas möödamineva *mužik*'i ilme on tühi, laokil ja äraolev.

Näiteks tähelepanek, mida võib teha igal ajal ja mis pakub end tihti ise, ilma otsimata.

Kaks saani tulevad kumbki eri küljest; nad on teineteisest veel kõigest 20 meetri kaugusel ja tulevad otse teineteise peale. Kutsarid on harilikult ohjad hooletult hobuste turjale vajuda lasknud. Nende pilk eksleb ringi ega pane palju midagi tähele. Vahepeal on sõidukid lähenenud juba 10 meetrini teineteisest. Nüüd hakkavad ka kutsarid lõpuks märkama, et juhul, kui nad suunda ei muuda, tekib tingimata kokkupõrge.

Kõhkleva ja aeglase liigutusega saadakse lõpuks ohjad kätte. Kuid ka juba sootuks lähedane tõkestus jääb nende silmis ikka veel kuidagi segaseks. Alles siis, kui hobused on juba peagu koonupidi koos, kisub neid järsk ohjatõmme äkki paremale ..., juhul kui mõlemad saanid polegi juba uperkuuti lumes.

Sageli olen päris huviga jälginud, kui palju aega kulub momendist, mil kumbki vastusõitja teineteist märkab, momendini, mil nad teevad tarviliku liigutuse kokkupõrke vältimiseks. Oma taskukellal olen lugenud neli kuni kaheksa sekundit. Pariisi ja Londoni kutsarid otsustavad esimesel hetkel ja teostavad oma otsuse vähemasti ühe sekundi jooksul.

Kas peab sellest järeldama, et *mužik* on pikaldase taibuga ja tuim? — Ei sugugi. Ta vaim eksleb ainult kusagil omapead ringi ega keskendu millelegi. Muljed ja ideed arenevad ta ajus segaselt, katkendlikult, seostumata reaalsusega. Ta tavalisemaks seisukorraks on hõljumine unistuse ja vaimse laokiloleku vahel.

Neljapäev, 7. jaanuar 1915.

Juba üheksa päeva on käimas haruldaselt äge võitlus Visla vasemal kaldal, Bzura ja Ravka vahelises sektoris. 2. jaanuaril õnnestus sakslastel vallutada tähtis

positsioon Boržymov: nende pealetungifront pole seega Varssavist enam kaugemal kui 60 kilomeetrit.

Moskvas hinnatakse säärast seisukorda äärmise tõsidusega, kui uskuda ühe inglise ajakirjaniku muljeid, kes alles eile lõunatas *„Slavjanski Bazar'*is": „Moskva kõigis salongides ja ringkondades," ütles ta, „ollakse väga kibestunud pöördest frondil. Ei osata endile kuidagi seletada, miks Vene pealetung järsku täiesti lakkas ja millest nüüd need alatised taganemised, millele ei näi tahtvat tullagi lõppu. Süüdlaseks ei peeta siiski suurvürst Nikolaid, vaid keisrit ennast, kõige enam aga keisrinnat. Aleksandra Feodorovna kohta liiguvad ringi kõige absurdsemad kuulujutud; Rasputinit süüdistatakse enda müümises Saksamaale ja keisrinnat nimetatakse nüüd ainult veel *nemka'*ks, s. o. „sakslannaks"."

Juba palju kordi kuulen Aleksandra Feodorovnale ette heidetavat, et ta Venemaa keisrinnana säilitavat sümpaatiaid, teatavat eelistust ja õrnusetundeidki Saksamaa vastu. Õnnetu naisterahvas ei ole vähemalgi määral sääraseid süüdistusi ära teeninud; kuid ta teab neist ja need rõhuvad teda.

Aleksandra Feodorovna pole ei vaimult ega südamelt sakslanna, ega ole seda ka kunagi olnud. Tõsi, ta on sakslanna sünnilt, vähemasti isa poolt, sest ta isaks oli Ludwig IV, Hesseni ja Reini suurhertsog; kuid ema, printsess Alice'i poolt, kes oli kuninganna Victoria tütar, on ta inglanna. A. 1878 kaotas ta kuueaastasena oma ema ja sellest ajast peale elas ta pidevalt Inglise kuningakoja juures. Ta kasvatus, õpetus, ta vaimne ja moraalne kujunemine toimus seega täiesti inglislikult. Veel praegugi on ta oma välimuselt ja käitumiselt inglanna. Talle on omane teatav kangus ja puritaanlik hoiak, ta sisetunne on jäik ja leppimatult vali. Lisaks on tal palju inglispäraseid intiimsemaid harjumusi. See on, muide, ka kõik, mis temas on säilinud slaavlikkude algmete kõrval.

Ta olemuse põhilaad on täiesti venestunud. Hoolimata tema ümber põimuvaist legendidest ei kahtle ma seepärast sugugi ta patriotismis. Ta armastab Venemaad hõõguvalt. Ja kuidas ta ei peakski tundma end seotuna oma teise kodumaaga, mis kehastab talle kõiki ta huvi-

sid naisena, abikaasana, valitsejannana, emana? Kui ta a. 1894 troonile tõusis, oli juba teada, et ta ei armasta Saksamaad, eriti aga Preisimaad. Viimaste aastate jooksul on ta keiser Wilhelmi suhtes omandanud isikliku antipaatia; just temale veeretabki ta kogu vastutuse sõja pärast, „selle vastiku sõja pärast, mis iga päev paneb veritsema Kristuse südame". Kuulnud Louvain'i põletamisest, hüüdnud ta: „Pean punastuma, et olen olnud sakslanna!"

Kuid ta moraalne naturalisatsioon on veelgi sügavam. Mingi imeliku sisemise nakkuse kaudu on ta vähehaaval endasse sulatanud kõige vanemad ja spetsiifilisemad vene hinge elemendid, kõik selle tumedamad, emotsionaalsemad ja udusemad algmed, mis leiavad oma kõrgema väljenduse müstilises religiositeedis.

Olen juba maininud haiglasi kallakuid Aleksandra Feodorovna juures emapoolse pärandina; ta õe Jelizaveta juures on need arenenud eksalteeritud heategevuse harrastuseks ja ta venna, Hesseni suurhertsogi juures maitseveidrusteks. Need pärilikud kalduvused, mis positiivsemas ja tasakaalustatud Lääne-Euroopa õhustikus oleksid enamvähem pidurdunud, leidsid Venemaal eest kõige soodsamad tingimused täielikuks väljakujunemiseks. Moraalne rahutus, krooniline kurbus, ebamäärased hingeahastused, erutuse ja roidumuse vaheldumised, painavad mõtted nähtamatuist ja kõrgemaist jõududest, anduvus ebausule — kas pole need kõik tundemärgid, mis iseloomustavad hämmastava selgusega keisrinna isikut, juurdunud ja kodunenud kogu vene rahvas? Isegi kuulekus, millega Aleksandra Feodorovna alistub Rasputini mõjule, kas pole seegi sama iseloomustav. Kui ta näeb Rasputinis *boži tšelovek*'i, „jumalainimest"... „tagakiusatud pühakut, nagu oli seda Kristus variseride poolt"; tunnustab tema ennustamis-, imetegemis- ja kurjade vaimude väljaajamise võimeid, kui ta seob tema õnnistamisega mõne poliitilise või sõjalise aktsiooni kordaminekut — eks ta käitu siis täpsalt nii nagu mõni muistne Moskva *tsaritsa*. Ta viib meid tagasi Ivan Julma või Mihhail Feodorovitši aegadesse ja raamistub, nõnda öelda, muistse Venemaa bütsantslikesse dekoratsioonidesse.

Kella kolme paiku pärast lõunat, kui päeva viimsed helgid kustuvad kahvatusse videvikku, sammun piki Kronverski Prospekti, et minna prantsuse haiglasse, mis asetseb Vassili saare tagaosas.

Vasemal joonistuvad taevale Petropavlovski kindluse teravatipuliste bastioonide lumerüüs piirjooned, mille massist vaevu seletab riigivangla lamedat katustikku. Raske tinane udu rõhub Romanovite haudu kätkeva katedrali kuplit ja selle tipul asetsev kuldne nool kaob läbipaistmatusse taevasse. Eespool valendab läbi tühja ja lageda pargi luise oksastiku jääga kaetud Neva tardunud pind.

Ängistavat muljet, mida äratavad minus paik ja aeg, suurendab veelgi üksindase tänava nurgal asetsev madal, kollakate müüride, võretatud akende, salatseva ja räpase välimusega maja, millest möödun. Parajasti väljuvad sellest kaks sandarmiohvitseri. See on *Ohranka*.

See kardetav asutis on pärit juba Peeter Suure ajast, kes rajas ta 1697. a. nime all *Preobraženski Prikaz*. Ta ajaloolisi algmeid tuleb siiski otsida palju kaugemast minevikust; neid leiab juba bütsantsi traditsioonidest ja tatari ikke aegseist kommetest. Ta esimeseks direktoriks oli vürst Romodanovski ja ta omandas jalamaid jubeda kuulsuse. Spionaaž, pealekaebamine, piinamised ja salajased hukkamised said Vene poliitika harilikeks tööriistadeks. Kohe esimestest päevadest peale omandas *Preobraženski Prikaz* kõik riigiinkvisitsiooni võtted, nimelt salapäratsemise, omavoli ja julmuse. Keiser Petr II, Anna Ivanovna ja Jelizaveta Petrovna valitsuse ajal kaotas asutis küll pisut oma esialgsest võimust, kuid keisrinna Katarina II, „filosoofide sõber", andis talle kärmesti tagasi ta endise valgustkartva ja karmi iseloomu. Aleksander I jätkas selle oivalise renomee säilitamist.

Oli tarvis Nikolai I despootlikku geeniust, et leida vigu ja puudusi veel sellegi asutise juures, mis oli jõudnud välja paista juba nii paljude vägitegudega. Järgmisel päeval pärast dekabristide vandeseltsi paljastamist reorganiseeris ta *Ohranka* täiesti ümber, andes talle

uueks nimeks *Tema Keiserliku Majesteedi isikliku kantselei kolmas osakond*. Kogu selles reformis endas märkab selgesti preisi meetodite — preisi bürokratismi ja preisi militarismi — mõju. Asutise juhtimine usaldati ühele saksa päritoluga kindralile, krahv Aleksander Benckendorfile [1]. Veel kunagi pole ühelgi autokraadil olnud kasutada nii vägevat juurdlemise ja jälitamise organit kui see. Paar aastat säärast režiimi, ja Venemaa oli sõna tõsises mõttes muutunud „politseiriigiks".

Segadusis, mis järgnesid Krimmi sõjale, arvas Aleksander II vajalikuks riigi administratiivset seadusandlust pisut moderniseerida. Seetõttu näiteks kohtuvõim, mis seni ei pakkunud vähimatki õiguslikku kaitset, korraldati täiesti ümber Lääne-Euroopa vaimus. *Kolmas osakond* säilitas aga sellest hoolimata kõik oma päratusuured privileegid. Et endale täit aru anda, millist osa ta mängis riigis ja seltskonnas, piisab, kui meelde tuletame, et ta ülemaiks olid järgemööda krahv Orlov, vürst Dolgoruki ja krahv Šuvalov.

Aleksander II tapmine 1881. a. ja nihilistliku liikumise levimine olid headeks trumpideks liberaalsete reformide vastastele. Kogu oma valitsemisaja jooksul tegi „üliusklik" keiser Aleksander III siiraid pingutusi „modernismi" pahade idude summutamiseks ja Venemaa tagasiviimiseks Moskva tsaaride teokraatliku ideaali juurde. Politseil tuli selles reaktsioonilises töös muidugi täita väga väljapaistvat osa. Kuid 1880. a. augustikuu keskpaigast peale ei sõltunud *Ohranka* siiski enam *Tema Keiserliku Majesteedi isiklikust kantseleist*, vaid tehti alluvaks siseministeeriumile, kus ta koos sandarmikorpusega moodustas erilise departemangu.

Kindral Tšerevini juhtimisel, kes oli keiser Aleksander III isiklik sõber, püsis ta niisama võimsana kui keiser Nikolai I ajal. *Ohranka* oli ümbritsetud salapärasusega, ta harunes üle kogu riigi, ulatudes isegi välismaile, oli kohtust sõltumatu ja kasutas määratuid ressursse vabana igasugusest kontrollist. Sellisena ta pani end tihti vastu rääkimatult maksma ministrite ja isegi keisri enda suhtes.

[1] Kuulsa vürstinna Lieveni, Guizot' sõbratari, vend.

Nikolai II on äärmiselt harras oma isa mälestuste ja vaadete austaja; seepärast ei tahtnud ta ka vähimatki muuta selles nii siirast lojaalsusest hingestatud ja nii innukalt dünastia huvide eest valvel seisvas organisatsioonis. Ta ukaasid 23. maist 1896 ja 13. detsembrist 1897 suurendasid ja tugevdasid veelgi politseivõimu.

See tuli eriti selgesti nähtavale 1905. a. revolutsiooniliste rahutuste puhul, kus *Ohranka* ise õhutas igal pool streike, atentaate, pogromme ja mobiliseeris muuseas tegevusse kindral Bogdanovitši „mustsajagi"; kus ta püüdis üles ässitada talupoegade fanatismi ortodoksse tsarismi huvides. Vaidlused, mis toimusid duuma ees 1906. a. juunis, vürst Urussovi paljastused, selle põhjal alustatud protsess endise politseidirektori Lopuhhini vastu, politseiametnikkude Gerassimovi ja Ratškovski ülestunnistused ja mahasalgamised paljastasid täiel määral koletuslikku osa, mida etendasid politseiagendid, provokaatorid Azev, Gapon, Harting, Tšigelski, Maikov ja teised säärased viimaste aastate anarhistlikes vandeseltsides. Nende käed arvatakse olnud mängus isegi siseminister Plehwe ja koguni suurvürst Sergei tapmisel.

Millega teotseb *Ohranka* praegu? Mis plaanid tal on? Mulle kinnitatakse, et ta praegune direktor, kindral Globatšev, olevat võrdlemisi tagasihoidlik ametnik. Kuid kriitilistel silmapilkudel pärib asutise vaim harilikult alati võidu oma šefi isiklike omaduste üle.

Lisaks ei tohi unustada, et siseministeeriumis juhib praegu politseidepartemangu Beletski, kes on tuntud südametunnistuseta inimesena, sama ettevõtliku kui võltsinagi; ta on Rasputini ja selle bande truualamlik sulane [1].

[1] *Ohranka* saab ülirikkalikult salajasi toetusi. Ta normaalne aastane eelarve on umbes 3.500.000 rubla. Sellest on ajakirjanduse mõjustamiseks üksi ette nähtud tervelt 400.000 rubla. Lisaks kaetakse ta erakorralisi kulusid riigieelarve erisummades ette nähtud 10 miljonist rublast, mille krediit on avatud rahaministrile ettenägemata kulude katmiseks riigi administratiivsel valitsemisel; seda raha võib ta aga kasustada ainult keisri igakordse isikliku korralduse põhjal.

Politseidepartemangule siseministeeriumi juures ja ta harule *Ohranka*'le allub kogu riigi politseivõim tervena, nii administratiivne, kohtulik kui ka poliitiline politsei. Kuid peale nende kahe suure avaliku heakorravalve organisatsiooni on olemas veel eriline täiendav mehhanism, mida juhib kojaministeerium ja mille kitsamaks ülesandeks on keiserlikkude kõrguste isikliku julgeoleku valve! Uuemas ajaloos ei tunne ma ühtki teist monarhistlikku riiki, kus valitsejate julgeolek vajaks nii aktiivset ja peensusteni ulatuvat valvsust, säärast avalike või salajaste ettevaatusabinõude barjääri monarhi isiku ümber. See süsteem on korraldatud järgmiselt.

Kõik keisri isiklikuks kaitseks koondatud sõjaväelised ja administratiivsed organid seisavad keiserliku lossi komandandi käsutuses. Viimane amet on üks ihaldatavamaid, sest ta annab selle omaja kätesse kõige laiema tegevusvabaduse ja õiguse alati keisrile läheneda. Praegu on selles ametis kindral Vladimir Nikolajevitš Vojeikov, endine kaardiväe husarite rügemendi pealik, kojaministri krahv Fredericksi väimees. Tema eelkäijaks oli kindral Dedulin, kes omakorda järgnes kurikuulsale kindral Trepovile.

Kindral Vojeikovi käsutada on esmajoones *Kasakate ihukaitse-rügement,* millese kuuluvad neli eskadroni, üldarvult 650 meest; rügemendiülemaks on kindral krahv Aleksander Grabbe. Need kasakad on valitud kõige energilisemate ja tugevamate meeste seast ja täidavad valveteenistuse, patrulli ja väljaspool lossi ka eskordi ülesandeid. Nemad ongi need, keda näeb ööd kui päevad 50-meetriste vahemaade taga galopeerimas Tsarskoje Seloo parki ümbritseval alleel.

Edasi tuleb *Tema Majesteedi rügement,* millesse kuulub 4 pataljoni, koguarvult umbes 5000 meest; selle rügemendi pealikuks on kindral Ressin. Valitud valju hoolega kõigist kaardiväe osadest, silmatorkavalt maitsekad oma lihtsais mundreis, täidavad need eliitjalaväelased postilseismise ülesandeid pargi raudvõrestiku juures ja laialipillatud valvekohtadel ka pargis eneses; peale selle peavad nad mehitama veel umbes kolmkümmend valve-

posti keiserliku lossi vestibüülides, kuluaarides, treppidel, köögis, sahvreis ja keldreis.

Peale selle ratsa- ja jalaväe kontingendi seisab kindral Vojeikovi käsutuses veel üks eriline väeühik, *Tema Majesteedi raudtee-rügement*, millesse kuulub 2 pataljoni, koguarvult 1000 meest. See rügement, mida juhatab kindral Zabel, saadab, keisri teekonnal viibides, keiserlikku rongi ja valvab ühtlasi raudtee korrasolu järele. Ta ülesanne on muide üks vastutavamaid; sest „keisrirong õhku lasta" on üks neist ideedest, mis kõige jonnakamalt kummitab vene anarhistide peas. Üks anarhistidest olevat hiljuti osanud enda koguni salaja vaguni alla poetada ja vaguni külge klammerduda, pomm taskus.

Neile sõjaväelistele ihukaitsejõududele lisanduvad veel kaks mõjusalt varustatud administratiivset organit: *Keisrikoja politsei* ja *Tema Keiserliku Kõrguse kaitsevalve.*

Keisrikoja politsei, mida juhib sandarmi-kindral Chérardi ja millesse kuulub 250 politseiagenti, täiendab mõnel määral valveposte aiaväravate juures ja ka lossiruumides enestes; ta kontrollib sissetulejaid ja väljaminejaid, vaatab üle kojateenreid, varustajaid, töölisi, aednikke, külastajaid jne.; ta jälgib ja registreerib kõike, mis toimub keiserlikkude kõrguste lähikonnas, luurab, kuulab, tuhnib, nuusib, tungib kõikjale. Oma ülesandeid täidab ta karmi kohusetruudusega. Võin seda isiklikult tõendada. Iga kord, kui keiser mind Tsarskoje Seloos või Peterhofis vastu võttis (iga kord ilmusin galavormis, koja enda tõllas, tseremooniameistri saatel), pidin alistuma üldisele korrale: paraadvärava juures valvekorral viibiv politseiohvitser tuleb, vaatab tõlla sisemuse läbi ja laseb käskjala kaudu tuua eeskirjades nõutava läbipääsuloa. Kui ma kord tseremooniadirektorile Jevreinovile säärase piinliku formalismi kohta oma imestust avaldasin, vastas see:

— Oh! härra suursaadik, ei jõua kunagi olla küllalt ettevaatlik... Ärge unustage, et keiser Aleksander II valitsemisaja lõpul nihilistid lasksid õhku Talvepalee keiserliku söögisaali; paar sammu sealt eemal asetses tuba, kus vaene keisrinna Maria parajasti võitles surmaga!..

Meie praegused revolutsionäärid pole vähem leidlikud ega vähem hulljulged... Juba seitse või kaheksa korda on katsutud ka keiser Nikolai II elule kallale kippuda...

Tema Keiserliku Majesteedi kaitsevalve omab laiemaid ülesandeid; see oleks nagu suure kõikvõimsa *Ohranka* mingi abiosakond, ainult otseses ja täielikus sõltumuses keiserliku palee komandandist. Teda juhib sandarmi-kindral Spiridovitš, kelle käsutuses on 300 politseiagenti, kes kõik on teeninud kohtu- või poliitilise politsei ametlikus kaadris; tihti abistavad neid veel arvukad salaagendid. Kindral Spiridovitši peamiseks ülesandeks on hoolitseda keiserlikkude kõrguste julgeoleku eest väljaspool lossi; niipea kui keiser või keisrinna on astunud üle *dvorets*'i läve, on ta vastutav nende elu eest. Vastutus on seda raskem, et Nikolai II omab fatalistlikku usku, nagu „ei peaks ta surema enne, kui jumala poolt selleks ettemääratud tunnil" ja lubab tarvitada enda isiklikuks kaitseks ainult väga varjatud vahendeid, igatahes mitte silmanähtavaid politseijõude. Et tõhusalt oma ülesannet täita, peab keiserlik kaitsevalve põhjalikult tundma riigivastaste rühmade organisatsiooni, kavatsusi, ettevõtteid, salaplaane, üldse kogu nende hulljulget, kihavat põrandaalust elu. Selleks informeeritakse kindral Spiridovitšit kõigest, mis politseidepartemangul ja *Ohranka*'l riigivastaste sepitsusist on õnnestunud teada saada. Tema täita usaldatud suure tähtsusega ülesanne õigustab teda tungima kõigisse administratsioonidesse, omale teadmiseks välja nõudma kõigi uurimiste tulemusi. Keiserliku kaitsevalve pealik toob seega oma otsese ülemuse, keiserliku lossi komandandi kasutusse väga kardetava poliitilise ja sotsiaalse spionaaži relva.

Laupäev, 2. jaanuar 1915.

Äsja vastab Delcassé minu 1. jaanuari telegrammile, milles talle aru andsin mu jutuajamisest Sazonoviga sellest, kas oleks võimalik Viini kabinetti eraldi rahu tegema sundida: ta soovitab mulle tungivalt mitte ainsa sõnagagi Vene valitsusel arvamust lasta tekkida, nagu ei loovutaks me talle Austria-Ungarit tervena.

Kas vene rahvas on tõesti nii usklik, nagu üldiselt kinnitatakse? Säärase küsimuse olen endale sageli esitanud. Ja mu vastused on olnud kaunis kõikuvad. Lugenud eile õhtul paar sugestiivset lehekülge Merežkovskist religiooni ja revolutsiooni üle, tükib see küsimus mind uuesti vaevama.

Vene sisetunde suur usuline traagika seisab nähtavasti selles, et ta rahvas on usklikum, vähemasti kristlikum kui ta kirik tegelikult. Masside usuelamusis on enam hinge, enam müstikat ja evangeelsust kui ortodoksses teoloogias ja ta eeskirjades. Kirik laseb end autokraatiast orjastada, muutub administratiivseks ja politseiliseks institutsiooniks ning kaotab päev-päevalt ikka enam võimu inimeste hingede üle.

Tolstoi palju kära tekitanud lahkulöömine kanoonilisest ortodoksiast on juba tervelt viisteistkümmend aastat tagasi paljastanud kogu selle hingelise kriisi sügavuse, mille all Venemaa kannatab. Kui püha sinod müristas oma väljaheitmiskäsu, voolasid Jasnaja Poljanasse kokku aina kaastunde ja imetluse tõendused. Isegi paljud vaimulikud protesteerisid sinodi säärase valju otsuse vastu; seminaristid hakkasid streikima; ja kõikide pahameel oli nii suur ja üldine, et Peterburi metropoliit leidis lõpuks vajalikuks saata krahvinna Tolstoile avalik kiri, milles püüdis seletada püha sinodi otsust koguni kui „armastuse ja halastuse tegu" tema äralangenud mehe vastu.

Vene rahvas on sügavasti evangeelne. „Mäejutlus" moodustab peagu kogu ta religiooni sisu. Juba ristiusku pöördumise algpäevist peale on ta usu olulisemaks osaks jäänud lunastuse müsteerium, mis, jumalast välja voolates, on päästnud maailma. Tema usutunnistuse *credo*'ks on Galilea jutluse sõnad: *„Armastage oma vihamehi, õnnistage neid, kes teid ära vannuvad; tehke head neile, kes teid vihkavad ... Teie ei pea mitte tigeda vastu panema ... Mina tahan halastust ja ei mitte ohvrit ..."* Sealt ongi pärit vene *mužik*'i lõpmatu kaastunne vaestele, õnnetuile, alandatuile, solvatuile, kõigile sel või tei-

sel viisil saatusest rõhutuile. Just see vajutabki Dostojevski teostele rahvusliku tõe tabamise pitsati: see tõde näib tervenisti seisvat Jeesuse kutses: *„Tulge minu juurde kõik, kes te vaevatud ja koormatud olete!"* Almuseandmine, heategevus, võõrastelahkus on alama rahva keskel äärmiselt lopsakalt arenenud. Olen rännanud ringi kogu maailmas ja pean tunnistama: ükski rahvus pole nii helde kui venelased.

Mužik januneb, muide, enesegi suhtes seda halastust, mida ta osutab teistele. Ta näoilme on harduses ja palves otse liigutav, kui ta endale laialt risti ette lööb ja ortodoksaalse liturgia lakkamatut refrääni pomiseb: *Gospodi pomilui*! „Issand halasta!"

Peale halemeelsuse õnnetute vastu näib mulle rahva sisetunde aktiivsemaks elamuseks olevat patu teadvus. Ka selles tundub veel Galilea jutluse mõju. Venelane on enda süü ja meeleparanduse ideest nagu võlutud. Nagu piibli tähendussõnas tölner, nõnda kordab ka tema lõpmata: *„Jumal, ole mulle, vaesele patusele, armuline!"* Kristuses näeb ta peamiselt seda, kes ütles: *„Sest inimese Poeg on tulnud otsima ja õndsaks tegema, mis ära kadunud on"* ja *„Mina ep ole tulnud õigeid, vaid patuseid meeleparandusele kutsuma."* *Mužik* ei väsi kunagi kuulamast Luuka evangeeliumi, mis on peamiselt andestamise evangeelium. Kõige sügavamalt mõjub ta südamele patulunastamise ja eelistuse kuulutamine Taevase Isa poolt neile, kes oma eksimusi kahetsevad: *„Mina ütlen teile, et nõnda on rõõm taevas ühe patuse pärast, kes meelt parandab, enam, kui üheksakümne peale üheksa õige pärast, kellele meeleparandamist ei ole tarvis."* Ta võib lõpmatult jutustada tähendussõna kadunud pojast ja eksinud lambast, saamaria pidalitõvese parandamisest ja jumalariigi lubamisest heale röövlile ristipuul.

Vastupidi üldisele arvamusele ei omista venelane samal ajal aga väliseile rituaalseile toimetusile mingit erakordselt suurt tähendust. Muidugi etendavad vaimulikud talitused, jumalateenistus, sakramendid, õnnistused, ikoonid, ristimärgilöömised, põlvitamised suurt osa ta usklikkuses, sest ta elav kujutlusvõime teeb teda äärmiselt vastukõlaliseks vaatemängudele. Kõige olulisem

tema juures on siiski just sisemine usklikkus; see on puhas ristiusk, vabastatud kõigest metafüüsilisest; usk jumala õiglusse ja ta viha kartus; alatine lunastaja meeldetuletus; lisaks tasased unistused kannatusest ja surmast, ebamäärased mõtisklused üleloomulikust maailmast ja müsteeriumist, mis meid ümbritseb.

Usulise idealismiga võib ehk mitmeti seletada ka igasuguste sektide rohkust Venemaal. Kindlasti on ka lugupidamatus, millesse ametlik kirik on langenud sest ajast peale, kui ta laskis enda orjastada autokraatiast, tublisti kaasa aidanud lahkusulise vaimu arengule. Kuid sektide suur sigivus võlgneb siiski tänu ka palju sügavamaile vene hinge põhivajadusile.

Venemaal on lõpmatult palju igasuguseid lahkusulisi ühinguid, mis tekkinud kas õigeusu kiriku rüpes või temast väljaspool. Nimetame neist eeskätt vanimat kui ka kõige silmapaistvamat ja rangemat, *raskol*'i, millel on teatavaid kokkupuutekohti meie jansenismiga. Edasi mainime *duhhoborets*'eid, kes tunnistavad ainult üht usu allikat, sisemist intuitsiooni, ja kes keelduvad sõjaväeteenistusest, et mitte verd valada; *beglopopovets*'eid, õpetusest ära langenud vaimulikke, kes pagevad ametliku kiriku saadanlikust teenistusest; *molokan*'e, „piimajoojaid", kes taotlevad galilea eluviise nende algses lihtsuses; *strannik*'uid, „matkajaid", kes valekristuse riigi eest pagedes suunata ringi rändavad läbi steppide ja Siberi lumiste metsade; *štundist*'e, kes kuulutavad agraarset kommunismi, „et lõppu teha vaarao valitsusele"; *hlõst*'e, kes oma erootilises ekstaasis usuvad, et Kristus on neis kehastunud, ja kellede hiilgavaimaks mustertüübiks on praegu Rasputin; *skopets*'e, kes endid kohitsevad, et puhastuda lihalikust toorusest; *belorizets*'eid, kes rõivastuvad valgesse „nagu taeva inglid" ja käivad süütust kuulutades külast külla; *pomorets*'e, kes salgavad ära lapsepõlves saadud ristimise, sest „kirikut valitsevat valekristus", ja kes seetõttu hiljemini oma käega uuendavad ristimissakramendi toimetust; *nikudõšnik*'uid, sotsiaalsete reeglite äärmuslikke eitajaid, kes otsivad maa peal, „seal all, järjest kaugemal", tõelist Jeesuse riiki, milles patt pole

üldse võimalik; *dušitel'*eid, „kägistajaid", kes inimlikust halastusest ja halemeelsusest, Kolgata kannatusi meenutades, lühendavad surijate vaevarikast agooniat, pigistades nende kõri kinni, — ja igasuguseid teisi! . .

Kõik need sektid lähtuvad ühisest põhiideest. Neis kõigis leiame ainult säärase kultuse algmeid, mis täiesti on rajatud südamepuhtusele ja inimeste vendusele, püüdele luua vahetut ühendust inimese hinge ja Jumala vahel; uskmatusele, et vaimulikud võiksid olla hädavajalisiks vahendajaiks Taevase Isa ja ta karja vahel; isiklikule usuelamusele, mis keeldub alistumast kiriku kammitsaile, lõpuks ja peamiselt ka vene iseloomule omasele anarhismile.

Võttes tõeks, et vene rahva uskumused suurtes joontes on just niisugused, nagu ma neid kirjeldasin, ei pääse me siiski mööda ühest kaunikesti häirivast mõistatusest. Kuidas sama *mužik*, kellel on nii evangeelselt usklik hing, laseb ennast vihapuhanguil kiskuda kõige julmematele vägivallategudele? Sest 1905. a. rahutusi iseloomustavad tapmised, piinamised, põletamised ja rüüstamised tõendavad meile, et venelane on tänapäev suuteline samasugusteks hirmutegudeks nagu Pugatševi, Ivan Julma ajal ja üldse kogu oma arenemisajaloo kestel.

Arvan, et selleks on kaks põhjust. Esimene oleks see, et venelased oma valdavas enamuses on jäänud peatuma primitiivsele arenemisastmele, kus valitsevad peamiselt instinktid ja igasuguste impulsside orjus. Ristiusk on suutnud mõjustada ainult teatavat osakest nende loomusest: ta pole aga põrmugi puudutanud nende mõistust ega apelleeri niipalju nende südametunnistusele kui eeskätt kujutlusvõimele ja tundlikkusele. Lisaks on väga oluline ka see tõsiasi, et niipea kui ta viha lahtub, langeb *mužik* otsekohe tagasi õrnusse ja kristlikku alandusse: ta nutab siis oma ohvrite pärast ja tellib nende hingerahuks kirikus hingepalveid; ta pihib avalikult oma süütegusid, taob endale vastu rinda ja puistab tuhka pähe; ta paljastab oma pattu ja naudib oma avalikku patukahetsust.

Teiseks põhjuseks on, et evangeelium ise sisaldab arvukaid kohti, millest võib jõuda kõige ohtlikumaile

järeldusile, vastavalt meie arusaamisele nüüdisaegsest riigiorganismist. Tähendussõna rikkast mehest, kes põleb põrgutules ainult seepärast, et ta oli rikas, sellal kui Laatsarus puhkab Aabrahami süles ainult seepärast, et oli vaene, on äärmiselt kardetavaks mõttetoiduks vene talupoja ja proletaarlase lihtsale vaimule. Neil kordadel, kui elu tundub neile liialt raskena, kui nad tajuvad liiga valusasti oma sotsiaalse seisundi viletsust, tuletavad nad hõlpsasti meelde ka Kristuse sõnu: *„Esimesed saavad viimasteks ja viimased esimesteks“*; tundmatu pole neile ka hirmus lause: *„Olen tulnud tooma tuld maailma. Seda parem, kui ta põletab!“* Lõpuks kalduvus kommunismi, mis pesitseb igas vene *mužik*'is, leiab enam kui ühe argumendi galilealase programmis. Tolstoi, kes nii ilukõneliselt on osanud tõlgitseda evangeeliumi „vene vaimus“, ei kõhkle kuulutamast, et isikliku omandi mõiste ei ole ühendatav kristliku õpetusega, et kõigil inimestel olgu ühesugused õigused maa viljadele nagu neil on õigus päikese kiirtelegi, ja et maa peab erandita kuuluma ainult neile, kes teda harivad.

Neljapäev, 14. jaanuar 1915.

Gregoriuse kalendri järgi algab uus aasta õieti alles täna. Kell kaks, kahvatu päikese ja hallilthelmendava taeva all, mis heidab siin-seal lumele elavhõbeda helke, läheb diplomaatlik korpus Tsarskoje Seloosse keisrile uueks aastaks õnne soovima.

Näeme jälle nagu harilikult suurte tseremooniate toredust, dekoratiivset rikkust, uhkuse ja võimu demonstreerimist, milles Vene keisrikojale pole võrdseid.

Tõllad peatuvad määratu palee ees, mille laskis ehitada keisrinna Jelizaveta, kes oli kade võistleja Louis' XV kojale. Meid juhitakse peegligaleriile, mis sätendab kullatises, kristallides, küünaldes. Saatkonnad korralduvad vanuse järjekorda, iga saadiku või ministri taga ta personaal.

Peagu kohe selle järel ilmub keiser oma hiilgava saatjaskonnaga. Tal on sõbralik ilme, ta pilk on lahtine ja rahulik.

Iga saatkonna juures peatub ta mõne minuti.

Kui ta minu juurde jõuab, annan talle edasi oma õnnesoovid, lisades neile veel sõbralikud kinnitused kindral Joffre'ilt, mis see palub edasi anda suurvürst Nikolaile. Lisan veel, et oma hiljutises teadaandes parlamendile on Prantsuse vabariigi valitsus pühalikult teatanud oma otsusest jätkata sõda viimse võimaluseni ja et see otsus kindlustab meile lõpliku võidu. Keiser vastab mulle:

— Lugesin teie valitsuse deklaratsiooni ja rõõmustasin selle üle südamest. Minu otsus pole vähem kindel. Jätkan sõda, kuni oleme saavutanud täieliku võidu ... Te teate, et tulen praegu oma sõjaväe ülevaatuselt; leidsin ta vaimult ja vapruselt olevat suurepärase; ta ihkab ainult võidelda ja on võidus kindel. Kahjuks takistab lahingumoona puudus meie operatsioone. Tuleb pisut kannatada. Kuid see on ainult ajutine takistus, mis vähimalgi määral ei avalda mõju suurvürst Nikolai plaanidele. Esimesel võimalusel võtab mu armee algatuse jälle enda kätte ja jätkame võitlust nii kaua, kui meie vaenlased ei taha alistuda ... Matk, mille sooritasin läbi kogu Venemaa, tõendab mulle, et olen tihedas osasaamises kogu oma rahvaga.

Tänan teda ta sõnade eest. Pilgu vaikuse järel ajab ta keha sirgu ja lausub võpatava, piinatud häälega, millist ma pole temal varemini kuulnud:

— Tahan Teile veel öelda, härra suursaadik, et mulle pole teadmata mõnesugused katsed isegi siin Petrogradis kuuldusi levitada, nagu oleks mu meeleolu langenud ja nagu ei usuks ma enam võimalusse Saksamaad lüüa; ja lõpuks, nagu mõtleksin ma koguni eraldi rahu tegemisele. Need on ainult mõned viletsad Saksa agendid, kes sääraseid kuuldusi levitavad. Kuid kõik nende leiutised ja sepitsused on asjatud. Selles küsimuses maksab ainult minu tahe ja võite olla kindel, et see ei muutu.

— Vabariigi valitsus usaldab Teie Majesteeti täielikult. Ta võib ainult põlastusega suhtuda neisse viletsaisse intriigidesse, millele praegu vihjate. Sellegipärast on ta kindlasti sügavasti liigutatud kinnitusist, mis saadan talle edasi Teie Majesteedi nimel.

Surudes mu kätt, lisab keiser:

— Ka teile isiklikult, kallis suursaadik, mu soojemad õnnesoovid.

Laupäev, 16. jaanuar 1915.

Sõidul Tsarskoje Seloost juhtus eile m-me Võrubovaga raudteeõnnetus. Ta tõsteti üles murdunud puusaluu, väljaväänatud õla ja raske peapõrutusega. Seejärel viidi ta keisrinna-nimelisse sõjaväehospidali. Keisrinna ise tõttas viibimata oma sõbratari juurde.

Haavatu oli nii nõrk ja uimane, et kirurgid ei julgenud tema juures mingit operatsiooni ette võtta, enne kui ta on pisut jõudu kogunud; nad otsustasid jätta ta rahule kuni järgmise päevani ja andsid talle ainult ajutisi toivutamisvahendeid.

Ent keisrinna käsul hakati siiski otsekohe otsima Rasputinit, kes parajasti einestas Petrogradis ühes lõbusas seltskonnas. Erarong viis ta tund aega hiljemini Tsarskoje Seloosse.

Kui ta m-me Võrubova juurde juhatati, viibis see veel täiesti meelemärkuseta olekus. Rasputin uuris teda külma, rahuliku pilguga nagu mõni arst. Puudutas siis otsustavalt õnnetu laupa ja luges lühikese palve. Seepeale hüüdis ta kolm korda:

— Annuška!.. Annuška!.. Annuška!..

Kolmanda hõikamise peale nähti, kuidas vigastatu avas silmad. Veelgi käskivama tooniga korraldas Rasputin:

— Ärka nüüd ja tõuse üles!

Ja Võrubova avas pikkamisi silmad. Rasputin kordas:

— Tõuse üles!

Ja vaba käe najale toetudes tegigi haavatu katset end üles ajada.

Taas võttis Rasputin sõna, kuid seekord õrnemalt:

— Kõnele minuga!

Ja haavatu hakkaski temaga kõnelema, esmalt nõrga häälega, mis aga iga sõnaga tugevnes.

Kohtuminister Štšeglovitov, äärmiste parempoolsete liider riiginõukogus ja lepitamatu reaktsionäär, külastab mind, et avaldada tänu talle osutatud ühe tähtsuseta teene eest. Räägime sõjast, mille tohutu kestus on näha juba ette:

— Illusioonid, ütlen ma, — pole meile enam lubatud. Katsumised sellistena, nagu nad esinevad, on vaevalt alanud ja muutuvad üha raskemaks. Peame koondama suure tagavara materiaalsetest ja moraalsetest jõududest, nagu varustatakse laevu väga ohtlikuks ja väga kaua vältavaks meresõiduks.

— Jah, muidugi! Katsumine, mille jumalik ettehoole on meile peale pannud, on hirmus, ning me oleme kindlasti alles selle alguses. Kuid jumala toetusel ja meie heade liitlaste abiga saame sellest üle. Ma ei kahtle meie lõplikus võidus... Lubage mulle siiski, härra suursaadik, tagasi pöörduda väljenduse juurde, mille äsja tegite. Te arvate õigusega, et peame varuks koguma moraalseid jõude samapalju kui suurtükke, püsse ja mürske, sest on silmanähtav, et see sõda nõuab meilt suuri kannatusi ja hirmsaid ohvreid. Sellele mõeldes ma otse värisen õudusest! Kuid neile, kes tunnevad Venemaad, on see moraalsete jõudude probleem võrdlemisi lihtne. Ärgu ainult vene rahvust häiritagu ta usus oma monarhi, ning ta talub kõik, ta tuleb toime sangarlikkuse ja enesesalgamise imetegudega. Ärge unustage, et venelaste silmis — tahan öelda, tõsiste venelaste silmis — Tema Majesteet keiser ei kehasta üksi ülimat võimu, vaid ka religiooni ja isamaad. Uskuge mind: väljaspool tsarismi pole õnnistust, kuna siis pole enam Venemaad...

Ägedusega, milles tundub vibreerivat patriotismi ja viha, lisandab ta:

— Tsaar on issanda võitud mees, jumala poolt saadetud kirikule ülemaks kaitsjaks ja riigile kõikvõimsaks peaks. Rahvasuus on ta isegi Kristuse võrdkujuks maa peal. Ja kuna ta on saanud kogu oma võimu jumalalt, tuleb tal aru anda ka vaid jumalale... Tema autoriteedi jumaliku põhiolemuse teiseks järelduseks on see, et auto-

kratism ja natsionalism on lahutamatud ... Neetud olgu need meeletud, kes julgevad panna kätt nende dogmade külge! Konstitutsiooniline vabameelsus on ketserlus, rääkimata ta kimäärlusest ja rumalusest. Rahvuslik elu on mõeldav ainult isevalitsuse ja õigeusu raamides. Kui poliitilised reformid on tarvilikud, võivad need toime tulla ainult autokratismi ja ortodoksluse vaimus.

Kui ta on lahkunud, mõtisklen selle üle, et kuulsin äsja täiusliku tsarismi doktriini, sellisena, nagu kurikuulus püha sinodi prokurör Pobedonostsev kakskümmend aastat tagasi seda õpetas oma noorele kasvandikule Nikolai II-le, ning samuti sellisena, nagu teda suur kirjanik Merežkovski hiljuti määritles uurimuses 1905. a. mässuliste rahutuste kohta, meisterlikus teoses, kus võib lugeda järgmist hulljulget lehekülge:

„Romanovite suguvõsas siirdub saladuslik needus põlvkonnalt põlvkonnale. Mõrv abielurikkumise järele, veri mudas, „tragöödia viies vaatus, mängitud lõbumajas". Petr I tapab oma poja; Aleksander I tapab oma isa; Katarina II tapab oma abikaasa. Ja nende suurte, kuulsate ohvrite seas väikesed, tundmatud, õnnetud, isevalitsuse värdjad Ivan Antonovitši laadis, kägistatud nagu rotid urgastes ja Schlüsselburgi vangikongides. Tapapink, köis, mürk, niisugused on vene isevalitsuse tõelised embleemid. Jumala võie tsaaride laubal on moondunud Kaini märgiks ja needuseks."

Neljapäev, 21. jaanuar 1915.

Patsifismi propaganda, mida Saksamaa nii agaralt Petrogradis levitab, kahjutseb ka sõjaväes rindel. Mitmes paigas on kätte saadud vene keeles koostatud proklamatsioone, milles kutsutakse üles sõdureid mitte enam võitlema ja kinnitatakse, et Nikolai II oma isalikus südames on juba täiesti nõustunud rahu mõttega. Kuid sõjavägi jääb nende üleskutsete vastu ükskõikseks. Suurvürst Nikolai pidas siiski tarvilikuks protesteerida vihjete vastu tsaarile. Ühes sõjaväe päevakäsus nimetab ta seda vaenlase salakavalat toimimisviisi *alatuks roimaks.*

Mõningad ostud viivad mu tänasel pealelõunal Vassiljevski Ostrovile, saarele, millele on koondunud Petrogradi intellektuaalne elu, kus rühmituvad Teaduste akadeemia, Kunstiakadeemia, Mäeinstituut, Merikool, Zooloogia muuseum, Ajaloo ja filoloogia instituut, mitu gümnaasiumi, füüsika ja keemia laboratooriumid ja kõik suured pedagoogilised asutised.

Kasutades lühiajalist taeva selginemist väljun autost ja jalutan tänavail sihitult ringi. Igal sammul kohtan üliõpilasi. Kuivõrd erinevad on nende näod neist, mida võib tähele panna Pariisi ladina linnaosas või Oxfordi ja Cambridge'i tänavail! Prantsuse üliõpilaste juures väljendab pilk, liigutused, hääl ja kogu isik harilikult noorust, elavust, muretust, kerget elamise ja mõistmise rõõmu; isegi need, kelle näod on väsinud, lasevad oma silmaterades läbi paista kirgast ja avalat intelligentsi. Heledajumeliste ja nõtkeliikmeliste inglise üliõpilaste seas predomineerib resoluutne ilme, positiivne vaim ja külm, tugev, tasakaalustatud mõistus. Siin pole aga midagi sellist. Esiteks, välimus on enamasti armetu: kahvatud näod, väsinud näojooned, sissevajunud põsed, kõhnad käsivarred, kõverad selgrood. Viletsad kehad, mida katavad kortsunud, räbaldunud riided, annavad tunnistust vene üliõpilasproletariaadi armetust seisukorrast. Paljuil üliõpilastel pole kuus välja anda üle kahekümneviie rubla, tähendab kolmandik sellest, mis oleks nii karmis kliimas normaalseks oleluseks hädatarvilik. Füsioloogiliste vajaduste ebapiisava rahuldamise tagajärjeks pole üksi organismi nõrgestumine; ühendatud ajupingutuste ja hingeliste muredega, hoiab ta närvisüsteemi püsivas erutuses. Sellest siis nii palju süngeid või palavikulisi, kartlikke või metsikuid, fanaatilisi või kurnatud nägusid, nägusid, mis kuuluvad askeetidele, visionääridele, anarhistidele. Ma mõtlen kohtunik Porfiri ütlusele Dostojewski „Kuritöö ja karistuses“: *„Raskolnikovi roim on teooriaist ülierutatud südame tegu.“*

Mitte vähem õpetlik pole jälgida õige arvukaid naisüliõpilasi. Märkan ühte, kes, saadetuna nelja noormehe poolt, väljub ühest kohvikust ja peatub koos nendega kõnniteel, et vaidlust jätkata. Ta on pikakasvuline, küllalt kaunis, elavate ja karmide silmadega ning kõneleb käskival ilmel. Kaks teist üliõpilast, kes väljuvad vähe aega hiljem *traktir*'ist, rühmituvad samuti tema ümber. Minu ees seisab võib-olla üks vene naiste kõige huvitavamaid tüüpe: revolutsioonilise usu propageerijanna.

Vene romaanikirjanikud, eriti Turgenev, on sagedasti tähele pannud, et oma iseloomu energilisuselt, käitumise kindluselt ja tahte tugevuselt seisavad vene naised meestest palju kõrgemal. Armuelu valdkonnas on peagu alati nemad, kes ründavad ja võluvad, kes ergutavad ja erutavad, kes kinnitavad ja otsustavad, käsivad ja sunnivad. Täiesti samasugustena käituvad nad ka oma moraalse aktiivsuse hoopis erineval alal — ohtlikus poliitilises tegevuses.

Nihilismi juba kaugetel aegadel, *„Narodnaja Volja"* heroilisel ajastul, esinesid naised ja eriti noored neiud kõige kardetavamate peategelaste hulgas. Nad teotsesid oivaliselt oma traagilises osas. Kohe esimestest aktsioonidest peale kerkisid nad esile toredate eumeniididena.

Rea avab 24. jaanuaril 1878 Vera Zassulitš, tulistades lähedalt Peterburi politseiülemat, kindral Trepovit. 13. märtsil 1881 võtab Sofia Perovski otseselt osa Aleksander II tapmisest. Järgmisel aastal õhutab Vera Figner Harkovis sõjaväelist mässu. 1887. aastal organiseerib Sofia Gunsburg atentaati Aleksander III vastu. Natuke aega hiljem alustab Katarina Breškovskaja koos Tšernoviga oma väsimatut propagandat, mis paneb sotsialistliku evangeeliumi terendused särama isegi *mužik*'i tumedas hinges. Aastal 1897 kaunis Maria Vetrov, suletud Petropavlovski kindlusse ja vägistatud oma vangikambris ühe sandarmiohvitseri poolt, valab enesele oma lambi petrooleumi ning sureb leekidesse. A. 1901 Dora Brilliant asutab koos Geršuni, Savinkovi ja Burtseviga *Bojevaja Organizatsija*, „Võitlusorganisatsiooni" ja 17. veebruaril 1905 ta peab Moskva Kremlis valvet, et ta seltsi-

mees Kaljajev saaks kindla käega heita pommi, mis kisub suurvürst Sergei tükkideks.

Loomulikult on väga raske selgust saada vene politsei ja kohtute mahasuruva tegevuse kohta poliitilisel alal. Protsessid, millest publik aegajalt kuuleb, on alati mähitud hämarusse; kinniste uste meetod on alati karmilt maksev ning tsensuur lubab ajalehtedel avaldada vaid lühikesi, kokkusurutud märkusi. Võiksin sellele vaatamata nimetada umbes paarkümmend naist, kes viimaste aastate kestel vandenõudes ja atentaatides silma paistnud: Sofia Ragozinnikov, Tatjana Leontjev, Maria Spiridonov, Serafima Klitšuglu, Zinaida Konopljannikov, Lidia Sture, Natalja Klimov, Marusja Benevski, Lidia Jezerski, Sofia Wenediktov, Katarina Izmailovitš, Jelena Ivanov, Anastasja Bitsenko, Maria Školnik jne. Nii on naiselemendi osa terroristlikes vandenõudes väga tähtis, ning sageli isegi otsustav.

Millest õieti on tingitud külgetõmbejõud, mida revolutsiooniline tegevus avaldab vene naistele? Nähtavasti leiavad nad selles rahuldust oma hinge ja temperamendi sügavaile vaistudele, rahuldust oma eksaltatsioonile, kaastundele väetite kannatuste vastu, oma tungile andumusiks ja ohvritoomisiks, oma heroismikultusele ja hädaohupõlgusele, oma tugevate erutuste janule ja iseseisvusetungile, oma kalduvustele salapärasesse ja seikluslikku, palavlikku, äärmuslikku ja mässulisse ellu.

Teisipäev, 26. jaanuar 1915.

B..., kes tunneb suurt huvi vaevatute ja koormatute vastu ning kes on palju elanud maal, jutustab mulle ühe talunaise väljendusrikkast ütlusest, keda ta on kohanud hiljuti:

— Suures Kiievi *Lavra*'s, jutustas ta, — oli parajasti palveränu päev. Püha värava ees silman ühte vana eidekest, kel aastaid võis turjal olla vähemalt kaheksakümmend. Ta oli täiesti küürus ja murtud; vaevaliselt suutis ta liigutada jalgu. Annan talle jutualustamiseks paar kopikat ning küsin: „Sa näid olevat väga väsinud,

vaene vanake! Kust sa õieti tuled?" — „Tulen Tabinskist, sealt Uurali poolt." — „Ent see on ju nii kaugel!" — „Jah, väga kaugel." — „Kuid sa tulid ometi raudteel?" — „Ei, mul pole raudteesõidu jaoks raha. Tulin jalgsi." — „Jalgsi? Uuralist Kiievi?.. Kuipalju sul selleks õieti aega kulus?" — „Mitu kuud!.. Ma ei tea enam." — „Oli sul vähemalt teekaaslasi?" — „Ei, ma olin üksi." — „Üksi!.."

Silmitsen teda imestunult. Ta jätkab: „Jah, üksi... *oma hingega*..." Libistasin talle pihku kahekümnerublase rahatähe. See oli temale suur summa, kuid ta ütlus vääris veel hulga rohkem.

Reede, 29. jaanuar 1915.

Möödudes täna pealelõunal Tauria pargi lähedusest, kohtan nelja karistusroodu sõdurit, kes, paljad mõõgad peos, ümbritsevad üht armetut, räbaldunud, kahvatut, kurva ja saatusele alistuva näoga *mužik*'i, kes vaevaliselt lohistab oma lumes vettinud säärsaapaid. Väike *konvoi* suundub Špalernaja vangla poole.

Nende möödudes seisatub üks lihtne naine, mähitud laia, rohekast villasest riidest ja karusnahaga ääristatud mantlisse. Ta tõmbab kindad käest, avab haagist oma kasuka, tuhnib oma laius seelikuis, tõmbab välja rahakoti, võtab sellest ühe väikese mündi ja annab vangile, tehes sellejuures ristimärgi. Sõdurid aeglastavad sammu ja astuvad kõrvale, et lasta naisel oma kinki üle anda.

Nii nägin iseenda silmaga stseeni „Ülestõusmisest", milles Tolstoi kirjeldab meile Maslova viimist kahe sandarmi vahel vanglast kohtusse. Maslova saab kah almuse ühelt *mužik*'ilt, kes astub samuti tema juurde ristimärki tehes.

Kaastundmus vangide, sunnitööliste vastu, kaastunne kõigi vastu, kes on langenud kohtuvõimude kardetavate küünte vahele, on vene rahvale sisse sündinud. *Mužik*'i silmis pole eksimus nuhtlusseadustiku vastu süütegu, veel vähem häbitegu; see on õnnetus, ebaõnn, saatuslikkus, mille ohvriks võime juba homme langeda ise, kui jumal seda tahab.

Intiimses vestluses Sazonoviga juhin ta uuesti poola küsimusele:

— Räägin teile sellest seda avalikumalt, ütlen ma, — et tean teid soovivat samal määral kui minagi Poola kuningriigi uuestisündi.

— Romanovite valitsuse all! hüüab ta otsekohe.

— Niimoodi ma seda mõtlengi!.. Te tunnete mu vaatekohta. Mulle on Poola, rekonstitueerituna oma rahvuslikus täielikkuses ja uuesti ülesehitatuna autonoomse kuningriigina Romanovite valitsuskepi all, vältimatuks slaavluse eelpostiks germaanluse vastu, kuna niisugune Poola, mis Venemaaga on kaotanud igasuguse poliitilise sideme, langeks paratamatult saksa mõjukonda. Poola võtaks niimoodi enesele uuesti Ida-Euroopa piiril oma ajaloolise ülesande, osa, mida ta täitis juba vanasti, võideldes teutooni rüütlite vastu. Ning sama hoobiga oleks see lõplik sidemete katkestamine Saksamaaga, Venemaa ja Saksamaa radikaalne abielulahutus.

— Kiidan kõik heaks, mis te praegu rääkisite, ning see seletab teile vihkamise, mida tunnevad mu vastu meie germanofiilid... Ent mis loeb mulle nende vihkamine, kuna ma ometi kaitsen ühte keisrile kõige kallimaid ideid?

— Poola uuestisünd Romanovite valitsuse all tooks minu arvates väga suurt kasu ka Vene riigi sisemisele arenemisele. Nüüd ei räägi ma teiega enam kui liitlane, vaid kui Venemaa sõber. Vaadake, mida tahan öelda: üks asjaolusid, mis mind on hämmastanud kõige rohkem selle aasta jooksul, mil olen teie hulgas, ning mida välismaal märgatakse kõige vähem, on mittevene rahvaste tähtsus teie riigis. Ning see pole üksi nende arvuline, vaid eriti moraalne tähtsus, nende tugev teadvus rahvuslikust individualismist ja iha enda elu vene rahvamassist eraldada. Kõik teie muulased — poolakad, leedulased, lätlased, baltlased, eestlased, gruusialased, armeenlased, tatarlased jt. — kannatavad teie administratiivse tsentralisatsiooni all, ning seda rohkem, et teie bürokraatial pole just kerge käsi... Varem või hiljem te olete sunni-

tud organiseerima regionaalseid autonoomiaid. Vastasel korral tuleb teil teha tegemist separatismiga! Poola uuesti ülesehitamine oleks selles mõttes õnnelik uuendus.

— Te puudutate sellega meie sisepoliitika kõige tõsisemat ja keerukamat probleemi. Teoreetiliselt läheksin teie poolt osutatud teel kaunis kaugele. Ent kui me võtaksime lähemale vaatlusele praktilised lahendused, siis näeksite, kui raske on neid kooskõlastada tsarismiga. Mulle tähendab aga tsarism Venemaad ennast...

Pühapäev, 31. jaanuar 1915.

Petrogradi „Valitsuse teataja" avaldab ühe telegrammi teksti juulikuu 29.-st kuupäevast, millega keiser Nikolai on keiser Wilhelmile teinud ettepaneku anda Austria-Serbia tüliküsimus lahendada Haagi rahvusvahelise vahekohtu kätte. Selle dokumendi tekst on järgmine:

„Tänan sind su lepitava ja sõbraliku telegrammi eest, kuid täna sinu saadiku poolt minu välisministrile avaldatud teadaanne oli tehtud hoopis teises toonis. Ma palun sind sellesse erinevusse muretseda valgust. Austria-Serbia probleem tuleks anda lahendamiseks Haagi vahekohtule. Usaldan su arukust ja sõprust.

Nikolai."

Küsin Sazonovilt:

— Millest see tuleb, et ei Buchanan ega mina ei teadnud midagi sellise tähtsusega dokumendist?

— Ma teadsin sellest sama vähe kui teiegi!.. Keiser oli selle koostanud spontaanselt, küsimata nõu kelleltki. Tema mõttes oli see otsene pöördumine, otsene üleskutse keiser Wilhelmi usaldusele ja sõprusele. Kui *Kaiser*'i vastus oleks olnud soodus, oleks ta oma ettepanekut korranud ametlikus vormis. Kuid *Kaiser* ei vastanud üldse... Korraldades hiljuti Tema Majesteedi pabereid, leiti selle telegrammi kavastis. Lasksin telegraafiadministratsioonis järele kuulata ja seal selgus, et see läkitus on täpsal ajal jõudnud Berliini.

— On otse jahmatamapanev mõelda, et me valitsused ei teadnud midagi sellest telegrammist. See oleks avaldanud nii suurt mõju kõigi riikide avalikule arvamusele!.. Mõelge ometi: 29. juuli, hetk, mil kolmikliit oma jõupingutused rahu päästmiseks muutis kahekordseks!

— Jah, see on jahmatamapanev.

— Ning millise kohutava vastutuse on enesele võtnud keiser Wilhelm, jättes keiser Nikolai ettepaneku vähimagi vastuseta!

— Niisugusele ettepanekule oleks ta võinud vastata ainult seda vastu võttes. Ja kuna ta tahtis sõda, siis ei vastanud ta üldse.

Reede, 5. veebruar 1915.

Mind külastab põllutööminister Krivošein. Goremõkini kabineti liikmete hulgas on ta koos Sazonoviga kõige vabameelsem ja kõige truum liidule.

Põllutöö departemang on Venemaal kapitaalse tähtsusega asutis; võib öelda, et ta valitseb kogu majanduslikku ja sotsiaalset elu. Krivošein avaldab oma tohutu ülesande täitmisel venelaste juures kaunis harva esinevaid omadusi: selget ja metoodilist intelligentsi, armastust täpsate faktide vastu, arusaamist juhtivaist põhimõtetest ja üldraamidest, algatusvõimet, järjekindlust ja organiseerimisoskust. Koloniseerimistööd, mis ta on ette võtnud Siberis, Turkestanis, Ferghanas, Välis-Mongoolias, Kirgiisia stepis, annavad iga aasta üllatavaid tulemusi.

Küsitlen teda muljete kohta, mida ta oli saanud hiljutiselt peastaabi külastuselt.

— Muljed on oivalised, vastab ta mulle, — oivalised!.. Suurvürst Nikolai on tulvil julgust ja indu. Ta alustab uut rünnakut otsekohe, niipea kui ta oma suurtükiväe jaoks on saanud laskemoona; tal on ikka veel kindel tahtmine marssida Berliini peale...

Siis räägib ta mulle deklaratsioonist, millega valitsus esineb teisipäevasel duuma uuestiavamisel.

— See deklaratsioon, loodan ma, avaldab Saksamaal ja Austrias suurt mõju; ta on vähemalt niisama energiline ja otsustav kui see, mille teie valitsus Prantsuse parlamendis hiljuti ette luges. Kinnitan teile, et peale seda enam ei küsita, kas Venemaa tahab või ei taha jätkata sõda kuni võiduni...

Lõppeks jutustab ta mulle, et keiser selgitanud üleeile pikalt-laialt oma vaateid tulevase rahu üldiste aluste suhtes ja väljendanud mitmel korral oma tahet lammutada Saksa riik: „Ma ei lase enam," öelnud tsaar kindlal toonil, „ma ei lase enam iialgi akrediteerida minu juurde mõnda Saksa *Kaiser*'i saadikut."

Toetudes meie suhete sõbralikule avameelsusele küsin ma Krivošeinilt, kas ta ei karda, et sisepoliitilised raskused võiksid varsti sõjapidamist takistada, võib-olla isegi halvata. Peale hetkelist kõhklust vastab ta:

— Usaldan teid, härra suursaadik, räägin teiega avameelselt... Meie sõjavägede võit ei ärata minus vähimatki kahtlust, kuid ühel tingimusel: et valitsuse ja rahva avaliku arvamise vahel valitseks täieline kooskõla. See kooskõla oli sõja alguses täiuslik, kuid õnnetuseks pean tunnustama, et ta nüüd on sattunud hädaohtu. Rääkisin sellest alles üleeile keisrile... Kahjuks pole küsimus enam nii väga värske. Vastuolu keiserliku võimu ja tsiviilühiskonna vahel on meie poliitilise elu suurimaks nuhtluseks. Jälgin seda valuga juba hulk aega. Ja paar aastat tagasi väljendasin kogu oma kibeduse lauses, mil seekord oli teatav vastukaja. Ma ütlesin: *„Venemaa tulevik jääb ebamääraseks ja kõikuvaks niikaua, kuni valitsus ja seltskond vaatavad teineteisele kui kahele vaenlikule laagrile, kuni kumbki pool neist tähendab teist sõnaga „nemad" ja kuni nad ei hakka tarvitama sõna „meie", tähistades sellega vene üldsust."* Ja kellele langeb süü? Nagu harilikult, mitte kellelegi ja kõigile!.. Tsarismi kuritarvitused ja ajast maha jäämine teevad teid rahutuks. Teil on õigus. Ent kas on sõja ajal võimalik üritada vähegi tähtsat reformi? Ei, kindlasti mitte! Sest lõppeks, kui tsarismil ongi tõsiseid puudusi, omab ta samuti esmajärgulisi väärtusi ja asendamatuid voorusi: ta seob võimsalt kõiki heterogeenseid elemente,

mida sajandite töö on vähehaaval rühmitanud ümber muistse Moskoovia. Ainuüksi tsarism moodustab me rahvusliku ühtluse. Heitke see võimas printsiip kõrvale ja te näete Venemaad otsekohe tükelduvat, lagunevat. Ning kes saaks sellest kasu? Prantsusmaa kindlasti mitte... Üks motiividest, mis mind tsarismiga kõige tihedamini seob, on see, et usun ta arenguvõimet. Ta on juba nii sagedasti osutanud evolutsiooni! Duuma asutamine a. 1905 on ülitähtis sündmus, mis muutis kogu me poliitilise psühholoogia. Pean tarvilikuks keisrivõimu täpsamat piiramist ja duuma kontrolli laiendamist haldusalale. Arvan lõppeks, et kõigis me avalikes asutisis tuleb võtta ette laiaulatuslik detsentralisatsioon. Kuid kordan teile, härra suursaadik, see võib toimuda pärast sõda. Praegusel hetkel, nagu seda hiljuti ütlesin ka keisrile, on ministrite kohuseks hajutada arusaamatusi, mis juba mitme kuu kestel tulevad ilmsiks valitsuse ja avaliku arvamuse vahel: see on meie võidu tingimus *sine qua non*.

Teisipäev, 9. veebruar 1915.

Täna valitseb suur elevus Tauria palees, kus duuma avab oma istungjärgu.

Valitsuse deklaratsioon ongi niisugune, nagu Krivošein mulle sellest teatas: suuremat resoluutsust ei saa enam soovidagi. Puhkeb aplodismentide äike, kui Goremõkin paisutab nii palju kui suudab oma nõrka häält, et paisata saali järgmine lause:

„Türgimaa on liitunud meie vaenlastega, kuid ta sõjalised jõud on meie kuulsusrikaste Kaukaasia vägede poolt löödud juba kõikuma ning üha selgemini kerkib me silmade ette Venemaa hiilgav tulevik seal, selle mere kallastel, mille lained uhavad Konstantinoopoli müüre.“

Siis järgneb Sazonovi tuline kõne, kes väinade küsimusele teeb vaid lühida, väga ettevaatliku, vihje:

„Läheneb päev, mil otsustatakse majanduslikud ja poliitilised probleemid, mis nüüdsest peale päevakorrale kerkivad Venemaale vaba merelepääsu kindlustamise suhtes.“

Järgnevad tribüünile astuvad kõnelejad väljendavad täpsamalt rahvuslikke ihasid. Voroneži saadik Jevgrafi Kovalevski kinnitab, et sõda peab tegema lõpu Venemaa ja Türgi vahelisele sajandeid kestnud konfliktile. Kõlavad mürisevad kiiduavaldused, kui ta lausub:

„Väinad on meie maja võti; seepärast peavad nad koos rannikuga siirduma meie kätesse."

Samuti tõstab „kadettide" liider Miljukov vaimustustormi, kui tänab Sazonovit selle seletuste eest:

„Oleme õnnelikud, kuuldes, et meie rahvusliku ülesande taotlemine liigub õigel teel. Nüüd oleme kindlad, et Konstantinoopoli ja väinade vallutamine teostub soodsal hetkel diplomaatiliste ja sõjaväeliste vahenditega."

Vaheajal räägin esimehe Rodzjanko ja mõnede saadikute — Miljukovi, Šingarevi, Protopopovi, Kovalevski, Vassili Maklakovi, vürst Boris Golitsõni, Tšihhatševi ja teistega. Kõik nad toovad oma provintsidest sama mulje: nad kinnitavad mulle kõik, et sõda on sügavasti puudutanud rahvuslikku eneseteadvust ja et vene rahvas tõstaks mässu rahu vastu, mis ei põhineks võidul ega annaks Konstantinoopolit Venemaale. Šingarev viib mu kõrvale ja räägib.

— See, mida te äsja nägite ja kuulsite, härra suursaadik, see on tõeline Venemaa, ning ma kinnitan Teile, et Prantsusmaa evib temas kindlat liitlast, kes võidu saavutamiseks ohverdab oma viimse sõduri ja viimse kopika. Kuid Venemaa ei tohi ise reedetud saada mõningate salajaste ühingute poolt... mis juba kardetavaiks muutuvad. Te olete paremas seisukorras kui meie, härra suursaadik, te võite näha palju asju, mida meie ainult aimame... Peate olema väga valvas.

Šingarev, Petrogradi saadik, „kadettide" erakonna liige, elukutselt arst, on väljapaistvate vaimuannetega ja lojaalse iseloomuga mees. Ta väljendab küllalt täpsalt seda, mida mõtleb tervem osa vene publikust [1].

---

[1] Doktor Šingarev võttis osa ajutisest valitsusest 1917. a. märtsis; enamlased mõrvasid ta 20. jaanuaril 1918.

Sõja puhkedes tundsid paljud vene sotsialistid, et nende kohus on ühineda riigi teiste jõududega, et vastu panna Saksa pealetungile; nad mõtlesid pealegi, et rahvamasside vendus lahinguväljadel tugevneb ja et võidule järgneb ka Venemaa sisemine vabanemine.

Keegi neist pole seda tajunud tugevamini kui üks Pariisi põgenenud revolutsionääre, Burtsev, kes sai kuulsaks *Ohrana* provokaatorite ja keiserliku politsei alatute toimimisviiside osava paljastajana. Temale avaldas tugevat mõju keisri manifesti ülev toon, millega see pöördus 2. augustil vene rahva poole: „... *Katsumise kardetaval tunnil olgu unustatud kõik seesmised lahkhelid, muutugu tsaari ühendus rahvaga veel tihedamaks. Tõustes nagu üksainus mees, tõrjugu Venemaa tagasi vaenlase ülbe kallaletung!* ..“ Kaks nädalat hiljem kinnitas manifesti avaldamine poolakaile teda ta tunnetes. Salgamata midagi oma õpetustest ja oma lootustest, jutlustas ta kartmatult oma paokaaslastele ajutise leppimise tarvidust tsarismiga. Siis pöördus ta Venemaale tagasi, et tõestada oma usaldust keiserliku valitsuse uute seisukohtade vastu ja lootes oma kodumaal mängida kasulikumat osa.

Vaevalt on ta jõudnud üle piiri, kui ta vahistatakse. Ta heidetakse vanglasse, kus teda esialgu hoitakse mitu kuud. Viimaks mõistetakse ta üle kohut vanade kirjalikkude asitõendiste põhjal, võtmata vähimalgi määral arvesse ta käitumist pärast sõja puhkemist. „Majesteedisolvamise roima eest“ mõistetakse ta jäädavale sundasumisele Siberisse ja saadetakse otsekohe Turuhhanskisse Jenissei jõe ääres, teispool polaarvööd.

Täna hommikul sain kohtuminister Vivianilt telegrammi, milles ta teatab kahetsusväärsest muljest, mida see asumiselemõistmine on avaldanud prantsuse sotsialitidele ja palub mind püüda kõigi võimalikkude vahenditega taotella armuandmist Burtsevile.

Välja arvatud Burtsevi patriootiline käitumine peale sõja puhkemist, ei anna ta elulugu mulle ainustki argumenti, mida võiksin tarvitada tema kasuks keiserlikkude võimude ees, kes teda jälestavad.

Põlvnedes vaesest maa-aadlist, sündis Vladimir Lvovitš Burtsev a. 1862 Fort-Aleksandrovskis. Kahekümneaastasena vangistati ta esimest korda revolutsioonilise tegevuse eest. Vabastatuna ühe kuu pärast, vangistati ta a. 1885 uuesti, ning seekord mõisteti ta seitsmeks aastaks Siberisse. Aasta hiljem õnnestus tal sunnitöölistevanglast põgeneda ja ta otsis omale varjupaika Genfis, siis Londonis.

Nii vabameelsed kui inglise külalislahkuse traditsioonid poliitiliste põgenikkude suhtes ongi, sattus ta Briti kohtuvõimudega varsti vastuollu, kuna oli avaldanud oma ajakirjas *„Narodovolets"* seeria artikleid, mis kutsusid vene noorsugu üles „jäljendama Aleksander II kuulsusrikkaid mõrvareid". See õhutamine keisritapule läks talle maksma kaheksateist kuud *hard labour*'it. Kandnud ära oma karistuse, pöördus ta tagasi Šveitsi, kus ta esimeseks mureks oli avaldada brošüür „Maha tsaar!", millest oleks Briti kohtunikele piisanud ta süüdimõistmiseks. Et täita millegagi oma vaba aega, hakkas ta välja andma väga huvitavat ajakirja *„Bõloje*'t", mis oli pühendatud vabameelsete mõtete ja mässuliste liikumiste ajaloole Venemaal.

Ta viha tsaari vastu, võitlusvaistud ja romantiline kalduvus salapäraseks ning rabavaks teotsemiseks ei lubanud talle pikka puhkust. 1901. a. detsembris asutas ta koos Geršuni, Azevi, Tšernovi, Dora Brillianti ja Savinkoviga „Võitlusorganisatsiooni", mis tulevikus pidi keskendama enesesse kõik sotsialistide partei võitlevad jõud. Töötati välja teotsemiskava. Määrati kindlaks kolm kõrgeil kohtadel seisvat ohvrit: püha sinodi ülemprokurör, fanaatiline autokratismi teoreetik Pobedonostsev, Harkovi kuberner kindral vürst Obolenski ja siseminister Sipjagin.

Pobedonostsevi vastu kavatsetud atentaat nurjus ülesandmise tõttu. Vürst Obolenski sai vaid kergesti haavata. Kuid Sipjaginit tabati 15. aprillil 1902 südamesse ja ta suri silmapilkselt. Terroristlikud aktid rohkenesid nüüd kiiresti.

1903. a. lõpul avaldas Vene valitsus Šveitsi valitsuse ees protesti, et revolutsionäärid võivad Helveetsia terri-

tooriumil nii hõlpsasti oma vandenõusid ette valmistada. Teatmed, mis seda protesti toetasid, rääkisid liigagi selget keelt. Burtsev ja ta kaaslased saadeti Šveitsist välja. Nad siirdusid Pariisi. Burtsev asus lihtsasse korterisse Arago bulvaril, kus ta teeskles kõige rahulikumat eluviisi, mis oli täiesti pühendatud ajaloolisile uurimusile; kuid salaja tõi ta sinna vähehaaval üle kogu „Võitlusorganisatsiooni", selle arhiivid, selle salakoosolekud ja lõhkeainete tagavarad.

Tegelesin tol ajal Vene asjadega Quai d'Orsay'l [1], mille tõttu Burtsevi nimi ja tegevus said mulle teatavaks. Ja tõepoolest, *Ohrana* agendil Ratajevil õnnestus varsti avastada Arago bulvari salapärane kooskäimiskoht. 20. aprillil 1904. a. palus Vene saatkond meilt Burtsevi väljasaatmist. Ta nimetas teda „kõige kardetavamaks, parandamatumaks, ägedamaks revolutsionääriks". Saadik Nelidovi poolt üleantud märgukiri lõppes järgmiste sõnadega: *„Burtsev evib tähelepanuväärset võimet üles erutada revolutsioonilise noorsoo ohtlikke vaiste ja neist kujundada lühikese ajaga fanaatikuid, kes on valmis halvimaikski vägivallategudeks."* See viimane lause hämmastas mind: ta ületas kaugelt märgukirjade tooni, mida me harilikult saime Vene põgenikkude suhtes; ta andis pildi erandlikust iseloomust, tugeva omapäraga isiksusest. Kaustas oli peale muu ka päevapilt, mis pidi kergendama meie politsei tegevust. Nägin pildil veel võrdlemisi noort meest hapra kehaehitusega, sisselangenud rinna ja kitsaste õlgadega. Nägu avaldas mulle tugevat muljet — kahvatu, haiglane, askeetlik, valgustatud või, õigemini, selgitatud lummuvalt tuliseist ja õrnust silmadest. Mõistsin otsekohe selle mehe mõjuvõimu, ta kaasakiskuvust ja ässitusvõimet, kummalist magnetismi, mis tegi temast nii oivalise energia ülespiitsutaja ja kardetava revolutsioonilise usu apostli. Näopildi tagaküljel lugesin järgmist pühendust: *„Ärge unustage iialgi Jelabovi, Sofia Perovski, Halturini ja Grinevitski* [2] *suuri nimesid! Nende nimed, see on meie võitluslipp. Nad surid*

[1] Prantsuse välisministeerium.

[2] Aleksander II mõrvarid.

täielises veendumuses, et me sammume nende kuulsusrikkais jälgedes."

26. aprillil andis politseiprefektuur Burtsevi kohta väljasaatmiskäsu.

Burtsev oli aga oma Pariisi asumisest saadik sõlminud sidemeid prantsuse sotsialismi juhtidega. Ta võitis kiiresti nende imetluse ja sümpaatia oma katsumisterikka mineviku ja demokraatliku müstitsismi põleva innuga, oma veenva kõneosavuse ja oma pilgu ara ning kirgliku pehmusega. Ta palus neid teda säästa uuest pagendamisest.

Elasime tol ajal Combes'i ministeeriumi valitsuse all, kes vasempoolse enamuse säilitamiseks kandis kuulekalt sotsialistide iket. Välisministri portfell oli Delcassé käes; ent kõigis sisepoliitilisis küsimusis eraldus ta oma ametivendadest ja sulgus kiivalt oma diplomaatilisse ülesandesse, millest ta kellelegi ei avaldanud midagi. Võib enesele kujutella, milline oli ta jahmatus ja isegi viha, kui Nelidov juunikuul talle teatas, et Burtsev liigub ikkagi vee vabalt Pariisis ringi! Jaurèsi kiire vaheleastumine Combes'i juures oli takistanud väljasaatmiskäsu täitmist.

Prantsusmaal võimaldatud täielist vabadust kasutas Burtsev hästi: ta viimistles oma „Võitlusorganisatsiooni" täiuslikkuseni. 28. juulil surmati pommiga siseminister Plehwe Peterburi ühel kõige käidavamal avenüül, Izmailovski prospektil.

Vene saatkond nõudis meilt otsekohe veel tungivamalt Burtsevi väljasaatmist. Delcassé viis küsimuse ministritenõukogu ette, saatis mind mitu korda kriminaalpolitsei peavalitsusse ja rääkis Combes'iga isiklikult — asjatu vaev. Kõikvõimas Jaurèsi soosing võttis terroristi uuesti oma hõlma ning väljasaatmiskäsk tühistati.

See „Burtsevi juhtumi" meenutamine ei julgusta mind just läbirääkimisteks, mida Viviani mulle ette kirjutas. Kelle poole pöörduda? Kuidas ja millisel kujul alustada kõnelust?.. Probleem on seda raskem, et armuandmised toimuvad kohtuministeeriumi kaudu. Ent selle juht,

Štšeglovitov, on ägedaim tagurlane ja kiivaim autokraatlikkude eelisõiguste kaitsja, kes ennustab, et Venemaa liitumine Lääne demokraatiatega toob kaasa tsarismi kindla hävingu.

Oma kitsikuses küsin sõbralikult nõu Sazonovilt. Esiteks hüüatab ta, tõstes käsivarred taeva poole:

— Burtsevile armu anda!.. Mis te ometi mõtlete!.. Kui ettevaatlikult teie räägiksitegi, annate ometi Štšeglovitovile ja kõigile meie äärmistele parempoolsetele hullumeelsetele kätte kohutava argumendi liidu vastu... Ning praegu pole selleks kindlasti sobiv hetk!..

Püüan teda kõigiti veenda ja tõestan, et armuandmist Burtsevile tõlgendatakse kõikjal kui rahvusliku üksmeele žesti; lisandan, et on tarvis aidata prantsuse sotsialistlikke ministreid, Guesdé'd, Sembat'd ja Albert Thomas'd, kes toetavad nii suure isamaalusega meie sõjalisi pingutusi, ja et Burtsevile armuandmine tõstaks suurel määral nende mõju erakonna vasempoolsemate rühmade silmis, kus ikkagi veel valitsevad vanad eelarvamused Venemaa vastu. Lõpuks palun Sazonovit järele uurida, kas ta ei saaks mu palvet esitada otsekohe keisrile, mööda minnes Štšeglovitovist:

— See pole mingi kohtuasi, vaid esmajärgulise tähtsusega diplomaatiline akt, kuna ta huvitab kahe liidus-oleva riigi moraalseid suhteid. Minu valitsus ei püüa mingil kombel end segada teie sisepoliitikasse, ta tegi mulle ainult ülesandeks teilt paluda korraldust, mis tooks palju kasu vene asjale Prantsusmaal... Nii ei kahtle ma, et keiser toetab mu otsest pöördumist tema poole. Kui aga küsimus on antud tema kätte lahendamiseks, olen ma tema vastuse laadis kindel.

— Ma vaatan järele, mõtlen... Räägin teiega selle üle uuesti kahe või kolme päeva pärast.

Peale hetkelist tusast vaikust Sazonov jätkab, nagu oleks talle meenunud uusi vastuväiteid:

— Kui te teaks, milliseid teotusi Burtsev on julgenud avaldada keisri ja keisrinna vastu, siis mõistaksite kogu oma palve riskantsust.

— Usaldan siiski Tema Majesteedi kõrget arukust.

Täna hommikul võtab Sazonov mu vastu rõõmsa ilmega:

— Mul on teie jaoks hea uudis... Arvake ära!

— Mis siis?.. Armuandmine Burtsevile?

— Jah... Eile õhtul võttis keiser mu vastu ning andsin temale edasi teie palve. Juba esimeste sõnade juures ütles mulle Tema Majesteet: *„Kas härra Paléologue teab aurüvetusist, mida Burtsev on kirjutanud keisrinna ja minu kohta?“* Kuid ma ei lakanud peale käimast. Ja keiser on nii hea, ja tal on nii ülev teadvus oma suveräänі kohustest, et ta mulle otsekohe vastas: *„Hüva. Öelge Prantsuse suursaadikule, et täidan ta palve ja annan sellele viletsale armu...“* Tema Majesteedile on pakkunud salakavalat lõbu lisandada: *„Meenutage mulle ometi, millistel asjaoludel mu saadik Pariisis on vahele astunud, et Prantsuse poliitilistele süüdlastele armu antaks.“*

Palun Sazonovit keisrile edasi anda mu sügavaim tänu, ning tänan ka teda ennast lembelt selle eest, et ta nii hästi minu asja eest kostis:

— Olge kindel, ütlen talle, — et teie ja mina oleme liidule äsja teene osutanud [1].

[1] Burtsev toodi otsekohe Turuhhanskist Venemaale tagasi. Paar kuud elas ta politsei valve all Tveris. Peale seda lubati talle asuda Petrogradi. Oktoobris a. 1917 heitsid enamlased ta vangi. Vabastatud aprillikuul 1918, pages ta Prantsusmaale.

IX PEATÜKK.

14. veebruar — 31. märts 1915.

Suurvürst Nikolai Nikolajevitši ja Rasputini vaen. — Katarina II ja juudid. — Bulgaaria kahtlane käitumine. — Minu kohtumine Rasputiniga. Ta kummalised sõnad. — Inglise-Prantsuse laevastik ründab Dardanelle. — Kindral Pau missioon. — Krahv Witte surm. — Mjassojedovi reetlikkus. — Minu audients keisri juures peastaabis. — Vene *mužik* ja vene hing. — Endatapu usulahud. — „Punane surm". Jne.

Pühapäev, 14. veebruar 1915.

Vene armee taganeb Tilsiti piirkonnast Nemeni alamjooksul kuni Ptockini Visla ääres, tähendab 450 kilomeetri pikkusel rindel. Ta on kaotanud oma kindlustatud positsioonid Angeroppi juures ja kõik kaitseks nii soodsad Masuri järvede ahelikud. Taganemine toimub kiiresti Kowno, Grodno, Ossowetzi ja Narewi suunas.

See kaotuste rida annab Rasputinile võimaluse rahuldada leppimatut viha, mida ta kannab eneses suurvürst Nikolai vastu.

Oma ilmumisel Peterburi, 1906. aastal, polnud *starets*'il vaimustunumaid soosijaid kui suurvürstid Nikolai ja Petr Nikolajevitšid, samuti kui nende montenegrolannadest abikaasad, suurvürstinnad Anastasja ja Militsa. Kuid ühel heal päeval suurvürst Nikolai taipas oma viga ning püüdis kogu oma julgusega seda parandada. Ta palus ja vannutas keisrit mitmel korral, et kihutagu minema see räpane *mužik*. See ei aidanud aga midagi ning sellest ajast peale haudub Rasputin kättemaksu.

Vene ministreid maailmasõja ajalt.

Ülal: Štšeglovitov (kohtumin.), Suhhomlinov (sõjamin.). Keskel: Maklakov (sisemin.). All: Ruhlov (teedemin.), Kasso (haridusmin.).

Seepärast pole ma põrmugi üllatatud, kui kuulen, et ta sõimavat lakkamatult ülemjuhatajat suveräänide ees. Oma hariliku peene haistmisega leiutas ta otsekohe kaebused, mis puudutavad neid kõige rohkem. Ühest küljest süüdistab ta suurvürsti, see tarvitavat igasugu silmakirjalikke vahendeid, et teha end sõdurite seas populaarseks ja luua enesele sõjaväes poliitilist poolehoidjaskonda. Teisest küljest kordab ta: „Nikolašal ei saa õnnestuda ükski operatsioon, sest jumal ei õnnista neid iialgi. Ja kuidas võikski jumal õnnistada kellegi tegusid, kes on reetnud mind, *božі tšelovek*'i, „jumalainimest"!"

Esmaspäev, 15. veebruar 1915.

Kõnelen krahv R . . . ga, kes on tuline vene rahvuslane, Poola üle.

— Peate ju tunnistama, ütlen ma, — et poolakail on põhjusi mitte just eriti soojadeks tunneteks Venemaa vastu.

— Tõsi, oleme vahel tarvitanud Poola suhtes pisut karmi kätt . . . Kuid Poola on meile selle tasunud.

— Kuidas nõnda?

— Andes meile juudid.

On tõsi, et juudiküsimus tekkis Venemaal alles pärast Poola jagamisi.

Sinnamaani ei tundnud tsaarivalitsus juutide suhtes muud poliitikat kui maalt väljasaatmine või rõhumine. Tuli loobuda neist lihtsaist vahendeist, kui osutus tarvilikuks korraldada suurte juudi kommunaalsete ühikute saatust annekteeritud maa-alal. Neile määrati elamiseks piirkond vastu riigi läänepoolset raja ja allutati nad mõnesugustele politseilistele eeskirjadele, mis polnud just liiga alandavad.

Kuid sellal kui ette valmistati Poola teist jagamist, pani Katarina II juutide suhtes järsku kehtima valju orjastava korra, millest nad pole veel praegugi vabanenud. Ukaasiga 23. detsembrist 1791 piiras ta nende elamisala veelgi, keelas neile teotsemise põllutööga, eraldas nad linnades getodesse ja püstitas nende suhtes viha-

tava põhimõtte, mis veel praegugi omab teataval määral jõudu ja mille järgi kõik see, mis juutidele otseselt pole lubatud, on neile keelatud.

See despootlikkuse ja ranguse puhang üllatab mind keisrinna-filosoofi, Voltaire'i, d'Alembert'i ja Diderot' sõbra, valitsejanna juures, kes oma poliitilisi inspiratsioone eelistas ammutada *„l'Esprit des Lois'st"*. Kuid tuleb arvestada seda, et teda õhutas säärasele vaenule juutide vastu üks võimas, kuigi kaudne asjaolu: Katarina vihkas prantsuse revolutsiooni, jälitas seda vaenu ja sõimuga; ta nägi revolutsioonis hirmsat ähvardust kõigile troonidele, kuritahtlikku ja saadanlikku üritust. Ent 27. septembril 1791 asutav kogu isestas Prantsusmaal juudid, andes neile teistega võrdsed kodanikuõigused. Katarina II ruttas sellele vastama oma ukaasiga 23. detsembrist, mida hilisemad määrused veelgi kõvendasid.

Niiviisi tekitas Prantsuse revolutsiooni suurmeelne algatus saatuse iroonilise vastulöögina Euroopa vastaspoolses otsas tagakiusamiste ajajärgu, mida tuleb lugeda üheks kestvamaks ja raskemaks, millist iisraeli rahvas iganes on pidanud kogema sajandite kestel.

Teisipäev, 16. veebruar 1915.

Üheksas armee näeb ääretut vaeva väljapääsemisega metsade piirkonnast, mis ulatub Augustovist ja Suvalkist ida poole. Rohkem lõunas, Kolnos, Lomza teel, piirati üks kolonnidest ümber ja hävitati. *Stavka* teadaanded piirduvad teatamisega, et *„vaenlase suurte jõudude pealesurumisel Vene väed tõmbuvad Nemeni kindlustatud liinile"*. Kuid publik mõistab ...

Reede, 19. veebruar 1915.

Kümnenda armee kolmel korpusel, mida Augustovi metsades ähvardas ümberpiiramine, on viimaks õnnestunud taganeda Bobri liinile, kuhu neile abiväed järele jõud-

sid. *Stavka* teadaanne ütleb lihtsalt: „*Nemeni ja Visla vahel väljuvad me väeosad vähehaaval lahingupiirkonnast.*“

Laupäev, 20. veebruar 1915.

Eile on Inglise-Prantsuse laevastik pommitanud kindlustisi, mis valitsevad sissepääsu Dardanellidesse. See on eelmäng dessandiks Gallipoli poolsaarele.

Et meil Sazonoviga on täna pealelõunal ees ühine külaskäik, võtan ta kaasa oma autos.

Sõites üle Marsi välja, näeme marssimas mitut kompaniid jalaväelasi. Mehed liiguvad vaevaliselt sügavas lumes. Kollakas udu mähib enesesse tohutu esplanaadi ja annab kõigele videvikulise ja leinalise ilme. Sazonov ütleb mulle ohates:

— Vaadake! Kas pole see kurb?.. Seal on võib-olla tuhatkond meest. Ja need pole enam nekrutid, kellele antakse esimest lihvi; need on sõdurid, kes kahtlemata paari päeva pärast saadetakse rindele. Ja nagu te näete: *mitte ainustki püssi!*.. Kas pole see kurb!.. Jumala pärast, mu kallis saadik, käige oma valitsusele peale, et ta meile appi tuleks. Sest, vastasel korral, kuhu me jõuame?..

Luban temale uuesti tarvitusele võtta kogu oma energia, et kiirendada Prantsusmaalt oodatavate püsside ärasaatmist, sest nende vaeste tapatalgutele määratud *mužik*'ide nägemine nöörib mu südant.

Jätkame sõitu vaikides. Mulle meenub stseen Shakespeare'ist, stseen, millesse suur kirjanik näib olevat tihendanud kogu irroonilise kaastunde, mida talle sisendasid inimlikud hullused. See on „Henri IV“ alguses. Lustlik Falstaff esitab prints Henri Lancasterile üht sõjasalka, mille ta on kavaluse ja vägivallaga kokku ajanud ning mis pole muud, kui relvadeta kaltsukubude jõuk. „Millised haletsemisväärsed kerjused!“ hüüab prints. „Ah, mis!“ vastab Falstaff. „See on ikkagi kahuriliha. Nad täidavad mõne kraavi sama hästi kui teisedki. Tagan teile nende surelikkuse, kõrgeausus, te ei leia kusagilt surelikumaid!“

Pühapäev, 21. veebruar 1915.

Stavka ametlikud teated kõnelevad põiklematult Ida-Preisimaa mahajätmisest venelaste poolt. Eriti üllatab publikut see, kuidas Vene peastaap rõhutatult tunnustab sakslaste üleolekut tänu just nende raudteede võrgule. Pessimistid kordavad nüüd juba kõikjal: „Järelikult ei löö me sakslasi kunagi!"

Selle kuu alguses Guise'i hertsog (surnud Chartres'i hertsogi poeg) saabus *incognito* Sofiasse, saanud Delcassélt ülesande mõjustada tsaar Ferdinandi, et ta uuesti liituks meiega.

Ferdinand ei ilmutanud mingit erilist indu oma sugulase vastuvõtuks. Mitmesugustel ettekäänetel andis ta talle audientsi alles pärast seda, kui oli tal lasknud oodata tervelt kuus päeva. Lõpuks lossi viidud, toonitanud Guise'i hertsog hoogsalt neid poliitilisi põhjuseid, mis peaksid Bulgaariat juhtima liitumisele meiega; ta vihjanud tuliselt ka „perekonna-argumentidele", mis kohustavad Louis-Philippe'i lapselast Prantsusmaale appi tulema. Keiser Ferdinand kuulanud tema ära suurima tähelepanu ja armastusväärsusega, kuid seletanud siis põiklematult, et tahab säilitada täielikku tegevusvabadust. Siis äkki, halva naeratusega, nagu olen seda küllalt sageli näinud tekkivat ta suu ümber, jätkanud ta: „Nüüd, kus sa enda peale võetud ülesande oled sooritanud, saa jälle mu vennapojaks." Ja seejärel kõnelnud ta veel ainult kõige labasemaist asjust.

Guise'i hertsogi võetud järgmistel päevadel lossis vastu veel kolmel korral, kuid ta ei olevat kõnelust enam kordagi saanud viia poliitikale. Ta lahkunud 13. veebruaril sealt ja sõitnud Salonikisse.

Ta ülesande äpardumine on tähendusrikas.

Teisipäev, 23. veebruar 1915.

Sakslased jätkavad edasiliikumist Nemeni ja Visla vahel.

Nentides oma vägede väsimust ja laskemoona vähesust, laskis suurvürst Nikolai mulle paar päeva tagasi diskreetselt teatada, et ta oleks õnnelik, kui Prantsuse armee asuks pealetungile, et takistada Saksa vägede transporti idarindele.

Teatasin sellest soovist Prantsuse valitsusele ega unustanud lisandamata, et vastuseks meie abipalvele ei kõhelnud suurvürst Nikolai ohverdamast möödunud augusti 29. kuupäeval kindral Samsonovi armeed. Vastus on niisugune, nagu seda ootasin: kindral Joffre annab käsu ägedaks rünnakuks Champagne'is.

Kesknädal, 24. veebruar 1915.

Täna pealelõunal, kui olen parajasti külaskäigul proua O... juures, kes praegu tegeleb haiglatega, avaneb salongi uks järsku suure müraga. Kõrgekasvuline mees, rõivastatud pikka musta kaftanisse, millist jõukad *mužik*'id kannavad pühadel ja peopäevil, jalas rasked säärsaapad, läheneb suurte sammudega proua O...'le ja suudleb teda matsakalt. See on Rasputin.

Heites mulle kiire pilgu, küsib ta:

— Kes see on?

Proua O... nimetab mu nime. Rasputin jätkab:

— Oo, see on Prantsuse saadik! Olen rõõmus teda tundma õppimast; mul on temale just midagi öelda.

Ning hakkab kiiresti rääkima. Proua O..., kes on meile tõlgiks, ei jõua isegi tõlkimisega järele.

Nii on mul teda võimalus vaadelda lähemalt. Pruunid juuksed, pikad ja halvasti kammitud; habe must ja tihe; laup kõrge; nina lai ja mõhknev; suu lihasterikas. Ent kogu ta näo ilme keskendub silmadesse, linaõissinistesse silmadesse, mis evivad kummalist hiilgust, sügavust, imelist külgetõmbavust. Ta pilk on ühtaegu terav ja hellitsev, süütu ja salakaval, otsene ja kauge. Kui ta kõnevool muutub elavamaks, siis näib, nagu täituksid ta silmaterad magnetismiga.

Lühidais ja tõukelisis lauseis, mida saadavad rohked

käeliigutused, manab ta mu silmade ette pateetilise pildi kannatusist, mida sõda on toonud vene rahvale:

— On liiga palju surnuid ja haavatuid, liiga palju leski ja orbi, liiga palju ahervaremeid, liiga palju pisaraid!.. Mõtle kõigile õnnetuile, kes ei pöördu enam tagasi, ning mõtle sellele, et igaüks neist jätab maha viis, kuus... kümme inimest, kes teda taga nutavad! Tean külasid, suuri külasid, kus kõik inimesed kannavad leinariideid... Ja need, kes pöörduvad sõjast tagasi, millises seisukorras, taevane issand! .. Vigasena, kätetuna, pimedana!.. See on hirmus!.. Rohkem kui kahekümne aasta vältel lõigatakse Venemaal ainult valu!

— Jah, muidugi on see hirmus; kuid veel halvem oleks, kui niisugused ohvrid peaksid jääma asjatuiks. Ebamäärane rahu, rahu, mis oleks tingitud väsimusest, poleks roimaks üksi mitte meie surnute vastu: ta tooks kaasa sisemised katastroofid, millest meie riigid ei paraneks võib-olla enam iialgi.

— Sul on õigus... Peame võitlema kuni võiduni.

— Olen õnnelik, kuuldes sind rääkivat selliselt, sest tunnen mitmeid kõrgelseisvaid isikuid, kes loodavad, et sa mõjutaksid keisrit, et ta sõda enam ei jätkaks.

Ta silmitseb mind umbuskliku pilguga ja sügab habet. Ühmab siis järsult:

— Totraid on igal pool.

— Pahandav on see, et need totrad on leidnud toetust Berliinis. Keiser Wilhelm on veendunud, et sina koos oma sõpradega töötad kogu oma mõjuvõimuga rahu heaks.

— Keiser Wilhelm... Aga kas sa siis ei tea, et see on kurat, kes teda juhib? Kõik ta sõnad ja viiped on talle sisse antud kuradi poolt. Ma tean, mida ütlen; tunnen seda asja... Ainult kurat toetab teda. Ent ühel heal päeval tõmbub kurat järsku tagasi, sest jumal on seda niimoodi otsustanud. Ja Wilhelm kukub kõhuli nagu vana särk, mis heidetakse sõnnikuhunnikule.

— Eks siis ole meie võit kindel. Kurat ei saa ju ometi võidumeheks jääda.

— Jah, võidu pärime meie. Kuid ma ei tea, kunas... Jumal valib tunni oma imedeks, nii nagu see talle meel-

dib. Me pole kah veel oma hädade ja viletsuste lõpul; näeme voolavat veel palju verd ja palju pisaraid...

Ta pöördub oma algteema juurde tagasi, vajaduse juurde kergendada rahva kannatusi:

— See maksab kohutavaid summasid, miljoneid ja miljoneid rublasid. Kuid väljaminekuist ei tohi hoolida... Sest, näed sa, kui rahvas kannatab liiga palju, muutub ta halvaks; ta võib muutuda kohutavaks; mõnikord hakkab ta rääkima isegi vabariigist... Sa peaksid seda kõike ütlema keisrile.

— Ma ei või ometi keisrile vabariigist halba öelda!

— Muidugi mitte! Kuid sa võid talle öelda, et rahva õnn ei lähe maksma iialgi liiga kalliks ja et Prantsusmaa annab talle raha niipalju kui vaja... Prantsusmaa on nii rikas!

— Prantsusmaa on rikas sellepärast, et ta on väga töökas ja kokkuhoidlik... Alles päris hiljuti andis ta Venemaale suuri avansse.

— Avansse?.. Milliseid avansse? Olen kindel, et see raha läks jällegi *tšinovnik*'uile. Sellest rahast ei saa talupojad kopikatki. Ei, usu mind! Räägi keisrile nii, nagu ma sulle ütlesin.

— Räägi ise! Sa näed teda palju sagedamini kui mina.

Mu vastupanu ei meeldinud talle. Ta tõstab pea ja kõverdab suud ning vastab peagu häbematul toonil:

— Niisugused asjad ei puutu minusse. Ma pole mitte keisri rahaminister; olen tema hinge minister!

— Hüva, olgu!.. Järgmisel audientsil räägin keisriga selles mõttes, nagu soovid.

— Tänan! Tänan!.. Veel üks sõna. Kas Venemaa saab ikka Konstantinoopoli omale?

— Jah, kui me võidame.

— On see kindel?

— Usun seda kindlasti.

— Siis vene rahvas enam ei kahetsegi oma suuri kannatusi ning on valmis kannatama veel palju rohkem.

Seepeale suudleb ta proua O...'d, surub minu vastu oma rinda ja väljub pikkade sammudega, lüües ukse paukudes kinni.

Pühapäev, 28. november 1915.

Sakslaste edasitung Poolas ja Leedus on seisma pandud. Nad on pidanud Prasnyezi lähedal, 80 kilomeetri kaugusel Varssavist, isegi vastu võtma tõsise kaotuse.

Esmaspäev, 1. märts 1915.

Kindral Pau, kes sõja alguses juhatas Elsassi armeed ja vallutas Mulhouse'i, saabus Petrogradi — Saloniki, Sofia ja Bukaresti kaudu; talle on tehtud ülesandeks Vene sõjaväele edasi anda Prantsuse aumärgid. Ta Prantsusmaalt kaasa toodud muljed on oivalised.

Annan täna õhtul tema auks dinee; ta sõnadest ja näost hoovav eneseusaldus nakatab kõiki.

Kesknädal, 3. märts 1915.

Esitlen täna kindral Pau'd keisrile; meid saadab kindral de Laguiche.

Kell on kümne minuti pärast üks, kui ülem-õuemarssal krahv Benckendorff juhib meid Tema Majesteedi juurde, ühte Tsarskoje Seloo väikesist salongidest. Keiser käitub nagu harilikult, lihtsalt ja südamlikult; ent küsimused, mis ta esitab kindral Pau'le meie armee, varustuse ja operatsioonide kohta, on nagu alati banaalsed ja tühised. Õige peatselt astuvad salongi ka keisrinna, neli noort suurvürstinnat ja *tsezarevitš* ülemõuedaami proua Narõškini saatel. Mõningad esitlevad sõnad, ning siis siirdutakse lõunalauda.

Vana vene kombe kohaselt pole Aleksandri palees söögisaali. Sõltudes olukordadest kaetakse laud kord ühte, kord teise ruumi. Täna on ümmargune, tõeline perekonnalaud kaetud raamatukoguruumi, kus päike, lume teemantsed helgid ja aia säravad väljavaated levitavad rõõmsameelsust.

Mind asetatakse istuma keisrinnast paremale ja kindral Pau temast vasemale. Madame Narõškin istub keisri paremal käel ja kindral de Laguiche vasemal. Minust

paremal istub vanim suurvürstinnadest, Olga Nikolajevna, kes on praegu üheksateistkümne ja poole aastane. Ta kolm õde, *tsezarevitš* ja krahv Benckendorff istuvad teistel kohtadel.

Keskustelus pole mingit kohmetust ega jäikust, kuid sellele vaatamata edeneb ta pisut loiult.

Keisrinna tuju on väliselt hea: ta teeb silmanähtavaid pingutusi lahkuseks ja naeratusteks. Mitu korda pöördub ta samale teemale, mida Rasputin minu ees nii innukalt arendas: et sõjakannatused koormavad lõpmata raskelt lihtrahvast ja poliitiline ning moraalne kohusetunne sunnib neid abistama.

Troonipärijale tundub söömaaeg pikana ja aegajalt teeb ta mõne viguri, oma õdede suureks meeleheiteks, kes heidavad talle karme pilke. Keiser ja keisrinna muigavad ja teesklevad, nagu ei näeks nad midagi.

Kindral Pau avaldab oivalist muljet oma loomuliku väärikuse ja siira sõduri ilmega.

Lauast tõusmise järel kutsub keiser mu salongi, pakub paberossi ja lausub tõsiselt:

— Mäletate muidugi meie jutuajamist möödunud aasta novembris. Mu vaated pole sellest ajast saadik muutunud. Siiski on olemas üks punkt, mida sündmused sunnivad mind puudutama lähemalt: tahan rääkida Konstantinoopolist. Väinade küsimus huvitab vene avalikku arvamist ülimal määral. See on iga päevaga tugevamaks muutuv hoovus. Mul poleks õigust panna oma rahva peale praeguse sõja kohutavaid ohvreid, andmata vastutasu ta sajanditepikkuse unistuse teostamisega. Nii olen siis oma otsuse teinud, härra suursaadik. Ma lahendan radikaalselt Konstantinoopoli ja väinade probleemi. Lahendus, millest rääkisin teile novembris, on ainus võimalik ja praktiline. Konstantinoopoli linn ja Lõuna-Traakia peavad saama ühendatud minu riigiga. Pealegi nõustun linna administratsioonis erilise valitsuskorraga, mis arvestaks välismaiste huvidega ... Te teate, et Inglismaa andis mulle juba oma nõusoleku. Kuningas George oli hiljuti teatanud minu saadikule: „*Constantinople must be yours.*“ See teadaanne tagab mulle Inglise valitsuse

hea tahte. Kui aga siiski peaks esile kerkima mõni raskus, siis loodan, et teie valitsus aitab seda kõrvaldada.

— Võin ma kinnitada oma valitsusele, *sire*, et probleemide suhtes, mis huvitavad Prantsusmaad otseselt, pole Teie Majesteedi kavatsused muutunud?

— Täiesti!.. Ma soovin, et Prantsusmaa väljuks sõjast nii suurena ja nii tugevana kui võimalik. Kirjutan juba ette alla kõigele, mida teie valitsus võib soovida. Võtke Reini vasem kallas; võtke Mainz; võtke Koblenz; minge veel kaugemale, kui peate seda kasulikuks. Oleksin selle üle õnnelik ja teie üle uhke.

Siis viib ta mu tagasi keisrinna juurde, kes vestleb kindral Pau ja kindral de Laguiche'iga. Viis minutit hiljem siirduvad suveräänid oma eraruumidesse.

Esmaspäev, 8. märts 1915.

Telegrammi alusel, mille sain täna öösel Delcassélt, teatan Sazonovile, et ta võib loota Prantsuse valitsuse heale tahtele Konstantinoopoli ja väinade küsimuses, nii et see saaks lahendatud vastavalt Venemaa soovidele.

Sazonov tänab mind ülevoolavalt...

— Teie valitsus, ütleb ta, — osutas liidule hindamatu teene... teene, mille suurust te võib-olla ise ei taipagi...

Teisipäev, 9. märts 1915.

Keiser on oma autoriteedi suhtes äärmiselt kiivas.

Nagu see on harilik nõrkade iseloomude juures, võtab ta kiivus kahtlustava ja teeskleva, kättemaksuhimulise ja isemeelse kuju. Krahv Kokovtsev jutustab mulle sellest huvitava näite:

— Te mäletate, ütleb ta, — et peale Stolõpini tapmist Kiievis, septembris a. 1911, usaldas keiser kabineti juhtimise minule. Otsekohe, kui minu määramine oli otsustatud, jätsin Tema Majesteediga, kes sõitis Krimmi, jumalaga ja pöördusin otsejoones Peterburi tagasi. Asusin kõige kiiremini oma ülesannete täitmisele. Umbes

kolme nädala pärast läksin esitama aruannet keisrile, kes viibis ikka veel Jaltas: nagu võite arvata, oli mul talle esitada lahendamiseks tõsiseid küsimusi. Ta võttis mu vastu kõige armastusväärsemalt: „Olen teiega rahul, Vladimir Nikolajevitš," teatas ta mulle lahke naeratusega. „Tean, et teid ümbritsevad arukad inimesed ja et te töötate heas vaimus... Tunnen, et te ei kohtle mind nii, nagu tegi seda teie eelkäija, Petr Arkadievitš..." Isiklikult ma Stolõpini vastu sõprustundeid ei hellitanud; me suhetes oli palju üksteisest lugupidamist, kuid vähe sümpaatiat. Ma ei suutnud siiski end takistada ütlemast: „Aga, *sire*, Petr Arkadievitš suri ometi Teie Majesteedi eest!.." — „Jah, muidugi suri ta minu teenistuses; kuid ta püüdis mind alati varju suruda... Kas arvate, et mul oli mõnus lugeda ajalehtedest: *Peaminister tegi seda... Peaminister tegi toda...?* Kas siis mina ei loegi? Mina pole siis midagi?.."

Reede, 12. märts 1915.

Vastutasuks päriolemise eest Venemaa kavatsustega Konstantinoopoli ja väinade suhtes palub Inglise valitsus keiserlikku valitsust nõustuda sellega, et Pärsia neutraaltsoon (tähendab, kogu Irani keskus, kaasa arvatud ka Isfahani piirkond) liidetakse Inglise tsooniga.

Sazonov vastab Buchananile silmapilkselt:

— Olgu nii.

Seega on siis ainsa minuti jooksul korraldatud Pärsia küsimus, mis kahe sajandi kestel oli lahkhelide põhjustajaks Inglismaa ja Venemaa vahel.

Laupäev, 13. märts 1915.

Täna hommikul suri üsna ootamatult krahv Witte, ajukasvajast tingitud haiguse tagajärjel; ta oli kuuekümne kuue aastane.

Telegrafeerides seda uudist Delcasséle ma lisandan: „*Temaga kustub suur intriigide kolle.*"

Umbes nädal aega tagasi räägiti mulle ebamäärastes sõnades mingist reetmise afäärist, mida sõjaväevõimud hoiavad täielikus saladuses, kuid mille ulatust ma nüüd tean...

Üks sandarmeeria kõrgem ohvitser, kolonel-leitnant Mjassojedov, endine politsei vastuluure ametnik ja sõja algusest peale 10. armee luureteenistuse juht, areteeriti Vilnos, süüdistatuna ühendusepidamises sakslastega.

Esimese paljastava vihje andis üks Saksa sõjavangi langenud Vene ohvitser. Saksa kindralstaap lubanud teda vabastada, kui ta koju saabunult nõustub „töötama" Saksamaa kasuks. Ohvitser teeselnud küllalt osavalt ettepanekuga nõustumist, nii et talle usaldati isiku nimi, kellelt ta pidi saama korraldusi oma tegevuses ja kirjavahetuse üleandmisel. Saabunud Petrogradi, andis ohvitser otsekohe üles kolonel-leitnant Mjassojedovi nime.

Saades ettekande, polnud kindralstaabi ülem kindral Beljajev põrmugi üllatatud.

Mjassojedov juhatas 1908. a. paiku sandarmeeria osakonda Wirballeni piirijaamas ja oli segatud ühte inetusse salakaubaveo loosse. Teda tuli teenistusest vallandada. Kuid erru ei jäänud ta kauaks. Ta naine — juudi seiklejanna, keda ta oli kohanud Karlsbadis — oli m-me Suhhomlinovi intiimne sõbratar. Ja sõjaminister alistus oma abikaasa tungivaile palvetele ning võttis kohusetruudusetu ohvitseri oma kabineti juurde teenistusse.

Mjassojedov kasutas oma uut seisundit selleks, et sõlmida „ärilisi sidemeid" Saksamaa ja Austriaga.

Vaatamata hõlbustusile, mida võimaldas temale ta ametlik seisukoht, vaatamata ta kavalusele, liikusid tema kohta siiski kõige alandavamad kuulujutud ja kõige tõsisemad süüdistused.

Ühel päeval, a. 1911, süüdistas oktobristide erakonna juht Gutškov teda avalikult, et ta olevat Saksa kindralstaabi teenistuses. Kindral Suhhomlinov võttis alluva ametniku enese kaitse alla. Mjassojedov nõudis Gutškovilt rahuldust relvade kaudu ja saigi seda. Kahevõitlus, pistolitega, leidis aset ühel Neva saarel, tingimused olid

karmid, kuna vahemaa duellantide vahel oli ainult viisteist sammu. Gutškov oli väga julge ja tabav laskur ning seisnud rahulikult oma vastase pistoliraua ees. Kuulnud kuuli vihisevat oma kõrvast mööda, oli ta põlgliku liigutusega visanud oma relva maha ja lahkunud, heitmata jahmunud Mjassojedovi poole pilkugi. Kui tunnistajad küsisid, miks ta säästis reeturi elu, oli ta vastanud:

— Sellepärast, et ma ei taha teda päästa ta loomulikust surmast — poomisest.

Sellest ajast peale jätkas Mjassojedov oma mahhinatsioone täielises julgeolekus. Tal oli igapäev vaba pääs sõjaministri ja m-me Suhhomlinovi juurde, kellele ta oli ohvrite etteajajaks ja maakleriks altkäemaksude võtmisel.

Augustikuul a. 1914 usaldati temale 10. armee luureteenistus.

Hankinud enesele abilisteks paar alamat ametnikku ja ühe lendurohvitseri, saatis ta Saksa kindralstaabile teateid Vene vägede liiklemise ja varustamise kohta laskeja toidumoonaga, andmeid rahvamasside meeleolust jne. Lendur toimetas teated edasi, lennates kindlaksmääratud tundidel üle Saksa rinde. Pole kahtlust, et need täpsad ja pidevad teated mõjusid palju kaasa kaotustereale, mis sundis venelasi hiljuti evakueerima Ida-Preisimaa.

Varssavi sõjakohtu ees kinnitas Mjassojedov oma süütust. Ta vastu koondatud tõendid olid aga niivõrd selged, et ta süüdi mõisteti. Surmamõistetuna poodi ta 10. märtsil.

Ta kaassüüdlaste protsess pole veel lõppenud.

Esmaspäev, 15. märts 1915.

Prantsuse valitsus, pidanud nõu selle üle, millised rahutingimused liitlased peavad esitama Türgile, tegi mulle ülesandeks tutvustada Vene valitsust kompensatsioonidega, mida Prantsusmaa loodab saada Süüria piirkonnas.

Keiser, kes viibib praegu oma peastaabis, kutsub mind sinna, et küsimust koos temaga läbi arutada; samuti kutsus ta sinna ka Sazonovi.

Lähtunud Petrogradist eile õhtul kell seitse keisrikoja vagunis, mis haagiti Varssavi kiirrongi külge, ärkan täna hommikul Vilnos, kust erirong mu viib Baranovitši. Kuni kella poole üheni läbin laiu tasandikke, peagu täiesti lagedaid, mis rulluvad kaugel lumiseiks laineiks nagu hermeliinist vaip.

Baranovitš on armetu alevik, raudteliini ääres, mis ühendab Varssavit Moskvaga Brest-Litovski, Minski ja Smolenski kaudu.

Suur peakorter asetseb paar versta alevist eemal, kuuskede ja kaskede segametsa harvikus. Kindralstaabi käsutuses on kümmekond rongi, mis asetsevad lehvikukujuliselt puude vahel. Ajuti võib siin ja seal silmata mõnd sõjaväebarakki, mõnd kasakate või sandarmite vahiposti.

Mind juhitakse otsekohe keiserliku rongi juurde, mille tohutusuurte, kuldsete vappidega kaunistatud vagunite lõppematu rida seisab päikesepaistelise kõrgmetsa all.

Keiser võtab mu oma salongvagunis otsekohe vastu:

— Olen õnnelik, ütleb ta, — nähes teid siin, mu vägede suures peastaabis. Jällegi üks ühine mälestus rohkem, mu kallis suursaadik.

— Võlgnen Teie Majesteedile juba helkja mälestuse Moskvast. Olen liigutatud, viibides Teie juuresolekul siin, teie vägede närvikeskmes.

— Lähme einestama!.. Pärast on meil aega keskustella... Teil on kindlasti suur nälg!..

Siirdume järgmisse vagunisse, mis koosneb suitsetamisruumist ja pikast söögisaalist. Laud on kaetud kahekümnele külalisele. Suurvürst Nikolai Nikolajevitš istub keisri paremale käele, suurvürst Petr Nikolajevitš vasemale. Toolil, mis asetseb keisri vastas, istub kommete kohaselt õuemarssal vürst Dolgorukov; mina istun temast paremal ning mu enese paremal käel istub ülemjuhataja staabiülem kindral Januškevitš. Laua kitsus võimaldab juttu ajada ka vastasistujatega.

Vestlus on vaba, elav ja täiesti sundimatu. Keiser on väga lõbusas tujus; ta pärib mu reisu järele ja uudis-

himutseb Prantsuse vägede edust Argonnides, ühendatud laevastikkude operatsioonest Dardanellide suudmes jne. Siis äkki välgatab ta silmis iroonilise naeratuse säde:

— Ent vaene krahv Witte, kellest me enam ei räägi! Loodan, mu kallis suursaadik, et ta surm teid liiga pole kurvastanud?

— Ei, kindlasti mitte, *sire*! .. Kui teatasin ta surmast oma valitsusele, võtsin järelhüüded temast kokku järgmiseks lihtsaks lauseks: *„Temaga on kustunud suur intriigide kolle."*

— Ent see on ju täpsalt mu oma mõte, mille praegu väljendasite! Kas kuulsite, härrad ...

Ta kordab mu lauset kaks korda; siis aga tähendab äkki tõsinenud hääle ja autoriteetse ilmega:

— Krahv Witte surm oli mulle suureks kergenduseks. Näen selles jumala sõrme.

Veendun neist sõnadest, kui väga krahv Witte isik teda häiris.

Otsekohe hommikueine järel viib keiser mu oma töökabinetti. See on piklik ruum, mis võtab enda alla kogu vaguni laiuse; sisustatud tumeda mööbli ja suurte nahktugitoolidega.

Ühel laual kerkib kõrge virn suuri ümbrikke.

— Vaadake, ütleb mulle keiser ... — Need siin on igapäevased ettekanded. Pean nad kõik veel täna läbi lugema.

Tean Sazonovi kaudu, et ta seda igapäevast orjust kunagi hooletusse ei jäta, vaid oma raskeid isevalitseja kohuseid täidab piinliku täpsusega.

Pakkunud mulle enda vastas istet, pöörab ta minu poole lahket tähelepanu väljendava pilgu:

— Olen valmis teid kuulama.

Ma esitan talle Süürias, Kiliikias ja Palestiinas Prantsusmaa poolt teostada kavatsetava tsiviliseerimiskava.

Lasknud endale kaardil täpsalt kätte näidata alad, mis sel moel satuksid Prantsuse mõjupiirkonda, teatab ta mulle:

— Olen kõigi teie nõuetega päri.

Poliitiliste küsimuste arutamine on seega läbi. Keiser tõuseb püsti ja viib mu oma kabineti teise otsa, pika

laua juurde, millele on laotatud Poolamaa ja Galiitsia kaarte. Ta näitab mulle oma vägede üldist paigutust ja ütleb:

— Narevi ja Nemeni frondil on hädaoht kõrvaldatud. Kuid veel suuremat kaalu omistan ma Karpaatide piirkonnas alustatud operatsioonidele. Kui meie edu seal jätkub, oleme varsti kõigi tähtsamate mäekurude peremehed, ja see võimaldab meil juba välja tungida Ungari lagendikule. Sealt peale võtaksid meie operatsioonid palju kiirema käigu. Liikudes piki Karpaate lõunast, saavutame Oderi ja Neisse kitsused. Sealt pääseme juba ka Sileesiasse...

Nende lootusrikaste sõnadega lõpetab keiser audientsi:

— Tean, et te juba õhtul ära sõidate. Kuid me näeme veel teelauas. Kui teil midagi erilist teha ei ole, viiksin teid vaatama kinematograafilisi pilte, mis näitavad meie operatsioone Armeenias; need on väga huvitavad.

Lahkun keisri juurest alles pool kolm.

Pärast lühikest jutuajamist Sazonoviga lähen vägede ülemjuhataja juurde, kelle rong asetseb siinsamas lähedal.

Suurvürst võtab mu vastu avaras ja mugavas kabinetis, mida katavad karusnahad ja Idamaa vaibad. Oma hariliku otsekohesuse ja resoluutsusega ütleb ta:

— Mul on teiega rääkida tõsiseist asjust. Mitte suurvürst Nikolai ei kõnele praegu härra Paléologue'iga, vaid Vene vägede ülemjuhataja pöördub ametlikult Prantsuse suursaadiku poole. Sellena on mu kohuseks teile teatavaks teha, et Itaalia ja Rumeenia viibimatu kaasalöömine meiega on praegu äärmiselt vajalik. Ärge tõlgendage seda mingi hädakarjena. Olen veendunud, et jumala abiga saavutaksime võidu ka selleta. Kuid ilma Itaalia ja Rumeenia v i i b i m a t u toetuseta veniks sõda veel hulk kuid pikemaks ja oleks seotud hirmsate ohtudega.

Vastan talle, et Prantsuse valitsus teeb praegu lakkamatuid pingutusi meile uute liitlaste hankimiseks:

— Jaapan, Kreeka, Bulgaaria, Rumeenia, Itaalia — härra Delcassé koputab kõigile ustele. Just praegusel silmapilgul murrab ta pead Rumeenia ja Itaalia valitsuste

kaasatõmbamise kallal. Kuid ma ei salga teile, et Venemaa ihad Konstantinoopolile ja merekitsustele teevad nende kahe riigi liitutõmbamise väga raskeks.

— Oh! See, see on juba diplomaatia asi... Sellest ei taha ma midagi teada... Kõneleme nüüd kodusemalt.

Ta pakub mulle sigaretti, sunnib mu enda kõrvale ühele diivanile istuma ja asetab mulle tuhat küsimust Prantsusmaa kohta. Kaks korda lausub ta vestluse kestel ühe ja sama lause:

— Ma ei leia sõnu, et väljendada oma imetlust Prantsusmaa suhtes.

Jutuajamine kaldub varsti sõja edaspidisele käigule. Teatan ka suurvürstile, mis keiser mulle äsja isiklikult kõneles üldisest pealetungiplaanist Sileesiasse Oderi ja Neisse mäekitsuste kaudu.

— Pean teile aga tunnistama, et mul läheb raskeks seda plaani kokkukõlasse viia nende rahutust-tekitavate väljavaadetega, millest mulle äsja rääkisite.

Suurvürsti nägu muutub äkki tõmmuks:

— Ma ei luba endale kunagi Tema Majesteedi arvamustele vastu vaielda, välja arvatud juhud, kus ta ise teeb mulle seda au, et pärib mu arvamust.

Tullakse teatama, et keiser ootab meid teelauda.

Suurvürst võtab mu endaga kaasa. Minnes näitab ta mulle oma vagunit, mille sisustis on sama leidlik kui mugav. Ta magamistuba, mida valgustavad ainult ühelt küljelt neli akent, sisaldab kõige lihtsamaid mööbleid; kuid vaguni seinad on see eest laeni täis ikoone; neid on siin vähemasti paarsada!

Pärast teejoomist viib mind keiser kinosse, mis on improviseeritud kusagile barakki. Meie silmade eest möödub pikk rida kirevaid pilte, mis kujutavad Vene armee hiljutisi operatsioone Toroki ja Aghri-Dagi piirkonnas. Vaadeldes Ida-Armeenia gigantseid kaljuseinu, hiiglasmägede kaost, teravaid ja sakilisi mäetippe õpin alles õieti hindama Vene sõduri tublidust, kes suudab edasi tungida isegi säärases maastikus, kolmekümnekraadise

külmaga ja alatises lumetuisus. Kui seanss on lõppenud, viib keiser mu tagasi oma vagunisse, kus jätan temaga jumalaga.

Kell pool kaheksa viib rong mind koos Sazonoviga tagasi Petrogradi.

Laupäev, 20. märts 1915.

Hoolimata ajakirjanduse vaikimisest, hakkab Mjassojedovi äraand avalikkusse tungima. Nagu alati puhub kujutlusvõime asja veel suuremaks ja otsib kaassüüdlasi, isegi kõige kõrgemais kojaringkondades. Üldine ärevus on väga suur.

Saan konfidentsiaalsel teel teada ühe kirja sisu, mille tööerakondlane Kerenski on läkitanud duuma esimehele Rodzjankole; ta palub selles duuma viivitamatut kokkukutsumist Mjassojedovi asja arutamiseks. *„Reetmise kolle,"* kirjutab ta, *„pesitseb siseministeeriumis eneses. Vene ühiskond teab, et selle riigiasutise juhid muud ei taotlegi, kui taas võimalikult kiiresti jalule seada endisaegset sidet preisi monarhiaga, kes on olnud meie sisereaktsiooni alatiseks välditamatuks toeks. Duuma peaks maad kaitsma löökide vastu, mis antakse talle seljatagant. Oma valijate nimel palun teid, härra esimees, tungivalt nõuda duuma kokkukutsumist, et ta võiks täita kohust täidesaatva võimu kontrolli alal meie isamaa praegusel raskel silmapilgul."*

Nagu oodata võis, ei saanud Rodzjanko kirjale mingit käiku anda.

Pühapäev, 21. märts 1915.

Murelises meeleolus, millisesse mu jättis hiljutine jutuajamine suurvürst Nikolaiga, lähen külastama kindralstaabi ülemat kindral Beljajevit ja pärima talt teateid Vene artilleeria seisukorra kohta laskemoona suhtes. Võtan ta vastused järgmiselt kokku:

1. Toodame iga päev kõige enam 20 000 lahingmürsku.
2. Kui välismaised tellimised täidetakse ettenähtud

termineiks, seisaks mai lõpupoolel vene artilleeria kasutada juba umbes 65 000 mürsku päevas (sellest Inglismaalt ja Ameerikast saaduid 26 000). See arv tõuseks septembri lõpul 85 000-le.

3. Kasutades prantsuse tööstuses tarvitusele võetud menetlusi võib meie toodang juulikuu keskpaiku tõusta 10 000 mürsu võrra. Kuid sellele tulemusele jõudmiseks on tarvis esmalt murda vene tööstuse põlist rutiini.

Käin Pariisile peale, et saadetaks Venemaale salk tehnilisi instruktoreid.

Esmaspäev, 22. märts 1915.

Nelja ja poole kuuse piiramise järel alistus Przemysli kindlus täna hommikul venelastele.

Strateegiliselt pole sellel sündmusel kuigi suurt tähtsust; moraalselt tuleb see aga õigel ajal, et Vene üldist meeleolu pisutki rahustada.

Kesknädal, 24. märts 1915.

Nii huvitav kui ongi vene romaan rahvusliku mõtte ja hinge väljendajana, nii paljastav kui ongi ses suhtes Turgenevi, Tolstoi, Dostojevski, Tšehhovi, Korolenko, Gorki looming, — viib vene muusika meid siiski intiimsemalt vene rahva sisemaailma ja tundeelu sügavustesse.

Sain tänasel ennelõunal vene muusikast väga sügava mulje m-me S.-i juures, kes tervelt kaks tundi laulis mulle ette katkendeid Mussorgskist: „Jeremuša hällilaulu", „Eleegia", „Hopaki", „Intermezzo", „Surmatantsu" jm. — mis kõik oma realismi ja tunderikkusega on imesteldavad palad. Musikaalse elamuse võimsus, rütmiliste ja meloodiliste vormide sugestiivsus tunduvad neis saavutavat oma ülimaid piire.

Ent vene rahva sisemaailma tõlgendajana on Mussorgski läinud veelgi kaugemale. Ta kaks pimestavalt ilusat lüürilist draamat „Boris Godunov" ja „Kovantšina" kujundavad endast otse esmajärgulisi dokumente vene hinge erilaadist.

Eelmisel õhtul viibisin „Kovantšina" ettekandel. Tegevus areneb XVII sajandi lõpul: jälitatud tsaari *opritšnik*'est, on *raskolnik*'ud s. o. „vanausulised", põgenenud talumajakesse sügaval metsas. Nende vanem, rauk Dosifei, kutsub neid üles pigemini surema kui oma usust taganema: ta õhutab neid minema tulesurma, „punasesse surma". Pärast mõningat entusiastlikku või südantlõhestavat episoodi on kõik *raskolnik*'ud, mehed, naised, noored tüdrukud ja lapsed, enesetapmisega päri; kõik ihaldavad martuuriumi. Küüni laotakse tuliriit. Vanake Dosifei loeb ette evangeeliumi sõnu; talle vastatakse vaimuliku lauluga. Tuliriit süttib äkki põlema, uksed suletakse. Suitsusambad näivad kandvat taevani järjest nõrgenevat laulu. Silmapilgul, mil maja variseb kokku laipade hunniku kohal, tungivad tsaari sõdurid lavale.

Juba enam kui üks sajand on enesemõrv tule läbi, „punane surm", laastanud *raskol*'i sektis, pärides tuhandeid ja tuhandeid ohvreid. Selle hirmsa õpetuse esimeseks apostliks oli keegi lihtne *mužik*, Vassili Volossatõi, sündinud 1630. a. Sokolskis, Vladimiri lähedal. Ta levitas kõikjal järgmist õpetust: „Maa peal valitseb antikristus ja kiriku vaimulikkude ametite kandjad on häbistavalt alistunult ta võimule. Neilt sakramenti, ristimist, armulauda, laulatust, viimset võidmist vastu võtta, — see tähendaks endale võtta antikristuse märki. Ja see, kes endale selle märgi on lasknud külge panna, ei vabane enam kunagi oma pattudest. Kuidas aga õndsaks saada? Enesemõrva läbi! Teist võimalust pole. Kui vähegi järele mõelda, kas tarvitseb siis enam kahelda? Ennast põletades pääsetakse jalamaid antikristuse võimusest; vabanetakse kõigest tema roojusest; surrakse rikkumatus usus ja puhastatud hingega. Paar minutit kannatusi, ja päritakse igavene õndsus ning jõutakse viibimata pühakute hulka . . ."

Volossatovštšina levis pöörase kiirusega kogu Venemaal; eriti võttis ta maad talupoegade ja munkade keskel. Ta peamised kolded asusid Vladimiri, Kostroma, Suzdali, Jaroslavli, Novgorodi, Onega, Vjatka ja Permi rajoonis ning Lääne-Siberis. Iga aasta loeti mitu tuhat

ohvrit. A. 1685 hukkus Potšekonjes ühel ainsal autodafeel ligikaudu seitsesada inimest. Oli tarvis Peeter Suure julma energiat, et sellele hullusele vähegi piiri panna.

Kuid aeg-ajalt ilmub sama hälbimus üha uuesti. A. 1860 hakati äkki Olonetsi kubermangus taas tulesurma propageerima. Et taudist jagu saada, pidi politsei äärmiselt karme abinõusid tarvitama.

Veel meie päevil registreerib vene sektide ajalugu paljusid vabatahtliku ja kollektiivse autodafee juhtumeid. A. 1897 terroriseerisid Ternovi küla Dnjestril, milles elasid *raskolnik*'ud, kellegi vana poolhullu naise Vitalia jutlused, kes kuulutas antikristuse peatset tulemist; Vitalia nägi imelikul kombel selle tulekut administratiivvõimude poolt korraldatavas üldises rahvaloenduses. Kui rahvaloendamise ametnikud Tarnovisse saabusid, leidsid nad eest tühjad tänavad ja barikaadideks muudetud väravad. Ühest poolavatud aknast ulatas neile kellegi käsi järgmise protestikirja: *„Oleme tõelised kristlased. Tegu, mida tulite siia sooritama, kaugendab meid aga Kristusest, kes on meie taevane kodumaa, meie päriskodumaa. Me ei taha teie käskusid kuulata, me ei avalda oma nimesid. Eelistame surra Kristuse pärast.“*

Loendajad lahkusid, ähvardades vähe aja pärast sandarmitega tagasi tulla. Küla talupojad kogunesid seejärel kohe Vitalia juurde nõu pidama. Igal juhul otsustati hoiduda loendamisest, mis pidi olema samaväärne igavese hukatusega. Lühikese nõupidamise järele otsustasid nii mehed kui naised koos oma lastega endid elusalt maha matta. Tiivustatud süngest innust, kaevasid nad endi jaoks neli maa-alust krüpti. Rõivastusid siis surilinadesse ja lugesid iseendile surnutepalveid, küünlad käes. Vitalia kinnitab veel korraks nende usku. Ta ei varja neile hirmsaid kannatusi, mis neid ootavad, kuid samad kannatused avavat neile ka otsekohe taevariigi väravad. Rõõmuhõisete ja laulu saatel sööstsid seepeale kõik oma haudadesse, mis nad seestpoolt kinni müürisid. Kui võimud asjast lõpuks kuulda said ja neid välja kaevama asusid, pidid nad konstateerima, et õnnetute surmaheitlus oli kestnud enam kui ühe päeva.

Säärased traagilised juhtumid on nüüd üldiselt küll juba haruldased. Kuid õigeusu varjus elutsevad paljud usulised sektid sigitavad siiski ka nüüd veel pidevalt igasuguseid kollektiivse eksaltatsiooni nähtusi. Kord puhkeb mõnes külas mingi daimonikartuse kriis ja levib paigast paika, kord muutub mõni klooster või erakuasula prohvetliku liikumise keskmeks; vahel jälle läbib ja hullustab mingi idealistliku või meelelise müstitsismi laine terveid maakondi.

Üks veidramaid kriise, mida viimastest aastatest mäleletatakse, on Kiievi ümbruses maljovaanlaste sektis esinenud haistmishallutsinatsioonide taud. Oma usulistes ektaasides uskusid selle sekti jüngrid, lihtsad talupojad, äkki tajuvat sõnulkirjeldamatult õndsalikke lõhnu. Äraseletatud nägudega jooksid nad siis ringi, nuusutasid õhku, õnnitlesid üksteist ja olid veendunud, et haistavad „Püha Vaimu lõhna".

Seda laadi nähtused, millest Venemaa siseajalugu otse kubiseb, paljastavad rahvusliku temperamendi üht iseloomulikumat joont. Ükski rass pole nii ablas jutlusile ja aldis apostliametile. Ühelgi teisel maal, vahest ainult islamiusuline Orient välja arvatud, pole rahvamassid nii mõjustatavad ega osuta nii vähe vastupanu vaimseile nakkusile. Kusagil mujal ei levi psüühilised lainetused massidesse nii kiiresti ja nii sügavalt. Kogu vene rahva arengut on suured usulised, moraalsed ja poliitilised epideemiad sel moel tõkestanud.

Ses suhtes pakuvad 1905. a. rahutused ilmekaid ja murettekitavaid tõendeid. Laevastiku ja armee verine mäss, „mustsaja" ilmumine, rüüstamised Balti kubermangudes, pogrommid armeenlastele ja juutidele polnud tõeliselt midagi muud kui tapmiste, rüüstamiste ja põletamise epideemiad. Kõigis tookordseis kurbmängudes toimus tegelaste moraalne arukaotus peagu silmapilkselt. Andumusega igasugusele proselütismile ja isikliku vastupanuvõime nõrkusega on *mužik* liigne kord tõendanud, mil määral ta on veel instinktide ori, kui mahajäänud ta on ja kui lähedal primitiivsele elule.

Kogu vene romaanikirjanike loomingus pole teist nii kütkestavat, meelelist, hingeliselt sügavat ja loomutruud naiskuju kui on „Suitsu" ja „Anna Karenina" naiskangelased. Kummagi kuju jaoks on Turgenev ja Tolstoi saanud mudelid tõelisusest.

„Suitsu" Irene avaldab oma saladuse osalt ise. See uhke olend, kes on ühtlasi nii edev ja siiras, enesearmastaja ja anduv, püüab võita endale tagasi meest, kellega kunagi pidi abielluma ja kelle ohverdas mõistuslikele kaalutlusile. Ta seletab enda vabanduseks, et ta ruineeritud vanemad spekuleerinud häbistavalt tema iluga: ta olevat saadetud keiserlikku õukonda; seal ta olevat meeldinud ühele väga kõrgele isikule, kes selleks, et teha teda oma armukeseks, pannud ta mehele ühele paksule kuulekale kindralile. Selle alandava katsumise meeldetuletusel langetab ta pilgu ja sosistab: „See on kummaline ja tume lugu!" Tõeliselt oli tolle noore neiu nimi vürstinna Aleksandra Sergejevna Dolgoruki ja kõrge isik, kes temasse armus, polnud keegi väiksem kui keiser Aleksander II. 1800-ndail aastail omistati vürstinna Dolgorukile hüüdnimi „Suur mademoiselle". Seda põhjustas mõju, mis ta avaldas oma keiserlikule armastajale, ja soosing, millega viimane teda üle puistas, samuti ka ta intelligentsi elavus, vaimu nõtkus ja käitumise suursugusus. Varsti pani tsaar ta mehele kindral Albedinskile, kellele nüüd avanes üllatav karjääritee: ta suri Poola kubernerina. Kuni viimaste elupäevadeni jäi Aleksandra Sergejevna tsaar Aleksander II sõbraks ja usaldusinimeseks. Ta vend vürst Aleksander Dolgoruki sai keisrikoja ülemõuemeistriks Aleksander III valitsusajal. Üks ta õdedest läks mehele praegusele kojamarssalile krahv Paul Benkendorfile.

Ka „Anna Karenina" lugu on võetud otseselt elust. Aleksei Karenini kuju, Anna peamised iseloomujooned ja abielupaari vahel tekkinud moraalne konflikt on sugereeritud Tolstoile intiimsest draamast, mis toimus püha sinodi väga auväärse ja jumalakartliku ülemprokuröri, kuulsa Konstantin Pobedonostsevi koduses elus.

Pühapäev, 29. märts 1915.

Keiser andis äsja Sazonovile üle kirja, mille ta oli saanud kelletki Austria kõrgelt isikult, kes omab keiser Franz-Josephi täielikku usaldust ja kes juba vareminigi on seisnud otseses läbikäimises tsaar Nikolai II-ga.

Vihjates sõbralikule heatahtlikkusele, mida Nikolai II talle alati olevat osutanud, kinnitab see kõrge isik, et ta võivat vastutada rahusõbralike meeleolude eest, mis valitsevat praegu Viini keisrikojas, ja palub seepärast keisrit läkitada Šveitsi keegi oma usaldusmeestest läbirääkimistele keiser Franz-Josephi volinikuga; ta ei kahtlevat selles, et on võimalik leida pind väärika rahu sõlmimiseks kummagi maa vahel.

— See kiri, ütleb mulle Sazonov, — näitab, kui madalal on praegu Viini meeleolu; kuid ta jääb siiski vastamata. Vanal Franz-Josephil pole sõjast siiski isu veel niivõrd täis, et ta nõustuks nende tingimustega, mis meie talle kavatseme esitada.

Kesknädal, 31. märts 1915.

Uus elav mõtetevahetus Sazonoviga territoriaalseist kehandusist, mida Itaalia valitsus kavatseb endale Dalmaatsias tagada.

— Itaalia nõudlused, ütleb ta mulle, — on otsene väljakutse slaavi südametunnistusele!.. Mõelge sellele, et Dalmaatsia Püha Iisak on õigeusu liturgia suurimaid pühakuid [1]!

Vastan kuival toonil:

— Oleme haaranud relvad Serbia päästmiseks, sest Serbia häving oleks sanktsioneerinud täieliku germaani riikide hegemoonia; ent me ei võitle slavismi uduste unistuste realiseerimiseks. Konstantinoopoli ohvrikstoomisest peaks juba piisama!

---

[1] Petrogradi peakirik on nimetatud Dalmaatsia Püha Iisaku järgi.

X PEATÜKK.

1. aprill — 2. juuni 1915.

Lihavõtte pühitsemise hämmastav sära. — Vene kirikud ja vaimulik muusika. — Suurvürst Sergei Mihhailovitš ja sõjamoona puudus. — Saksa ja vene vere osatähtsus Romanovite sugukonnas. — Venelaste rünnak Sileesias. — Plahvatus Ohta püssirohuvabrikus. — Keskriikide vägede vasturünnak Galiitsias. — Venelaste taganemine. — Itaalia astub sõtta. — Rasputini konkurent — nõdrameelne Mitja Koljaba. Jne.

Reede, 2. aprill 1915.

Käesoleval aastal ühtivad katoliku ja vene kalendri lihavõtted.

Eilsest peale on kõik Petrogradi kirikud nähtavale toonud kogu oma aasialiku ja bütsantsliku luksuse hämmastava sära. Kui astuda neisse õhtusel ajal, on kontrast kahvatu ja uduse tänavaga nii rabav, nagu astuksid mingisse sätendavasse miiliahju, kalliskivide, purpuri ja kulla sülelusse.

Joonud teed m-me P... juures, saadan teda Püha Iisaku kirikusse, seejärel Kaasani peakirikusse ja lõpuks Issandamuutmise katedrali.

Neis kolmes kirikus kuuleb väljapaistvalt kaunist koorilaulu. Ma ei tea ühtegi maad peale Venemaa, kus vaimulik laul saavutaks säärast müstilist ja majesteetlikku mõju ainuüksi häälelise polüfoonia vahenditega. Sadakond koorilauljat on koondatud *ikonostass*'i ette. Tagaplaanil bassid, siis baritonid. Ees kahelt realt lapsi, kontralte ja sopraneid, kellede naiivne ja tõsine ilme mee-

nutab mulle alati Donatello sulneid reljeefe. Suurepärane ettekanne ilmutab mitte üksi tähelepandavat tehnilist vilumust, vaid ka elavat musikaalset instinkti. Olgu laul kui keeruline, modulatsioonid kui peened ja harmoonia kui komplitseeritud tahes, — ilma igasuguse instrumentaalse saateta säilitavad need lauljad alati eksimatu mõõdu ja intonatsiooni täpsuse. Jään tundide kaupa kuulama neid hümne, vahelaule, kiidulaule, psalme, melopoeasid. Paljud tänakuuldud palad põlvnevad orientaalse liturgia primitivismi-ajastust. Kuid suur hulk mitte vähem kauneid on sootuks uueaegsed; nende autoriks on Bortnjanski, surnud a. 1825, keda kutsuti „vene Palestrinaks", edasi Glinka, Sokolov, Bahmetjev, Rimski-Korsakov, Tšaikovski, Arhangelski, Gretšaninov. Neis lauludes võlub alati usulise tunde sügavus; nad puudutavad hinge intiimsemaid kiude. Neis leiavad väljendust ja arendust haruldase emotsionaalse võimsusega kõik ristiusus kätkevad lürismi elemendid. Siin vahelduvad palveägedus, nukruseohked, halastuseanumised, ahastushüüded, hirmukarjatused, kahetsusheldimused, meeleparandushood, alandusoiged, lootusevirgumised, armastuspuhangud, ekstaasiunustused, aulisuse ja õndsuse särastused. Traagilised efektid omandavad vahest otse erakordse tugevuse ja rabavuse kahe-kolme bassi äkilise vahelesööstmise tõttu, kelle register erandlikult küündib peagu oktaavi võrra normaalsest madalamale. Vastupidi ulatub laste kristalne sopran nii kõrgele, on nii õrn ja puhas, et muutub immateriaalseks ja ebamaiseks. Taevased viisid, mida Fra Angelico kuulis oma südame põhjas, maalides oma inglikoore, ei võinud olla eeterlikumad.

Rahvatung kõigis kolmes kirikus on ühtviisi määratu. Kõik rahvakihid on esindatud, kuid suurimal määral siiski kehvad lihtinimesed. Neid viimaseid on kõige huvitavam tähele panna. Kõigepealt, olgu nad kui vaesed tahes, pole nende seas ainustki, kes sisse astudes ei otsiks taskust mõnd kopikat küünla ostmiseks, mille asetab kohe mõne ikooni ette. Seejärel hakkavad nad palvetama vene moodi, see tähendab loendamatute ristimärgi-löömiste, sügavate ohete, pidevate põlvililaskmiste ja peagu maani kummardamistega. Enamik neist on kõhnad, kahvatud,

pika paastu nälgimisest nõrgestatud. Suurema osa näod peegeldavad lihtsameelset, alandlikku ja keskendatud hardust. Paljude pilk on imelikult tardunud ja väljendab ebamäärast melanhoolset unistavust. Vahetevahel pühib mõni neist käeseljaga kondiselt näolt pisara. Kuid kõik nad kuulavad tähelepanelikult liturgilist laulmist. Nende pead võnguvad, nende kehad kõiguvad ilmsesti laulu taktis; võiks öelda, et muusika läbib neid nagu magnetiline säde.

Laupäev, 3. aprill 1915.

Ametlik teadaanne kuulutab kasinais sõnades kolonelleitnant Mjassojedovi hukkamõistmisest ja ülespoomisest; ta „tunnustatud süüdi läbikäimises vaenulise riigi agentidega". Teadaanne lisab, et kohus teeb kõik, mis tema võimuses, et „selgitada ka ta teokaaslasi".

See viimane lause kütab üles avaliku uudishimu, mis juba niigi on elektriseeritud, valitsusele umbusklik ja kaldub igal pool nägema äraandmist.

Pühapäev, 4. aprill 1915.

Täna õhtul oli mul pikem jutuajamine suurvürst Sergei Mihhailovitšiga, kellelt pärisin üksikasjalikke teateid Vene sõjaväetööstuse kohta.

Suurtükiväe üleminspektor suurvürst Sergei ilmutab oma kohustetäitmisel haruldast asjatundlikkust, meetodit ja korraldamisvõimet. Ta tunneb põhjalikult kõiki tehnilisi probleeme ja töötab neliteistkümmend tundi päevas; lohakuse ja riigivara kõrvaldamise küsimusis on ta halastamatu. Kuid kõik ta jõupingutused purunevad riigiasutiste rutiini, hooletuse ja ebaaususe karidel. Masendatuna, tülgastunult kõigest ütles ta eile ühele mu ohvitseridest, kellest ta eriti lugu peab: „Prantsuse tööstus toodab 100 000 kuuli päevas, meie oma aga vaevalt 20 000. Milline häbi!.. Kui mõtlen, et kogu meie autokraatlik režiim ei suuda rohkemat, siis muutun tahtmatult vabariiklaseks."

Laskemoona puudus sunnib kahurväel lahinguis paratamatult etendama ainult tähtsusetut osa. Kogu operatsioonide raskus lasub jalaväel. Sellest määratu inimelude kaotus. Üks suurvürst Sergei kaastöölisist, kolonel Engelhardt, ütles kord teisele mu sõjaväelisele atašeele, komandant Wehrlinile: „Maksame oma inimeste verega kinni kõik meie administratsiooni kuriteod."

Salk bulgaaria *komitadž*'e, umbes 2000 meest, on üleeile sooritanud rüüsteretke Serbia territooriumile, Valandovosse, ja püüdnud hävitada Strunitza jõesadamat, Vardari lähedal. Atakk on teostatud kõigi taktikaliste reeglite järgi, kuulipilduja toetusel; Bulgaaria ohvitseride osavõtt on kindlaks tehtud.

Ennustisena on see juhtum väga tõsine. Kui tsaar Ferdinand tõesti tahab äratada oma rahva sõjakaid instinkte, hakkab ta kindlasti lehvitama oma alamate ees just Makedoonia punast rätikut.

Esmaspäev, 5. aprill 1915.

Juba kauemat aega vaidlevad asjaosalised küsimuse kallal, kas keiser Pavel I on tõeliselt Petr III poeg või võlgneb ta tänu oma sündimise eest hiilgavale kaardiväelasele Sergei Soltõkovile, kes avas esimesena ta ema lõpmatu armukeste-nimekirja.

Viimasel juhul oleksid Katarina Suure järglased ainult fiktiivsed Romanovite järeletulijad. Ent milline olekski selle abielumõistatuse lahendus, üks probleem jääks ikkagi alles. Nimelt: kas keiser Nikolai II oma põlvnemise tõttu üldse kuulub enam samasse rahvatõugu, kuhu ta alamad? Ons ta veel sestsamast rassist? Ühe sõnaga: kui suur protsent vene verd on temas veel säilinud? Lõpmatult väike protsent igatahes.

Vaatleme korraks ta põlvnemispuud:

1⁰ Tsaar Aleksei Mihhailovitš (1629—1676) abiellub Natalja Narõskiniga (1655—1694);

2⁰ Nende poeg Peeter Suur (1672—1725) abiellub liivimaalanna Katarina Skavronskiga (1682—1728);

3⁰ Nende tütar Anna Petrovna (1708—1728) abiellub Karl Friedrichiga, Holstein-Gottorpi hertsogiga (1700—1739);

4⁰ Nende poeg Petr III (1728—1762) abiellub Katarinaga, Anhalt-Zerbsti printsessiga (1729—1796);

5⁰ Nende poeg Pavel I (1754—1801) abiellub Maria Feodorovnaga, Württembergi printsessiga;

6⁰ Nende poeg Nikolai I (1796—1855), järgnedes oma vennale Aleksander I-le (1777—1825), abiellub Aleksandra Feodorovnaga, Preisi printsessiga (1798—1860);

7⁰ Nende poeg Aleksander II (1818—1881) abiellub Maria Aleksandrovnaga, Hessen-Darmstadti printsessiga (1824—1880);

8⁰ Nende poeg Aleksander III (1848—1894) abiellub Maria Feodorovnaga, Taani printsessiga (1847—....);

9⁰ Nende poeg Nikolai II (1868—....) abiellub Aleksandra Feodorovnaga, Hessen-Darmstadti printsessiga (1872—....);

10⁰ Nende poeg Aleksei (1904—....) on praegu troonipärija.

Nõnda, alates Petr III sündimisest, ei oma Romanovite järeltulijad oma soontes rohkem kui veerandiku vene verd kolme veerandi saksa vere vastu.

Iga järgmise põlvkonnaga kahaneb rahvuslik pärand uuesti poole võrra, nii et Nikolai I-l on selle proportsioon juba 1 : 16, Aleksander II-l 1 : 32, Aleksander III-l 1 : 64 ja Nikolai II-l juba kõigest 1 : 128, et langeda troonipärija Aleksei juures 1 : 256-le.

Luuletaja Puškin armastas meeleldi nalja heita viimaste Romanovite saksluse üle. Ühel õhtul laskis ta oma pilke illustreerimiseks asetada enda ette lauale mitu klaasi, pudeli punast veini ja karavini vett. Seadnud klaasid ritta, täitis ta ühe neist ääreni punase veiniga: „See klaas siin on meie kuulsusrikas Peeter Suur! See on täielikult vene veri, kogu oma kanguses ja puhtuses. Vaadake, milline rubiinpunane värvus!..“

Teise klaasi valas ta veini ja vett pooleks. Kolmandasse veerand veini ja kolmveerand vett. Nii jätkas ta valamist, teostades segamist samas progressiivselt vähenevas vahekorras.

Kuuendas klaasis, mis pidi näidustama troonipärijat, tulevast Aleksander II-t, oli viina määr juba nii nõrk (1 : 32), et vedelik oli veel vaevalt roosa.

Mina jätkasin Puškini eksperimenti kuni praeguse troonipärijani. Kummagi vedeliku proportsioonide ebavõrdsus on nüüd juba nii suur (1 : 256), et veini olemasolu pole enam üldse tajutav.

Neljapäev, 8. aprill 1915.

Sazonovil on käes rida salajasi dokumente, dešifreeritud telegramme ja kinnipeetud kirju, millest täiel määral selgub, et äsjane bulgaaria *komitadž*'ide sissetung Serbia Makedooniasse oli Viini ja Sofia vahel kokku räägitud. Sazonov kardab, et säärased väljaastumised võivad varsti uuesti korduda, mis Austria meeleheaks viiksid parandatamatuile tagajärgedele. Ta soovitab seepärast Prantsuse ja Inglise valitsusel ühineda tema poolt saadetava valju noodiga Bulgaaria valitsusele:

— Ma ei looda sellega küll minister Radoslavovi tundeid meie suhtes muuta, ütleb ta mulle; — vaja on ainult, et Bulgaaria rahvas teaks, kuhu teda tahetakse viia.

Reede, 9. aprill 1915.

Mu sõjaväelise atašee poolt kogutud andmeil on Vene arme seisukord laskemoona suhtes järgmine:

Praegusel silmapilgul kõigub Venemaal päevane suurtükimürskude toodang 15 000 ja 18 000 vahel.

Kui välismaised tellimised ei hiline, on Vene artilleerial kasutada:

28 000 mürsku päevas mai lõpuks,
42 000 „ „ juuni lõpuks,
58 000 „ „ septembri lõpuks.

Kuidas võib keiser säärases olukorras üldse mõelda juba järgmisel kuul suure pealetungi alustamisele Sileesiasse?

Peaminister, vana elatanud Goremõkin külastab mind täna enne lõunat ootamatult, et minuga „pisut sõbralikult lobiseda".

Kõneleme üldisest seisukorrast, mida ta hindab „suurepäraseks", kuigi ma ta ofitsiaalse optimismi taga näen väga hästi, millised sisemised reservatsioonid ja skeptilised mõtted teda vaevavad.

Kui kõnet tuleb Konstantinoopolist, arvan heaks talle meelde tuletada, et meie peasihiks ja meie ühiste pingutuste olulisemaks eesmärgiks peaks ikkagi jääma just Saksa hegemoonia murdmine.

— Ma tean, tähendan mina, — keisri arvamust ses suhtes; olen seepärast kindel ka teie omas. Kuid kas on ka vene rahvas sellest küllaldaselt kaasa kistud?

Ta vastab mulle suurema elavusega, kui oleksin võinud oodata sellelt vanalt elukogenud nestorilt:

— Vene rahvas vihkab üdini Saksamaad; olge kindel, et Konstantinoopol ei kisu ta pilku eemale ka Berliini vallutamise mõttest!

Pärin ta seisukohta küsimuses, mis mind juba kaua aega vaevab, nimelt Ukraina küsimuses. Ta peatab minu.

— Mingit Ukraina küsimust pole üldse olemas.

— Pole siiski kahtlust, et Austria ei põrkaks tagasi suurimaistki pingutustest, kui saaks ainult Ukrainas rahvuslikku liikumist õhutada. Teate muidugi, et Viinis teotseb isegi mingi ühing, mille eesmärgiks on Ukraina vabastamine; see üllitab Šveitsis brošüüre ja kaarte, mida ka mina olen saanud ja mis paljastavad vähemasti küllalt ägedaid propaganda-pingutusi.

— Tunneme väga hästi seda ühingut. See on ainult politseiline lavastus. Ühing pöördus esmalt meie Ukraina talupoegade poole, kes aga õieti arugi ei saanud, millest neile kõneldi. Taibates, et sealt küljest ei jõuta kuigi kaugele, pöörduti hiljemini meie Kiievi ja Berditševi rajooni suhkrutööstus-tööliste poole ja saadetakse neile aeg-ajalt sotsialistlikke brošüüre, mis aga meie juudi rändkaupmeeste käest järjekindlalt kõik kinni püütakse. Näete nüüd, et sellel pole vähimatki kaalu.

— Aga, kui polegi Ukraina või õigemini Ukraina separatistlikku liikumist, peate ometi möönma, et Väike-Venes valitseb siiski kaunis tuntav partikularismi vaim.

— Ohjaa! Väike-venelased on väga originaalse hingelaadiga rahvas. Nende ideedes, kirjanduses ja lauludes on tubli annus rahvuslikku omapära. Kuid see avaldub ainult intellektuaalsel alal. Rahvuslikust vaatekohast on ukrainlased niisama palju venelased kui kõige puhtamad moskoviidid. Lõpuks on Ukraina ka majanduslikult paratamatult sõltuv Venemaast.

Esmaspäev, 12. aprill 1915.

Õhtul on minu juures dineel mu teine sõjaväeline atašee komandant Wehrlin ja kaks Prantsuse ohvitseri, kes on komandeeritud siia varustustehnilise missiooniga. Parajasti kui lauda asume, käib kohutav kärgatus, mis paneb värisema saali aknad ja klirisema laelühtrid. Samal ajal tõuseb idapoolses Petrogradi osas, teisel pool Nevat, taevasse määratu punaka suitsu sammas.

— Ohta püssirohuvabrik lendas õhku! hüüatavad nagu ühest suust mu ohvitserid.

Järgnevad veel paar nõrgemat plahvatust. Taevale levib tulekahju kuma. Pole mingit kahtlust: on hävinud Ohta uus tehas — kõige tähtsam lõhkeainete, padrunite, kahurisütikute, rakettide ja granaatide vabrik, mis varustab tervet Vene armeed.

Ohvitserid vaatavad üksteisele täiesti löödult otsa:

— Milline ränk õnnetus!

Kogu dinee möödub selle õnnetuse tagajärgede arutamises ja võimaluste otsimises, millega seda korvata.

Joonud kohvi, viin oma kolm ohvitseri autos Ohtale. Üle Aleksandri silla ja läbi Viiburi linnajao jõuame agulisse, kus õnnetus juhtus. Kohalikud elanikud on nagu meelesegased. Igalpool surnuid, haavatuid, põlevaid majasid. Ühel väljakul märkan politseiülemat; ta aitab meil läheneda fantastilisele tulemöllule, kus tehase hiigelsuurele maalahmakale laiali pillatud ehitised hävivad lõplikult leekides. Sellal kui mu ohvitserid lähevad siia-

sinna üksikasjalisemaid teateid hankima, vaatlen enda ees rulluva pildi kohutavat ilu; see on traagilisemaid nägemusi Dante põrgust; usun ilmsi nägevat Plutoni linna, põrgulikku Baabüloni, loitvate kuplite ja hõõguvate vallidega...

Kui me ohvitserid tagasi jõuavad, kinnitavad nad meie esialgseid oletusi: tehas on hävinud täielikult.

Õnnetuse põhjust pole veel jõutud kindlaks teha. Kuid esimene oletus, mis meelde tärkab, on muidugi see, et kas pole siin mängus Saksamaa käed?

Teisipäev, 13. aprill 1915.

Ohta plahvatus paneb kõiki otse jahmatama. Tõeliselt osatakse küll üpris vähe muret tunda selle õnnetuse praktiliste tagajärgede pärast; küll aga nähakse eilses katastroofis hukatuslikku ennustust, „jumala karistavat sõrme". Ei kahelda ka sugugi, et plahvatuse panid toime Saksa agendid. Mjassojedovil oli ju nii palju kaaslasi!..

Küllap Saksa peastaap oli juba teadlik sõjamoona teravast puudusest Vene väes. Küllap ta teadis ka suurema pealetungi kavatsusest Sileesiasse. Ja loomulikult tegi ta katset röövida oma vastaselt materiaalsed võimalused selle plaani teostamiseks või isegi algatamiseks. Kõigi mõttekaaslastega, keda tal Petrogradis on küllaldaselt, oli tal väike asi paigutada põrgumasinat mõnda Ohta püssirohulattu.

Neljapäev, 15. aprill 1915.

Paar päeva tagasi teatasid ajalehed Rasputini sõidust Moskvasse. Pühamees täitis nüüd mullu suvel antud tõotust, mil arstid olid kuulutanud ta tervise seisukorra äärmiselt ohtlikuks, ja läks palvetama partiarh Hermogeni hauale Kremlis.

Teda nähti ka tõesti hardasse palvesse süvenenuna auväärse patriarhi haual, seejärel *Uspenski Sobor*'i, õigeusu ühe sulnima pühamu imettegevate ikoonide ja pühade säilmete ees.

Kuid õhtu saabumisel kulgesid ta jalad juba teissuguseid radu. Olgugi et orgia toimus suletud uste taga, imbus sellest siiski küllalt üksikasju avalikkusse ja tekitas Moskva kõigis rahvaklassides skandaalset ärevust ja sünget viha ning põlastust.

Lugu ise on järgmine, nagu ma kuulsin sellest ühelt Moskva politseiülema, keisri tiibadjutandi kindral Adrianovi hõimlaselt, kes saabus neil päevil Moskvast.

Tegevuspaigaks olnud Petrovski pargi juures asetseva restoran „*Jar*'i" kabinett. Rasputiniga tulnud sinna kaks ajakirjanikku ja kolm noort naisterahvast, kellest vähemasti üks kuulunud Moskva paremasse seltskonda.

Õhtusöök alanud kesköö paiku. Joodud ohtrasti. Balalaikakoor mänginud rahvaviise. Rasputin sattunud hoogu ja hakanud küünilises toonis jutustama oma Petrogradi armulugusid, mainides nimepidi naisi, kes end talle seal olevat pakkunud, koorides neid ükshaaval lahti, mainides igaühe puhul neist mõnd intiimset üksikasja, mõnd vänget või groteskset detaili.

Õhtusöögi järel asendanud balalaikaorkestrit mustlaskoor. Rasputin jäänud täiesti purju ja hakanud kõnelema keisrinnast, keda ta nimetanud „vanamooriks". See heitnud juba nagu külma vett kogu seltskonnale. Ent Rasputin jätkanud endise innuga. Näidates oma kuue all olevat tikitud vesti, öelnud ta:

— Selle vesti kinkis mulle vanamoor ise. Ma teen vanamooriga kõik, mis tahan ...

Daam paremast seltskonnast, kes oli seiklusse sattunud eksikombel, protesteerinud ja tahtnud ära minna. Siis hakanud aga Rasputin raevutsema ja lavastanud taaruvana ühe rõveda stseeni ...

Seejärel hakanud ta mustlannasid kimbutama, kes aga ta minema kihutanud. Pistnud siis neid sõimama, segades oma vandumiste vahele ka keisrinna nime.

Nüüd hakkasid ta külalised juba tõsiselt hirmu tundma skandaali pärast, mis kogu restoranis kuulda oli; selle politseilised tagajärjed võisid keisrinna isiku teotamise tõttu kujuneda üpris raskeiks.

Nõuti kiiresti õhtusöögi arve. Niipea kui *tšelovek* oli selle kohale toonud, visanud seltskonnadaam lauale kimbu

rahapabereid, mis ülemäära katsid kogu arve, ja lipsanud kiiresti minema. Mustlannad talle järele.

Ülejäänud seltskond tegi ka üsna kohe minekut; Rasputin väljunud viimsena, vandudes, oksendades ja taarudes.

Pühapäev, 18. aprill 1915.

On alanud üldine pealetung, millest keiser mulle 16. märtsil Baranovitšis rääkis.

Põhja-Karpaatides saavutavad venelased suurepärast edu. Nende atakid keskenduvad peamiselt Uszoki mäekurule, mis asetseb suurte Galiitsia jõgede allikail ja valitseb ühtlasi juurdepääsu Transilvaaniasse.

Viimaste päevade jooksul on Austria-Ungari vägedest vaenlaste kätte vangi langenud kuni 50 000 meest.

Laupäev, 24. aprill 1915.

Moskva politseiprefekt kindral Adrianov on kohusetundlik ja energiline mees. Ta tahtis keisrile otsekohe ettekande teha skandaalist, mille Rasputin äsja restoran „*Jar*'is" lavastas ja millest Moskva elanikkond veelgi nördinud on kui pühaduse teotusest. Selleks saabus ta järgmisel hommikul isiklikult täies galavormis Tsarskoje Seloosse ja palus audientsi. Kuid keisrilossi komandant kindral Vojeikov ei lasknud teda keisri juurde.

Seepeale pöördus kindral Adrianov sandarmivalitsuse ülema, siseministri abi kindral Džunkovski poole, kes samuti tarmuka inimesena on juba vähemasti paarkümmend korda katsunud tsaarile *starets*'i häbitust selgeks teha.

Asjade säärase pöörde tõttu sai Nikolai II vähimate detailideni teada liiderlikust orgiast restoran „*Jar*'is". Ta ei tahtnud ettekannet aga hästi uskuda ja tegi oma lähemale tiibadjutandile, keisrinna intiimsele lemmikule, mereväekapten Sablinile korralduse koguda sündmuse kohta täiendavaid andmeid. Vaatamata oma suhetele

Rasputiniga pidi ka Sablin lõpuks kinnitama, et kõik kindral Adrianovi teated vastavad täpsalt tõele.

Tõsiasjadega silm silma vastu asetatud, jõudsid keiser, keisrinna ja m-me Võrubova lõpuks ühisele otsusele, et põrgulikud võimud olid seadnud nende pühale sõbrale kardetava lõksu ja et „jumalamees" poleks nii lihtsalt sellest välja rabelda suutnud, kui jumal teda mitte poleks avitanud.

Esmaspäev, 26. aprill 1915.

Eile, puhtest alates, maabus üks korpus Prantsuse-Inglise vägesid Gallipoli poolsaarel, Sedul-Bahri kohal. Teotsedes liitlaste laevastiku tule kaitse all, asus see positsioonidele kogu poolsaare laiuselt. Türklaste vastupanu murdmine olnud kaunis raske.

Teisipäev, 4. mai 1915.

Juba tervelt kaks päeva ründavad sakslased ja austria-ungarlased vihaselt vene rinde osa, mis ulatub Vislast Karpaatideni. Nad tungivad vastupandamatult edasi idasse, nende vasem tiib on juba ületanud Dunajetsi alamjooksu, mis suubub Vislasse 65 km ülalpool Krakovit.

Neljapäev, 6. mai 1915.

Karpaatide ja Visla vahel muutub venelaste seisukord kriitiliseks. Pärast ränki võitlusi Tornowi, Gorlice ja Jaslo juures taganevad nad suure kiirusega Dunajetsi ja Visloka taha. Venelaste kaotused on määratud; vangilangenute arv tõuseb 40 000 mehele.

Laupäev, 8. mai 1915.

Põhja pool, Kuramaa frondil, on sakslased alustanud rea tugevaid rünnakuid, et takistada vaenlasel kõikide oma reservide üleviimist Galiitsiasse.

Eile vallutasid nad Liibavi, mis pakub neile suurepärast merebaasi edasipidiseiks operatsioonideks Riia lahes.

Pühapäev, 9. mai 1915.

Uszoki mäekurust kuni Vislani, s. o. umbes 200 km pikkusel frondil, käivad Galiitsias meeleheitlikud võitlused.

Venelased taganevad kõikjal. Taganemistempo kiiruse tõttu ähvardab nende seisukord kõikuma lüüa ka Nida liinil, põhja pool Vislat.

Neljapäev, 13. mai 1915.

Venelased jätkavad taganemist kirdesse, kuid täielikus korras ja iga positsiooni visalt kaitstes. Kümmekonna päeva jooksul vaenlasele jäetud vangide arv ulatub juba 140 000-le.

Esmaspäev, 17. mai 1915.

Itaalia võtab tuld. Roomas, Milanos, Veneetsias, Genovas peetakse vahetpidamata kärarikkaid, peagu revolutsioonilisi manifestatsioone.

Rahva meelolude survel otsustas kuningas Viktor Emmanuel eile Salandra-Sonnino kabineti laiali saata. Giolitti komplott on seega nurjunud. „Neutralistlik" kabinett peab alla vanduma rahvuslikule vaistule.

Teisipäev, 18. mai 1915.

Jätkan täna Sazonoviga meie lõpmatuid vaidlusi Rumeenia territoriaalsete nõudluste üle ja käin talle tungivalt peale, et ta oma viimaseid mööndusi pisut laiendaks. Ta on seekord aga tublisti vihastunud ühest telegrammist, mille eile sai Bukarestist ja mille ta mulle lingutab ärritatud käeliigutusega:

— Bratianu tahab meile omi käske ette dikteerida; ta kõneleb Venemaast säärasel jultunud toonil, mida ma ei talu... tean koguni, et ta on lubanud endale paljude võõraste diplomaatide ees sääraseid väljendusi nagu: „Praegu pole Venemaale sugugi soodus silmapilk oma häält liiga kõvendada!“... Hüva! Ta eksib. Venemaa on ikkagi suurvõim, ja ta vägede ajutine kaotus ei pane teda seepärast veel unustama, mis ta võlgneb iseendale, oma minevikule, tulevikule ja ajaloolisele missioonile.

— Kui Bratianu midagi säärast on öelnud, oli see muidugi väärsamm. Kuid õieti just seepärast, et Venemaa on suurvõim, ei tarvitseks tal olla liiga hellatundeline. Praegu on ainsaks küsimuseks, kas Rumeenia kaastöö on meile kasulik või oleks liiga kallilt makstud, kui loovutaksime Rumeenia apetiitidele pisut suurema tüki vaenlase maast. Kõnelgem otsekoheselt, mu kallis minister! Vaadelge endi sõjalist olukorda. Kas teid ei hirmuta see kiire ja ettenägematu taganemine? Kas te ei näe, et olete kaotamas Przemysli, et homme võib-olla austerlased ja sakslased on juba hulgaliselt ületanud Sani ja Visla? Kas olete lõpuks kindel, et kahe-kolme nädala pärast te kibedasti ei kahetse, et kauplesite liiga Rumeenia kaastöö pärast?

Sazonovi leppimatus näib olevat kõigutatud:

— Püüan leida, ütleb ta, — uute mööndiste piirid Bukovinas ja Banatis Doonau kaldal. Kuid vaieldamatuks tingimuseks sel puhul teen Rumeenia armee viibimatu tegevusseastumise... Annan teile oma vastuse homme.

Kesknädal, 19. mai 1915.

Sazonov annab järele mõlemas punktis, mis jäid Bukarestiga kokkuleppe saavutamisel vaieldavaiks. Ta nõustub fikseerima Seretit tulevaseks piiriks Venemaa ja Rumeenia vahel Bukovinas; ta tunnustab lõpuks ka Rumeenia õigust annekteerida Vorontoli piirkond Banatis Doonau kaldal; kuid ta rõhutab uuesti, et see kahekordne mööndus eeldab Rumeenia armee viibimatut kaasalöömist sõtta.

Pühapäev, 23. mai 1915.

Itaalia kuulutab Austria-Ungarile sõja.

Õnnitlen sel puhul oma tublit kolleegi ja sõpra Carlottit. Ta nägu särab. Ta on ülimal määral kodumaa äsjase otsuse mõju all. Juba sõja puhkemisest alates käis ta väsimatult oma valitsusele peale, seletades, et Itaalia ei või ei poliitiliselt ega moraalselt isoleerida end Euroopa konfiktist, et ta häbistab ja alandab end majanduslikel kaalutlusil peetava erapooletusega, et ta rahvuslikud trditsioonid ja elulised huvid käsivad tal — mida varem, seda parem — ilmutada oma ühtekuuluvuse sümpaatiat teiste ladina hõimudega.

Kesknädal, 26. mai 1915.

Vene armee jätkuvad kaotused võimaldavad Rasputinile rahuldada oma lepitamatut vimma, mida ta juba kauemat aega kannab suurvürst Nikolai vastu. Ta ei lakka laimamast ülemjuhatajat, keda süüdistab täielikus sõjaasjanduse mittetundmises ja püüetes soetada endale sõjaväes populaarsust, tagamõttega keisrit välja süüa. Piisaks juba suurvürsti iseloomust ja ta minevikust selle viimase süüdistuse tagasitõrjumiseks, kuid ma tean, et keiserlikke kõrgusi need jutud siiski rahutuks teevad.

Teiselt poolt kuulen, et Rasputin olevat neil päevil hakanud taas jutlustama oma vanal teemal: *Praegune sõda on jumalavastane!* Ühel õhtul, laiutades vana m-me G... juures, kes on üks ta hardamaid jüngreid, kisanud ta piibliliku prohveti paatosega:

— Venemaa astus sõtta vastu jumala tahtmist. Häda neile, kes veel tänapäev ei taha sellest aru saada! Et jumala häält kuulda, peab teda kuulatama alandliku meelega! Kuid oma vägevuses ollakse ju täis kõrkust, peetakse end kavalaks ja põlatakse lihtsaid inimesi, kuni ühel päeval jumala viha tabab nagu välk. Kristus on õige kuri kõigi nende kaebuste pärast, mis Venemaalt temani tõusevad. Neile aga, kindraleile, on kõik täiesti ükspuha: tapetagu *mužik*'e kuipalju tahes — see nende

söögi- ega joogiisu ei riku ega takista neid rikastumast... Ohvrite veri aga, oh paraku, ei lange ainult nendele, ta ulatub ka tsaarini, sest tsaar on ju *mužik*'ide isa... Ma ütlen teile: jumala karistus saab hirmus olema!

Säärasel viimsepäevaga hirmutamisel oli juuresolijate peale muidugi vapustav mõju. M-me G... ei saanud muud kui kordas: *Gospodi pomilui!* „Issand, halasta!"

Pühapäev, 30. mai 1915.

Arvestades Rasputini järjest kasvavat mõju ja ta kahjulikku segamist Vene poliitikassegi, olen endalt mitmel korral küsinud, kas liitlased ei peaks katsuma tolle imetegija müstilisi ja muidki andeid enda huvides ära kasutada, proovides teda ära osta; saaksime siis ta „inspiratsioone" ise suunata, selle asemel et need nüüd meid vahetpidamata segavad, meile vastu töötavad ja meie püüdeid paralüseerivad; pean tunnistama, et kiusatus sääraseks katseks on mul olnud üpris suur; olen pidanud aga enesele tunnustama, et katse ei annaks mingisuguseid tulemusi, oleks kompromiteeriv ja isegi hädaohtlik.

Kõnelesin sellest hiljuti kaudselt ühele kõrgele isikule, E... le, kelle tuline rahvuslus sel puhul liigne kord siiralt üle voolas. Kui ta mulle Griška viimseist jäledaist tegudest ja hullustusist kaebas, ütlesin ma:

— Lubage mulle üks küsimus... Miks teie poliitilised sõbrad ei katsu Rasputinit enda poole võita? Miks te teda ära ei osta?

Raputanud pead ja pisut järele mõelnud, vastas ta:

— Rasputinit ei saa ära osta.

— Ons ta nii vooruslik?

— Oh, ei!.. Tol lurjusel puudub kõlblas meel üldse, ta saaks hakkama igasuguse alatusega. Kuid peaasi on, et ta ei vaja raha: tal on seda juba isegi rohkem, kui tarvis... Te tunnete ju ta elu. Peale väikese korteri Gorohhovajas pole tal midagi muud, millele kulutada. Ta ise rõivastub nagu *mužik*, ta naine ja tütred — nagu kerjused. Toidu eest pole tal vaja kunagi maksta: ta

sööb ju alati teiste juures. Ta lõbutsused ei maksa talle midagi, vaid toovad koguni sisse; teda ümbritsevad vahetpidamata igasugused ilged emased, nii noored kui vanad, ja saadavad talle lakkamatult kingitusi. Lisaks kõigele naudib ta keisri ja keisrinna alatist heldust. Lõpuks võite aimata, kui palju ta saab igasuguseilt anujailt, kes käivad päevast päeva nurumas, et ta nende heaks keisri ees mõne sõnakese lausuks. Näete, tol pühal mehel pole sugugi vähe tuluallikaid!

— Mis ta teeb kõige selle rahaga?

— Ta on esiteks väga helde ja jagab palju vaestele. Teiseks ostab ta oma külas Pokrovskojes maid ja ehitab sinna uut kirikut; ka pankades on tal mustaks päevaks mõningaid summasid, sest oma tuleviku pärast on ta kaunikesti mures.

— Teie jutt ainult kinnitab mu arvamust... See tähendab, et talle polegi nii raske lähedale pääseda, kui ta armastab oma maid suurendada, kirikuid ehitada ja pangasummasid soetada. Teie poliitilised sõbrad peaksid siiski katsuma teda ära osta.

— Ei, härra saadik, mitte selles ei seisa raskus, kuidas Rasputinile raha pakkuda; ta võtaks seda vastu igaühelt. Raske on panna teda tarvilikku osa etendama, sest ta ei suudaks seda kätte õppida. Ärge unustage, et tegu on täieliku matsiga, kirjaoskamatuga.

— Ta ei ole aga sugugi loll!

— Nuppu tal on. Kuid ta intelligents on väga lühike. Tal pole poliitikast vähimatki aimu. Talle ei saaks ühtegi mõtet ega kaalutlust kätte harjutada, mis talle juba algusest omane pole olnud. Temaga ei saa pidada ühtki kestvamat jutuajamist, ühtki tõsisemat ega loogilisemat arutlust. Ta ei oskaks muud, kui ainult etteöeldud õppetükki järele korrata, lisades juurde rõvedaid žeste ja müstilist lora. Kuid isegi inimesed, kes teda praegu kasutavad, peavad teda hoolega valvama. Ta teab ka ise, et teda valvatakse, ta korrespondentsi loetakse ning ta käitumist ja külaskäike spioonitakse. Tema kaitse ettekäändel on lossipolitsei, kindral Vojeikovi *Ohrana,* alati ta kannul. Ta teab väga hästi, et isegi ta

enda rühmas on tal vaenlasi, võistlejaid ja kadetsejaid, kes salamahti töötavad, et teda majesteetide ees diskrediteerida ja koja juurest kõrvaldada. Ta on lõpuks hirmul, et talle võib tekkida asemik. Arvatavasti olete juba kuulnud koketist montenegrolannast P. Mordarist ja idioot Mitja Koljabast, kes on ta praegusiks võistlejaiks. Ja küllap on veel teisigi, keda alles ette valmistatakse ... Rasputin taipab väga hästi olukorra ohtlikkust ja on liialt nutikas, et riskida oma kildkonna reetmisega. Võite olla täiesti kindel, et kui teete talle vähemagi kahtlase ettepaneku, ta läheb ja annab otsekohe kõik Vojeikovile üles ...

Meie jutt sellega lõppeski. Võtsin ta järgmisel päeval peagu samade sõnadega üles ühe oma informeerija S...ga, kes kuulub Moskva rahvuslikku õigeusklikku ringkonda.

— Oojah! vastab ta, — kardan, et ühel heal päeval tuleb leppida veelgi hullemaga kui Rasputin.

— Ons see võimalik?

— Pole vähimatki kahtlust! Absurdsustel pole üldse piire... Kui Rasputin näiteks äkki peaks ära kaduma, kahetseksime teda vahest isegi äärmiselt taga.

— Ja mispärast siis? Kes saaks ta asemele?

— Näiteks Mitja Koljaba...

Oma kartust põhjendades annab ta mulle mõningaid seletusi tollest olendist, kelle vanust suhteist Tsaritsõni munga Iliodori ja Kroonlinna isa Ioanniga olen pisut kuulnud.

Mitja Koljaba on vaimust vaene olend, *jurodivõi*, nagu too, kes lausub prohvetlikke sõnu Puškini draamas „Boris Godunov". Sündinud u. a. 1865 Kaluga ümbruses, on ta kurttumm, poolpime, lonkur ja väänatud jäsemetega; käte asemel on tal ainult kaks kõnti. Ta aju on atrofeerunud nagu ta kehagi; sellesse leiab teed ainult väike hulk kõige algelisemaid ideid, mida ta väljendab kraaksuva kurguhäälikulise kisaga, mäkitamisega, röhkimisega, mõmisemisega, kiunumisega, saates oma häälitsusi kõntide vehklemisega. Aastaid tagasi võeti ta halastusest Optina-Pustõnja kloostrisse, Kozelski juures. Ühel heal päeval pandi tema juures aga tähele kummalisi

elevuskriise, mis vaheldusid uimastusetaoliste seisunditega ja mis sarnanesid väga ekstaasile. Mungad olid otsekohe veendunud, et selles algelises vaimus on tegemist jumalikkude jõudude ilmutusega; rohkem ei osatud aga midagi mõista. Sellal kui nähti vaeva igasuguste oletustega, sai üks munkadest üleloomuliku ilmutuse: kui ta parajasti põlvitanud hämaras kabelinurgas, ilmunud talle püha Nikolai ja selgitanud talle *jurodivõi* kriiside ja krampide tõelise tähenduse; munk pannud püha Nikolai enda etteütlemisel tolle seletuse kirja. Sealt peale tuntakse idioodi sidumatuis häälitsusis peituvaist määratuist teadmisist ja ennustusist ülimat imestust: ta teab kõike, minevikku, olevikku, tulevikku. 1901. a. viidi ta Peterburi, kus keiser ja keisrinna ta prohvetlikku selgeltnägemist õige kõrgelt hindasid, ehk nad küll tol ajal olid alles täielikult maag Philippe'i mõju all. Jaapani sõja õnnetuil aegadel näis juba, nagu tõuseks Mitja Koljaba täht kõrgele. Kuid ta saamatud sõbrad segasid ta õnnetul kombel Rasputini ja piiskop Hermogeni vahelisse sõnasõtta. Ta pidi mõneks ajaks näitelavalt kaduma, et hoiduda oma hirmsa vastase kättemaksu eest. Ta elab praegu väikeses, salajaselt kuid innukalt teotsevas sektis, kus ootab oma õige tunni saabumist.

Esmaspäev, 31. mai 1915.

Külastan täna enne lõunat duuma esimeest Rodzjankot, kelle tuline patriotism ja ürgne energia on mind tihti virgutanud.

Täna on aga esimene mulje temast mureline. Ta on näost otsa jäänud, kollaka nahavärvusega, ninasõõrmed kokku surutud. Ta muidu nii sirge, hiiglaslik keha näib mingi ränga koorma all küüru vajununa. Võtnud minu vastas istet, vajub ta keha lõdvalt kokku. Pärast pikka pearaputust ja sügavat ohet ütleb ta mulle:

— Leiate mu väga sünges meeleolus, kallis härra suursaadik... Ah! Kuid veel pole midagi katki, koguni vastupidi!.. Meile läks seda katsumist kindlasti tarvis, et meid uinakust üles virgutada... Ent me ärkame, kogume endid ja värskendume! Minu sõna selle peale!

Ta seletab mulle, et Vene armee hiljutised lüüasaamised, ta hirmsad kaotused ja hädaohtlik seisukord, milles ta veel siiski võitleb sangarlikult, on üldisele arvamusele mõjunud otse vapustavalt. Ta olevat viimaste nädalate jooksul provitsist saanud üle kolmesaja kirja, mis paljastavad kogu maa ärevust ja viha. Igalt poolt tõstetakse sama kaebust: bürokraatia ei suuda rahvast tööstuslikule omaabile organiseerida ega sõjapidamiseks vajalisi relvi luua, mille tõttu vägi peab sammuma ühelt kaotuselt teisele.

— Palusin keisrilt audientsi, jätkab ta, — mis mulle ka kohe suvatseti anda. Kirjeldasin talle tõde ja olukorra ohtlikkust; mul polnud raske tõestada, et meie administratsioon ei suuda enda jõul sõjatehnilisi küsimusi lahendada ja et kogu maa elava jõu töölerakendamiseks, esmajärguliste tarbeartiklite tootmise tõstmiseks ning tehaste tegevuse kokkukõlastamiseks tuleb ühisele tööle kutsuda paratamatult kõiki. Keiser oli sellega meeleldi päri ja saavutasin talt meie jutuajamise kestel isegi nõusoleku väga tähtsaks reformiks. Sõjaministri eesistumisel luuakse sõjavarustuse kõrgem nõukogu, millesse kuuluvad neli kindralilt, neli duuma liiget, nende seas ka mina, ja neli metallitööstuse esindajat... Asume tööle päevagi raiskamata...

Kesknädal, 2. juuni 1915.

Õhtul on mul intiimne dinee Vene tähtsaima metallitöösturi ja hiigelrikka rahamehe Putiloviga. Mulle valmistab alati suurt lõbu kohata seda originaalse hingeeluga ärimeest. Temas on suurel määral ameerika *businessman*'i tüüpilisemaid omadusi: loov ja algatav vaim, huvi avaraiks ettevõtteiks, täpne realiteeditunne väärtuste ja tegurite suhtes. Sellest hoolimata jääb ta sisemiselt slaavlaseks. Temas on nii sügavat pessimismi, millele võrdset ma pole kohanud isegi venelaste endi juures.

Ta on üks neist tööstureist, kes kuulub sõjaministeeriumi juurde loodud sõjavarustuse ülemnõukogusse. Ta esimesed muljed on hoopis viletsad. Tema arvates ei kuulu lahendamisele mitte ainult tehnilised, töö ja toot-

luse probleemid, vaid kogu Venemaa administratiivne organism. Dinee lõpeb, ilma et me oleksime jõudnud oma arutlusainet tühjaks ammutada.

Saame vaevalt süüdata sigarid, kui tuuakse šampanjat ja hakkame vestlema tulevikust. Putilov annab vaba voli oma pessimismile; talle valmistab lõbu mulle maalida tulevaste katastroofide saatuslikku arengukäiku, languse ja lagunemise armutut õõnestustööd Vene riigikorra aluste kallal:

— Tsaaririigi päevad on loetud; ta hukkub, hukkub päästmatult; ent tsarismil ju Vene riik õieti seisabki, see on ta riikliku ühtsuse ainuke side... Nüüdsest peale on revolutsioon möödapääsmatu; ta varitseb puhkemiseks ainult soodsat juhust. Sääraseks juhuseks võivad olla mõni suurem kaotus rindel, näljahäda provintsis, streik Petrogradis, mäss Moskvas, mõni kojaskandaal või -draama, ükskõik mis selles laadis!.. Kuid revolutsioon pole veel kõige kibedam õnnetus, mis võib Venemaad tabada. Mis on õieti revolutsioon, sõna täpsas tähenduses? See on ainult ühe valitsuse vägivaldne asendamine teisega. Mõni revolutsioon võib olla suureks heateoks rahvale, kui ta pärast hävitamist oskab ka üles ehitada. Ses mõttes tundub mulle, et Inglismaal ja Prantsusmaal on revolutsioonid toonud ennem õnnistust kui õnnetust. Meil aga võib revolutsioon olla ainult hävitav, sest haritlaskiht moodustab meil ainult tillukese vähemiku tervest rahvast; pealegi on ta organiseerimatu ja ilma poliitiliste kogemusteta, ilma kokkupuuteta rahvamassidega. Minu arvates on tsarismi suurimaks kuriteoks see, et ta pole tahtnud tunnustada peale oma bürokraatia ühtegi teist poliitilise elu tegurit. Ja ta on sellega nii hästi hakkama saanud, et päeval, kus kaob *tšinovnik,* laguneks täielikult kogu Vene riik... Vististi on kodanlus, intellektuaalsed kihid ja „kadetid" need, kes annavad esimese revolutsioonisignaali, uskudes ise, et päästavad sellega Venemaa. Kuid kodanlikust revolutsioonist langeme kohe töölisrevolutsiooni ja sealt varsti talupojarevolutsiooni. Siis algab hirmus, lõppematu anarhia... kümme aastat anarhiat!.. Saame taas nägema Pugatševi päevi või veelgi hullemat!

XI PEATÜKK.

3. juuni — 24. august 1915.

Meeleolu tõus. — Rahutused Moskvas. — Uus siseminister. — Suhhomlinovi vallandamine. — „Suur rahapuuduse häda" Bulgaaria tsaaril. — Omaaegne kolmemiljoniline toetus ja kviitung. — Kolmandik mehi lahingus ilma püssita. — Rasputini lahkumine. — Sakslased vallutavad Varssavi. — Kloosterlik kord keisri perekonnas. — Tormine istung duumas. — Keskustelu proua Võrubovaga. — Rasputini tagasitulek.

Neljapäev, 3. juuni 1915.

Austerlaste-sakslaste edasitungi tõttu Sani jõe paremal kaldal ei suutnud Vene väed jääda püsima Przemysli ja on täna õhtupoolikul evakueerunud.

Lahingutest saadik, mis maikuul algasid Dunajetsi ääres, tõuseb vaenlaste kätte vangi langenud venelaste arv kolmesaja tuhandeni.

Pühapäev, 6. juuni 1915.

Vene avalik arvamus on seda rohkem erutatud lüüasaamisist Galiitsias, mida vähem ta hellitab lootusi kiirele edule Dardanellides.

Kuid kõigis maa rahvaklassides, ja eriti provintsis, avaldub uus meeleolu tõus. Selle asemel, et lasta pea longu, nagu eelmiste kaotuste ajal, publik protesteerib, on erutatud, nõuab sanktsioone ja arstimeid ning kinnitab oma tahet võita. Sazonov ütleb mulle täna hommikul särava näoga:

— Vaadake, see on tõeline vene rahvas! Me oleme pealtnägijaiks oivalisele rahvustunde ärkamisele!

Kõik poliitilised rühmitused, välja arvatud loomulikult äärmised parempoolsed, nõuavad duuma otsekohest kokkukutsumist, et teha lõpp sõjaväe-administratsiooni saamatusele ja organiseerida Venemaa tsiviilmobilisatsiooni.

Reede, 11. juuni 1915.

Juba mitu päeva on Moskvas rahutusi. Rahva hulgas liikusid kuuldused reetmisest; süüdistati valju häälega keisrit, keisrinnat, Rasputinit ja kõiki õukonda kuuluvaid mõjukaid isikuid.

Eile on puhkenud tõsised segadused, mis jätkuvad ka täna. Rüüstati suur hulk kauplusi, mis kuuluvad sakslastele või kannavad siltidel saksapäraseid nimesid.

Laupäev, 12. juuni 1915.

Rahu Moskvas on seatud jalule. Eile pidanud üks väeosa tarvitama relvi.

Pühapäev, 13. juuni 1915.

Moskva segadused on kandnud eriti tõsist ilmet, mille aga ajalehtede kirjeldused surnuks vaikivad.

*Krasnaja Ploštšad'*il, kuulsal „Punasel väljakul", mis on näinud nii paljude ajalooliste stseenide lavastusi, sõimas rahvamass suveräänе, nõudes keisrinna sulgemist mõnda kloostrisse, keisri troonilt kõrvaldamist, krooni üleandmist suurvürst Nikolaile, Rasputini ülespoomist jne.

Kärarikkad meeleavaldused on samuti kandunud Marta ja Maria kloostri ette, mille abtessiks on suurvürstinna Jelizaveta Feodorovna, keisrinna õde ja suurvürst Sergei lesk. See võluv naine, kes on oma elu pühendanud heategevusele ja meeleparandusele, on külvatud üle sõimu ning teotustega, sest Moskva elanikkond on juba ammu veendunud, et ta on Saksa salakuulajanna

ja varjab enda juures kloostris oma venda, Hesseni suurhertsogit!

Need teated tekitasid Tsarskoje Seloos kohkumuse. Keisrinna teeb ägedaid ettepeiteid vürst Jussupovile, Moskva kindralkubernerile, kes oma lühinägelikkuse ja nõrkuse tõttu on keiserlikule perekonnale lasknud osaks saada selliseid teotusi.

Keiser võttis eile audientsile duuma presidendi Rodzjanko, kes kogu energiaga nõudis duuma otsekohest kokkukutsumist. Keiser kuulanud teda lahkelt, kuid pole midagi oma kavatsusist märgata lasknud.

Kesknädal, 16. juuni 1915.

Proua Võrubova jutu järele krahvinna N . . .'le teevad siseminister Nikolai Maklakov, püha sinodi ülemprokurör Sabler ja kohtuminister Štšeglovitov keisri juures suuri jõupingutusi, et talle maha laita duuma kokkukutsumise mõtet. Nad püüdvat isegi tõestada, et Venemaa ei või enam sõda jätkata.

Duuma küsimuses on tsaar kinnine, vaatamata sellele, et tsaarinna toetab kogu jõuga ministrite arvamust. Mis puutub aga sõja jätkamisse, siis on Nikolai II väljendunud selle üle niisuguse ägedusega, millist tema juures poleks võidud uskudagi: „Teha praegusel silmapilgul rahu, tähendaks ühtaegu autust ja revolutsiooni. Ja seda julgetakse mulle soovitada! . ." Keisrinna ei seleta vähem energiliselt, et kui Venemaa jätaks nüüd oma liitlased maha, kattuks ta igavese häbiga; kuid ta vannutab keisrit mitte osutada parlamentarismile mingisugust järeleandmist, ning kordab talle: „Mõelge rohkem kui iialgi varem, et te olete isevalitseja jumaliku salvimise kaudu! Jumal ei andestaks teile, kui te ei püsiks osas, mille ta siin maailmas teile on usaldanud."

Reede, 18. juuni 1915.

Siseminister Maklakov vabastati ametist ning asendati vürst Nikolai Borissovitš Štšerbatoviga, riigi hobusekasvanduste ülemaga.

Sazonov hõiskab. Maklakovi tagandamine näitab selgesti, et keiser jääb oma liidupoliitikale truuks ning on otsustanud sõda jätkata.

Mis puutub uude siseministrisse, siis on ta senini elanud väga tagasitõmbunult; kuid Sazonov kirjeldab teda meile kui parajusmeelset, tarka ning kindla patriootilise vaimuga isikut.

Laupäev, 19. juuni 1915.

Suurvürst Konstantin Konstantinovitš suri üleeile Pavlovskis, kus ta veetis oma tagasitõmbunud olelust. Ta sündis a. 1858, oli keiser Nikolai I pojapoeg, Kreeka leskkuninganna noorem vend ning abielus Sachsen-Altenburgi vürstinna Elisabethiga.

Täna kell kuus viidi koolnu suure toredusega Petropavlovski kindluse katedrali, mis on ühtaegu Romanovite Bastille'iks ja Saint-Denis'ks.

Keiser, leskkeisrinna, valitsev keisrinna, suurvürstid, suurvürstinnad, kõik keiserliku perekonna liikmed on kohal, seistes katafalgist paremal; diplomaatline korpus on rühmitunud nende kõrvale.

Nii viibin paari sammu kaugusel keisrist ning mul on teda võimalik vaadelda täiesti segamatult. Kolme kuu jooksul, mil ma teda enam pole näinud, on ta tunduvalt muutunud: juuksed on hõrestunud ja paiguti tõmbunud halliks; nägu on kõhnenenud, pilk on tõsine ja hajailmeline.

Temast vasemal seisab liikumatult leskkeisrinna, hoides majesteetlikult ja hieraatiliselt pead püsti. Vaatamata oma kuuekümne kaheksale aastale ei muuda ta minutikski asendit. Tema kõrval seisab keisrinna Aleksandra Feodorovna jäigalt ja kramplikult; hetketi muutub ta marmoritaoline nägu kaameks ja korrapäratu, tõukeline hingamine tõstab ta rinda. Otsekohe tema järel ning samas reas seisab suurvürstinna Maria Pavlovna niisama liikumatult ja väärikalt nagu ta vennanaine, leskkeisrinnagi. Järgmistena seisavad reas keisri neli tütart; vanim, Olga, libistab vahetpidamata ema poole rahutuid pilke.

On kaldutud kõrvale vene õigeuskliku kiriku kommetest ja kahe keisrinna ning suurvürstinna Maria Pavlovna seljataha on asetatud kolm tugitooli. Keisrinna Aleksandrale on püstiseismine piinaks ja ta on neli korda sunnitud istuma. Igakord tõstab ta käe silmade juurde, nagu tahaks ta end nõrkuse pärast vabandada. Ta kahest naabritarist on nõrkus kaugel, nad hoiduvad nii sirgelt kui võimalik, niimoodi tummas protestis eelneva valitsuse uhket käitumist vastu seades praegusele keisrikoja langusele.

Ühe pika ja ühetoonilise litaania kestel laseb uus siseminister vürst Štšerbatov end esitella minule. Ta nägu on intelligentne ja avameelne, hääl soe, kogu ta isik on sümpaatne. Ta ütleb mulle spontaanselt:

— Mu programm on lihtne. Juhiseid, millega ma pöördun riigi kuberneride poole, võib kokku võtta järgmiselt: *Kõik sõja kasuks kuni täieliku võiduni.* Ma ei salli mingit korratust, nõrkust ega pessimismi.

Õnnitlen teda sellise vaatekoha puhul ja rõhutan kõigi maa tootlevate jõudude rakendamise tähtsust sõjaväe varustamiseks.

Nüüd alustab preesterkond lõpupalvusi. Läbi viirukisuitsu pilvede kõlab taeva poole lakkamatu ja valuline palvehüüe, mis näib eneses sisaldavat vene hinge kogu vagadust: *Gospodi pomilui!* ... „Issand halasta!" Kõrgel tornis kordavad katedrali kellad refrääni.

Pühapäev, 20. juuni 1915.

Rahvusliku energia ärkamine tõendus eile Moskvas haarava meeleavalduse kaudu. *Zemstvo*'te liit ja linnade liit korraldasid seal kongressi. Vürst Lvov, kes juhatas kongressi, valgustas administratisooni võimetust mobiliseerida rahva jõuallikaid sõjaväe teenimiseks: „Venemaa ette kerkiv probleem," seletas ta, „ületab suuresti meie bürokraatia võimed. Lahendus nõuab kogu maa jõupingutusi ... Peale kümnekuist sõjapidamist pole

me veel mobiliseerunudki. Kogu Venemaa peab muutuma suureks sõjaväeliseks organisatsiooniks, tohutuks sõjaväe-arsenaliks . . .“

Võeti kohe vastu tegelik töökava. Viimaks on Venemaa ometi õigel teel! . .

Teisipäev, 22. juuni 1915.

Täna hommikul viibib keiser suure 32 000-tonnise soomusristleja „Izmaili“ vettelaskmisel, mis ehitati Vassiljevski Ostrovi laevatehases, kohal, kus Neva jõgi väljub Petrogradist; diplomaatiline korpus ja valitsus viibivad selle juures.

Ilm on hiilgav, tseremoonia sama imposantne kui maaliline. Kuid keegi ei näi vaatepildi vastu huvi tundvat. Sosistatakse rühmades jahmunud nägudega: saabusid teated, et Vene sõjavägi taganeb Lvovist.

Keiser täidab ükskõikselt tseremoonia kombeid. Laeva õnnistamise ajaks paljastab ta pea. Päikese terav valgus joonistab ta silmanurkadesse kaks sügavat ja lillakat kortsu, mida eile seal veel polnud.

Nüüd libiseb laev vääramatult ja aeglaselt Nevasse; suur veekeeris paneb lainetama jõe pinna; ankruköied tõmbuvad pingule: „Izmail“ peatub majesteetlikult.

Enne lahkumist külastab keiser töökodasid, kuhu töölised kiiresti on tagasi pöördunud. Ta jääb sinna peagu tunniks, peatudes sageli vestlemiseks rahuliku, usaldustäratava ja väärika lahkusega, millega ta oskab läheneda lihtrahvale. Tulised hüüded, mis näivad tulevat kõigi rinnust, saadavad teda ringkäigu lõpuni. Ja ometi oleme siin just vene anarhismi koldes! . .

Kui jätame keisriga jumalaga, õnnitlen teda vastuvõtu puhul, mille osaliseks ta sai töökodades. Ta silmad valgustuvad melanhoolses naeratuses. Ta vastab mulle:

— Midagi ei tee mulle rohkem head, kui tunda ennast kontaktis oma rahvaga . . . Tundsin täna selle järele tarvidust.

Kesknädal, 23. juuni 1915.

„*Novoje Vremja*" direktor Suvorin külastab mind, et pihtida mulle oma julgusekaotust:

— Mul pole enam lootust, ütleb ta; — nüüdsest peale oleme pühendatud katastroofidele.

Toon talle vastuväiteid, juhtides ta tähelepanu energiavõpatusele, mis praegusel hetkel läbistab vene rahvast ning mis väljendus Moskvas mõjusate resolutsioonidena. Ta jätkab:

— Tunnen oma kodumaad. See võpatus kestab vaid lühikest aega. Varsti langeme oma ükskõiksusse tagasi. Täna me süüdistame *tšinovnik*'uid, süüdistame kõige halva pärast, mis meiega juhtub, ning meil on õigus; kuid me ei saa läbi ilma nendeta. Ning homme läheme ja anname tuimusest ning nõrkusest end ise nende küünte vahele tagasi ...

Reede, 25. juuni 1915.

Keiser sõitis täna hommikul Baranovitšis asuvasse peastaapi. Et suurvürst Nikolaiga seisab ees tähtis läbirääkimine, siis saadavad teda ministrid. Tean, et Sazonov, rahaminister Bark, põllutööminister Krivošein ja siseminister vürst Štšerbatov püüavad saavutada duuma otsekohest kokkukutsumist. Nende vastu seisavad peaminister Goremõkin, kohtuminister Štšeglovitov, teedeminister Ruhlov ja püha sinodi ülemprokurör Sabler.

Enne lahkumist Tsarskoje Seloost tegi keiser spontaanse otsuse, mis nõudis lahendust juba liigagi kaua aega. Ta vallandas ametist sõjaminister kindral Suhhomlinovi ja määras selle järglaseks kindral Aleksei Andrejevitš Polivanovi, riiginõukogu liikme.

Kindral Polivanov on haritud, teovõimas ja töökas; ta evib organiseerimise ja juhatamise vaistu. Pealegi omistatakse talle liberaalseid vaateid, mis teevad ta duumale sümpaatseks.

Balkani kauplemiste kakofoonia jätkub. Võimatu on kooskõlastada Serbia, Rumeenia ja Bulgaaria võistlevaid ning ristlevaid püüdlusi.

Et muuta probleem veel lahendamatumaks, hävitab Vene vägede üldine taganemine kogu krediidi, kogu prestiiži nii Nišis kui Bukarestis, nii Ateenas kui Sofias... eriti just Sofias. Näen siit vaimus kättemaksuhimulist juubeldust, heatujulist ja sardoonilist irvitust, millega tsaar Ferdinand peaks igal hommikul kaardil mõõtma venelaste taganemist. Kui palju kordi pole ta juba varemini minu ees väljendanud oma vihkamist Venemaa vastu! Teisest Balkani sõjast saadik on see vihkamine muutunud haiguslikuks paineks, sest oma 1913. a. katastroofi süüdlaseks peab ta peaasjalikult Vene poliitikat. Ja mulle meenub, et sama aasta novembrikuul, kohates Viinis kuningas Alphons XIII-t, ütles Ferdinand sellele: „Ma maksan Venemaale kätte, ning mu kättemaks saab hirmus."

Kesknädal, 30. juuni 1915.

Täna hommikul avaldavad ajalehed 26. juuni kuupäevaga keisri käskkirja, mis on adresseeritud peaministrile:

„Saan kodumaalt kõikjalt üleskutseid, mis tunnistavad, et vene rahvas tahab pühendada oma jõu sõjaväe varustamisele. Sellest rahvuslikust üksmeelest ammutan ma kõigutamatut kindlust heledaks tulevikuks.

Pikaleveniv sõda nõuab uusi pingutusi, kuid kinnitame ja karastame oma südameis otsust pidada võitlust jumala abiga kuni Vene vägede täielise võiduni.

Vaenlane peab löödama, ilma selleta pole võit mõeldav. Usun kindlasti Venemaa ammutamatuisse jõutagavaradesse ja ootan, et valitsuse ja seltskondlikud asutised, vene tööstus ja kõik isamaa truud pojad, tegemata vahet vaadete ja kihistise kuuluvuse suhtes, töötavad solidaarselt ja üksmeelselt sõjaväe vajaduste toeta-

miseks. See on ainus ja üldrahvuslik proleem, mis nüüdsest peale peab enesele tõmbama kõik mõtted Venemaal, mis oma üksmeeles jääb võitmatuks . . ."

Käskkiri teatab lõppeks riiginõukogu ja duuma eelseisvast kokkukutsumisest.

Laupäev, 3. juuli 1915.

Keiserlik käskkiri, avaldatud kolm päeva tagasi, erutab meeli. Igalt poolt nõutakse duuma viivitamatut kokkukutsumist; nõutakse isegi, et ministrid tulevikus oleksid vastutavad parlamendi ees, mis ei tähendaks aga midagi muud, kui isevalitsuse lõppu.

Tööliste seas leiavad aset käärimised. Üks mu informeerijaid, B . . ., teatab mulle sotsialistliku propaganda suurenemisest kasarmuis, eriti keisri ihukaitseväes. Pavlovski ja Volõnia rügemendid olevat tublisti nakatatud.

Siberi Panga president Grube, kelle teravat pilku olen sagedasti hinnata võinud, saabus eile tagasi Sofiast, kus tal oli korraldada mõningaid asju.

Ta külastab mind täna hommikul ja kõneleb mulle oma muljetest:

— Ei Radoslavovi ega ka mingisugune teine valitsus ei saaks end tunnistada solidaarseks liitlastega, kui ta samal ajal ei teataks nende nõustumisest sellega, et Bulgaaria annekteerib otsekohe Põhja-Makedoonia. Selle kohta pole mingit kahtlust . . . Mis puutub aga tsaar Ferdinandi, siis on ta lõplikult saksa riikide sõiduvette viidud.

— Lõplikult! . . Olete selles kindel:

— Radoslavov, Tontšev, Gennadiev, Danev, kõik kinnitasid mulle seda!

— Meil ei õnnestu midagi korda saata, kui tsaar Ferdinand on meie vastu. Kuid õnneks on tema suhtes alati väljavaateid, kuna ta oma vaimulaadilt on õige poliitiline, riukaline ja painduv. Tema on see, kellele peame keskendama oma veenmisoskuse . . .

Tema lahkumise järel lähen otsekohe välisministeeriumi ja arutlen Sazonoviga aset leidnud jutuajamist.

Lepime kokku, et peame kõik oma jõupingutused keskendama tsaar Ferdinandile, ning kaalutleme siis mitmesuguseid argumente, mille kaudu meil oleks veel väljavaateid ta poolehoiu võitmiseks.

— Peame teda veenma eriti selles, räägib Sazonov, — et lõppude lõpuks oleme meie need, kes jäävad võitjaiks.

— Sellest veel ei piisa ... Peale selle tuleb talle veel öelda, et meie võit on sõltuv teataval määral temast, et ta hoiab teataval määral oma kätes Euroopa ja maailma saatust ... Selle isiku edevus ületab kõik, mida te suudate mõelda. Ning just ta edevust peame püüdma köita kõigepealt.

Lõpuks räägime veel ühe delikaatsema küsimuse üle. Kui viibisin neli aastat tagasi Sofias, oli tsaar Ferdinandi rahaline seisukord kõige halvem. Ta oheldamatus, toredustarmastav ja rafineeritud maitse, ta võimetus keelduda rahuldamast oma diletantlikke või luksuslikke kalduvusi olid ta juba siis viinud raskesse kitsikusse, mille kaks Balkani sõda kindlasti pidid muutma veel tõsisemaks. Kas poleks võimalik talle minna appi?

— Pakkumus, räägin ma, — tuleks teha väga peenetundlikult. Kuid siiski, teatava ettevaatlikkusega vormis, absoluutse saladuse tagatisega ... Lõppeks, kui pakkumus tuleks väga kõrgelt poolt ... näiteks keisrilt ...

Sazonov naeratab:

— Keiser oleks selleks jah kohane ...

Siis usaldab ta mulle, et 1912. a. lõpu poole bulgaarlaste tsaar, tundes „suurt rahapuuduse häda", nagu ütles Panurge, on anunud keisrilt laenuks kolme miljonit franki.

— Soovitasin keisrile tungivalt laenuandmisest keelduda, sest Ferdinand ei kuulu selliste hulka, keda suudetakse siduda tänulikkusega. Kuid te teate, kui heasüdamlik keiser on; ta laskis end Coburgi haledaist nutulauludest liigutada. Käisin keisrile sellest hoolimata ikkagi peale, juhtides tähelepanu sellele, et salafondide kassa ei suudaks säärast koormat taluda. Siis otsustas

keiser võtta selle summa oma erakassast. Järgmisel päeval andis kindral Volkov mulle üle kolm miljonit franki, mis saatsin otsekohe Sofiasse. Ferdinand andis summa kohta meie saadik Nehljudovi kaudu kviitungi. See seisab praegu seal, mu raudkapis.

— Te võtsite Ferdinandilt kviitungi! Milline eksimus! Kogu teie asi on selle kviitungi kaudu rikutud ... Et need kolm miljonit on kadunud, oli kindel juba algusest saadik, niisama hea oleks nad olnud heita Musta merre. Silmapilgust peale, mil ohver oli toodud, jäi teile vaid ebakindla moraalse kasu väljavaade. Te oleksite pidanud teesklema pimedat usaldust Ferdinandi lihtsa sõna, ta aukultuse vastu, usku ta hinge kaunidusse ja ta nii tuntud truudusse ... Ta on üks edevamaid inimesi. Mõte sellele, et te hoiate oma arhiivis tema allkirjaga kviitungit kolmele miljonile, peab olema talle põletavaks alanduseks ja talumatuks solvanguks. Seda ei andesta ta Venemaale iialgi ...

Esmaspäev, 19. juuli 1915.

Lembusekaotus, mille osaliseks eile sai püha sinodi ülemprokurör, tabas täna ka kohtuminister Štšeglovitovit, kes oma absolutistlikult tagurluselt ei anna milleski järele Sablerile. Ta asendaja Aleksander Aleksejevitš Hvostov, riiginõukogu liige, on aus ja erapooletu *tšinovnik*.

Maklakovi, Suhhomlinovi, Sableri ja Štšeglovitovi järkjärguline vallandamine ametist ei jätnud valitsusse enam ainustki ministrit, kes poleks liidu ja sõja jätkamise poolehoidja. Teisest küljest märgitakse, et Sabler ja Štšeglovitov olid Rasputini peatoed.

Krahvinna N... ütles mulle:

— Keiser kasutas oma viibimist *stavka*'s nende tõsiste otsuste tegemiseks. Ta ei pidanud nõu kellegagi, isegi keisrinnaga mitte ... Kui uudis jõudis Tsarskoje Seloosse, oli Aleksandra Feodorovna sellest jahmunud; ta keeldus seda isegi uskumast ... M-me Võrubova on kohkunud ... Rasputin seletab, et kõik see ennustab suuri õnnetusi.

Teisipäev, 20. juuli 1915.

Pean nõu kindralstaabi ülema kindral Beljajeviga. Ta näitab mulle kaardil Vene armeede asukohti. Teinud mõned pessimistlikud märkused seisukorra üle, jätkab ta:

— Teate juba meie varustuse hädasid. Me ei tooda praegu üle 24 000 mürsu päevas. Nii laialdase rinde jaoks ei piisa sellest kaugeltki. Püsside puudus ei tee mulle vähem muret. Kujutelge vaid, et mitmes viimastest võitlustest osa võtnud jalaväe rügemendis oli vähemalt kolmandik mehi ilma püssita. Need õnnetud ootasid šrapnellide saju all kannatlikult, kuni tapeti nende eespool olevad seltsimehed, et siis üles korjata langenute relvi. On tõeline ime, et sellises olukorras ei tekkinud veel paanikat. Kaua taluvad meie sõdurid niisugust katsumust? Peame iga hinna eest saama püsse. Kas Prantsusmaa ei saaks neid meile loovutada? Anun Teid, härra suursaadik, kostke meie eest Pariisis.

— Toetan tungivalt püsside saatmist. Telegrafeerin veel täna.

Neljapäev, 22. juuli 1915.

Rasputin sõitis oma Pokrovskoje koduküla, Tjumeni lähedale, Tobolski kubermangu. Ta sõbratarid *rasputnitsa'*d, nagu neid on hakatud hüüdma, väidavad, et ta läinud „oma arsti nõuandel" natukeseks puhkusele ja pöördub varsti tagasi. Tõde aga on see, et keiser andis käsu ta eemaldamiseks.

Rasputini eemaldamise korralduse oli saavutanud püha sinodi uus ülemprokurör.

Kohe ametisse asumise järel teatanud Samarin keisrile, et tal on võimatu oma kohuseid täita, kui Rasputin jätkab oma valitsemist kirikliku administratsiooni kõrval. Siis, tugedes oma moskva päritolu iidsusele ja oma aadlimarssali tiitlile, on ta kirjeldanud valulist meeleheidet, mida tekitanud Moskvas „Griška" skandaalid, kes ei peatu enam suveräänidegi prestiiži alla kiskumast. Viimaks teatanud ta kindlal toonil:

— Paari päeva pärast astub kokku duuma. Ma tean, et mitmed saadikud kavatsevad mind küsitella Grigori Jefimovitši ja ta salajaste mahhinatsioonide kohta. Mu südametunnistus kohustaks mind aga lausuma kogu oma arvamust selle üle.

Keiser vastanud lihtsalt:

— Hüva, pean seda silmas.

Laupäev, 24. juuli 1915.

Keisrinna ja Rasputini jumalagajätt oli südantlõhestav. Tsaarinna oli lubanud ta peale duuma istungite lõppemist otsekohe tagasi kutsuda, lisandades läbi pisarate: „See ei välta kaua!"

Rasputin vastanud oma hariliku ähvardusega: „Pea meeles, et mul pole vajadust ei keisri ega sinu järele. Kui te jätate mind mu vaenlaste kätte, ei tee see mulle muret; mul on jõudu küll nende vastu võidelda. Isegi daimonid on mu vastu võimetud ... Aga vaat keiser ega sina ei saa läbi ilma minuta. Kui mind enam siin pole teid kaitsmas, juhtub te pojaga õnnetus!"

Kesknädal, 28. juuli 1915.

Sakslased on Ivangorodist põhja pool ületanud Visla; venelastel pole Dublini positsioonil enam võimalik püsida. Sazonov on väga masendatud ja palavikuline ning ütleb mulle:

— Palun teid, saavutage oma valitsuselt, et ta annaks meile püsse! .. Kuidas peavad me inimesed võitlema ilma püssideta?

— Telegrafeerisin juba kindral Beljajevi palvel; kuid võin oma tungivaid palveid korrata.

Kindralstaabist saadud teadete järele oleks praeguse puudujäägi kõrvaldamiseks tarvis poolteist miljonit püssi. Vene tehased ei tooda neid aga rohkem kui 60 000 kuus. Loodetakse siiski, et toodang tõuseb septembris 90 000-le ja 150 000-le oktoobris.

Pühapäev. 1. august 1915.

Duuma alustas täna oma istungit kuumaksköetud, rõhuvas, tormiennustavas õhkkonnas. Inimesed on nagu elektriseeritud: valitsevaiks meeleoludeks on viha või rõhutud olek.

Kõneldes keisri nimel, paisutab vana peaminister Goremõkin niipalju kui suudab oma surevat häält, et teatada: „Kõik meie mõtted, kõik meie jõupingutused peavad keskenduma sõja jätkamisele. Valitsusel on ainult üks programm teile esitada, nimelt võidu-programm."

Seejärel sõjaminister kindral Polivanov võtab kaine ja tulise energiaga kokku selle võidu-programmi: „Meie väed ei saa võita muidu, kui tundes enda seljataga maad täielikult organiseerituna, nagu mingit määratut reservuaari, kust ta võib lõpmatult ammutada oma toidust."

Kui ta kõnepuldilt alla tuleb, võetakse ta vastu kiiduavaldustega; ta leiab saadikutekogus niisama palju sümpaatiat kui ta eelkäija Suhhomlinov vihkamist ja põlgust.

Istungi järg ja kõnelused kuluaarides ei jäta duuma tahte või pigemini tahete kohta vähimatki kahtlust: teha lõppu ametnike kuritarvitustele ja saamatusele; leiutada vastutavad süüdlased isikud, olgu nad kui kõrgel tahes, ja neile nõuda raskeid karistusi; organiseerida rahvusliku esinduse koostööd valitsusega, et vägede abistamisele rakendada kõiki produktiivseid jõude.

Kesknädal, 4. august 1915.

Teatan Sazonovile Prantsuse valitsuse sügavat kahetsust selle üle, et ta ei saa Vene armee jaoks enam saata püsse.

Sazonov ehmub.

— See keeldumine, lausub ta, — paneb mu täiesti abitusse seisukorda!..

— See pole keeldumine, vaid reaalse võimatuse, absoluutse võimatuse väljendus.

Mahalööduna, pead vangutades jätkab ta:

— Mis me peame tegema?.. Ainuüksi rinderügementide varustamiseks relvadega vajame 1 500 000 püssi. Me toodame neid aga kuus kõigest 50 000!.. Peale selle meie reservid, meie nekrutid, millega õpetame neid?...

Neljapäev, 5. august 1915.

Tauria palees keevad järjest tulisemad vaidlused. Olgu istungid avalikud või kinnised, ikka toimub neis lakkamatu ja halastamatu sõjaadministratsiooni süüdistamine. Kõik bürokraatia vead, kõik tsarismi pahed kantakse päevavalgele. Ja lõppotsus kajab alati samana, nagu refrään: „Küllalt valest! Küllalt kuritegudest!.. On vaja reforme!.. Karistusi!.. Valitsuskord tuleb muuta põhjalikult!..“

345 häälega 375-st nõuab duuma valitsuselt, et ta annaks kohtu kätte kindral Suhhomlinovi ja kõik hooletuses ja ametialalistes eksimustes süüdlased ametnikud.

Reede, 6. august 1915.

Eile tungisid sakslased Varssavisse.

Strateegiliselt vaatekohalt on selle sündmuse tähendus suur. Venelased kaotavad kogu Poolamaa kõigi tema määratute varasalvedega; nad on sunnitud taganema Bugi, Nemeni ülemjooksu ja Düüna joonele.

Kuid selle kaotuse moraalsed tagajärjed teevad mind veelgi rahutumaks.

Esmaspäev, 9. august 1915.

Kõneleme Sazonoviga kummalisest kloosterlikkusest, mille on enda suhtes kehtima pannud keiser ja keisrinna. Sazonov kaebab:

— See on kahetsusväärne! Vähehaaval on nad enda lähedalt kõik eemaldanud; keegi ei pääse enam nende juurde. Keisrinna tervis on ettekäändeks, miks nad on

sulgunud peagu ainult oma perekonna ringi. Isegi suurvürstidele ja suurvürstinnadele on lausa vaev saada majesteetidelt audientsi. Keisri ametlikud suhtlemised oma ministritega välja arvatud, ei tungi keisrilossi ükski hääl väljastpoolt. Hiljuti, kui sealt väljusin, nägin sinna sisse minevat m-me Võrubovat ja mõtlesin kurvastusega: see siis ongi nende tavaline, nende ainuke seltskond; vaat milleni on langenud Venemaa keisrikoda, mis omal ajal oli nii hiilgav ja elav!..

— Usun, et keisrikoda kaotas oma elavuse ja sära juba varemini, eelmise valitsuse ajal.

— Oo! Pole võrreldagi sellega, mis ta on tänapäeval!.. On küll tõsi, et Aleksander III ja Maria Feodorovna, kelle maitsed olid väga lihtsad, pikendasid meeleldi oma viibimist Gatšinas. Kuid sügisest kuni lihavõtteni anti Talvepalees siiski suurepäraseid balle ja kontserte, arvestamata veel koduseid vastuvõtte Anitškovi palees. Suurvürste ja suurvürstinnasid, diplomaatilist korpust, kindraleid, ministreid, kõrgeid riigiametnikke kutsuti alatasa keisri lauda. Ka suvatsesid majesteedid tihti õhtut süüa suursaadikute ja vene kõrgema aristokraatia kodudes, nagu Vorontsovite, Barjatinskite, Balahhovide, Šeremetjevite, Orlovide, Kotšubeide, Jussupovite juures... Muidugi oli kojaelu Gatšinas palju rahulikum ja familiaarsem. Võimalikult vähe tseremooniaid! Keiserlikud suurused pidasid liialt imposantseiks toredaid ruume, mis olid ehitatud keiser Paveli jaoks; nad võtsid sellest enda alla ainult rea alumise korra väikesi, madalaid, kitsaid, viletsalt dekoreeritud ja halvasti möbleeritud tube, millest üks oli ebamugavam kui teine; hiiglakasvuline Aleksander III võis käega ulatada lakke... Ühest sealkäigust oman väga lõbusat mälestust. Olin tookord hoopis noor atašee välisministeeriumi juures. Mulle tehti ülesandeks minna koostama nimestikku kingitusist, mis majesteedid pidid saatma Taani kuningakojale ühe abiellumise puhul ja mis nad olid Gatšinasse kaasa võtnud. Saabun lossi; mind juhatatakse keisrinna esimese kammerneitsi juurde, kes viib mu otseteed Maria Feodorovna enese tuppa. Kõik kingitused on seal asetatud lauale. Koostan oma nimestiku kärmesti. Seejärel vaatan ringi

ja omas naiivsuses avaldan imestust seeüle, et näen keiserlikke kõrgusi elavat nii lihtsais ruumides: „Miks," küsin kammerneitsilt, „on majesteedid valinud just need ruumid?" Too vastab huuli krimpsutades: „Seepärast, et veelgi ebamugavamaid ega inetumaid neil enam pole."

Reede, 13. august 1915.

Eile palus minult luba tulla pikemale omavahelisele jutuajamisele „vabameelsete rahvuslaste" äärmiselt aktiivne liider Brjantšaninov, endine kaardiväe-ohvitser, vürst Gortšakovi väimees.

Võtan ta vastu täna enne lõunat. Nii harjunud kui olengi ta pessimismiga, üllatun siiski ta süngest, keskendatud ja valulisest ilmest.

— Ialgi varem, ütleb ta, — pole ma tundnud säärast muret. Venemaa viibib surmaohus. Oma ajaloo ühelgi hetkel pole ta veel seisnud nii hukatuse lähedal. Teda kipub hävitama germaani nakatis, mida ta juba kaks sajandit kannab oma veres. Päästa võib ainult rahvuslik revolutsioon.

— Revolutsioon nüüd sõja ajal!.. Mis te ometi mõtlete!

— Siiski, just nõnda. Revolutsioon säärasena, nagu mina seda ette näen ja igatsen, oleks kõikide rahvuslike jõudude järsk spontaanne vallandumine, kogu slaavi energia ülev ärkamine... Pärast mõnd päeva kestnud välditamatuid rahutusi, ütleme isegi kuu aega kestnud korratusi ja halvatust ajaks Venemaa enda taas püsti suurusega, millist te ei oska oletadagi. Alles siis näeksite, milliseid moraalseid tagavarasid peitub vene rahvas! Seal on lõpmatul määral vaprust, entusiasmi ja suurmeelsust. Vene rahvas on suurim idealismikolle maa peal üldse!

— Ma ei kahtle selles; kuid vene rahvas kannab eneses ka sotsiaalsete lahkhelide ja rahvusliku tükelduse hirmsat juuretist... Teie kinnitate ise, et revolutsioon tooks kaasa kõige enam ühe kuu vältel korratusi ja halvatust. Kust te seda teate? Üks teie intelligentsemaid ja arukamaid kaasmaalasi, keda üldse tunnen, pihtis mulle äsja

oma hirmu revolutsiooni ees: „Meil," ütles ta, „võib revolutsioon olla ainult lõhkuv ja hävitav. Kui jumal meid selle eest ei kaitse, kujuneb see sama kohutavaks kui lõpmatukski! Kümme aastat anarhiat!.." Ja ta kinnitas oma oletusi täitsa usutavate psühholoogiliste argumentidega, mis tundusid mulle veenvatena. Te saate aru, et selle ennustuse valgusel tunnen ma umbusaldust teie nõndanimetatud rahvusliku revolutsiooni vastu.

Ta ei loobu siiski mulle ahvatlevalt kirjeldamast maagilisi taassünni efekte, mida ta ootab rahvuslikult ärkamiselt.

— Tuleb alata ülevalt, tuleb asuda esmalt pea enese kallale. Keiser võiks jääda troonile edasi — kuigi tal pole tahtejõudu, sest heal tahtel on ta põhimiselt siiski patrioot. Kuid keisrinna ja ta õde suurvürstinna Jelizaveta, Moskva abtess, tulevad sulgeda kusagile Uurali kloostrisse, nagu tehti seda meie suurte tsaaride ajal muiste. Edasi kogu „Potsdami õukond", kogu balti parunite klike, kogu Võrubova ja Rasputini *camarilla* tulevad pagendada Siberisse. Lõpuks peab suurvürst Nikolai Nikolajevitš viibimata loobuma ülemjuhataja kohustest...

— Suurvürst Nikolai Nikolajevitš! Kahtlete te tema patriotismis? Te ei pea teda küllalt venelaseks ega saksavaenuliseks? Mida te siis õieti nõuate? Mina pean teda otse õigeuskliku, isevalitsusliku ja rahvusliku Püha Venemaa esivõitlejaks!

— Olen teiega päri, et ta on patrioot ja omab ka tahtejõudu. Kuid oma ülesandeni ta ei küündi. Ta pole kellegi juht, vaid ikoon. Meil aga on vaja juhti.

Ta lõpetab liigagi täpsa Vene sõjaväe kujutlusega:

— Veel võib imestella ta heroismi ja enesesalgavust; kuid ta ei usu enam võidusse; ta näeb end edasi aetavat nagu tapamajasse viidavat karja. Ühel heal päeval, võibolla varsti, saabub täielik julgusekaotus, passiivne resignatsioon, vägi hakkab lakkamatult taganema, ei võitle enam ega pane vastu. Sel päeval meie saksa partei võidutseb. Oleme siis sunnitud rahu tegema... ja veel millise rahu!

Vastan talle, et olukord rindel, nii halb kui ta ongi, pole siiski kaugeltki lootusetu; et rahvuslik liikumine,

mida asus juhtima duuma, hakkab sisendama endausaldust, ja et kavakindluse, visaduse ja aktiivsuse abil võib veel parandada kõiki endisi vigu.

— Ei! hüüatab ta sünge ja ägeda ilmega, — ei! Duuma ei suuda võidelda kõigi ametlikkude ja salajaste jõudude vastu, keda kasutab saksa partei. Vean kihla, et kahe kuu pärast ta tehakse võimetuks või hajutatakse. Kogu valitsemissüsteemi tuleb muuta. Meie pääsemise ainuke võimalus seisab rahvuslikus riigipöördes... Seisukord, härra suursaadik, on tõsisem kui teate arvata. Kas teate ka, mis mulle tund aega tagasi ütles oktobristide juht, töösturite keskkomitee esimees Aleksander Ivanovitš Gutškov, inimene, kelle selget pilku ja julgust te ei keeldu tunnustamast? Hüva! Ta ütles mulle, pisarad silmis: *„Venemaa on hukas. Pole enam vähematki lootust!"*

Laupäev, 14. august 1915.

Tänast duuma istungit täidavad tõsised ja pateetilised arutlused.

Arutellakse varustuskomitee asutamist, mis oleks juhtnööride andjaks sõjaministeeriumile. Arutlused ja vaidlused avarduvad vähehaaval ja muutuvad riigikorra arvustuseks.

Tule heitis püssirohutünni Novotšerkasski saadik Adžemov, üks kadettide partei osavamaid kõnemehi: „Juba sõja algusest saadik on avalik arvamus mõistnud võitluse iseloomu ja suurust; ta on taibanud, et ilma kogu maad organiseerimata võit pole võimalik. Valitsus pole seda aga mõistnud, ja kui avalik arvamus talle selle on seletanud, on ta keeldunud taipamast, on põlgusega tagasi lükanud kõik need, kes talle on pakkunud omaa abi. Sõjaministril olid omad onupoeglikud varustajad, tellimised anti edasi oma perekonna liikmeile; oli kujunenud kogu soodustuste, vastutulelikkuste ja eelisõiguste süsteem. Maa ei jäänud niimoodi mitte ainult organiseerimata, vaid ta heideti kohutavasse korralagedusse. Nüüd alles tunnustab valitsus, et ilma kogu sotsiaalse orga-

nismi abita meie sõjavägi ei saa olla võidukas; ta tunnustab, et on hädatarvilik täieline reform ja et see reform tuleb teostada meie poolt. See, mu härrad, on avaliku arvamuse võit ja ühtlasi selle hirmsa ajastu õppetund. Härra Lloyd George ütles hiljuti alamkojas, et külvates mürskudega üle meie sõdureid, murravad sakslased vene rahva ahelad. Ning see on tõde. Nüüdsest peale Vene rahvas organiseerub võiduks vaba rahvana!"

See pateetiline kõne vallandab vasema tiiva ja tsentrumi pinkidel kiiduavalduste tormi.

Erutatud sellest äikeseilma atmosfäärist, sööstab sotsialistlik saadik Tšenkeli tormakalt kõnetooli ja lingutab needuse „tsarismi türannia vastu, mis on juhtinud Venemaa kuristikku". Ent ta jõuab varsti sellise sõimuni, et istungi juhataja võtab talt sõna. Pealegi on need sajatused tsentrumi ja vasempoolsetel pinkidel tekitanud pahameelt, kuna nende saadikute vabameelsus on jäänud monarhistlikuks.

Vaidlused võtavad taas ulatuslikuma kuju Moskva suure advokaadi Vassili Maklakovi kõnega. Võimsa dialektikaga selgitab ta vajadust luua väljaspool sõjaministeeriumi varustuskomitee ja usaldada selle kõrgem tehniline juhtimine peadirektorile, kes oleks selle komitee ees vastutav; seega ründab ta bürokraatia kõikvõimsust, mis on autokratismi aluseks ja isegi eelduseks. Tõendanud, „et Venemaa on täiuslik eeskuju säärasest riigist, kus inimesed pole mitte oma kohtadel", ta jätkab: „Enamik administratiivseid nimetusi on skandaal, väljakutse avalikule arvamusele. Ja kui eksitust ka mõnikord tunnustatakse, on seda võimatu parandada: võimu prestiiž seda ei luba. Uus valitsus, kelle ülesandeks on võita Saksamaa, leiab varsti, et veel raskem on võita ametnikke. Tõsistel aegadel, milliseid praegu elame, peab see lõppema. Riik toob suuri ohvreid. Meie, ta esindajad, toome samuti palju ohvreid; meie piirame oma süüdistusi, pidurdame oma pahameelt. Unustades oma õigustatud viha ja põlguse, pakume oma abi kõigile neile, kelle vastu enne võitlesime. Nii on meil õigus nõuda valitsuselt, et ta toimiks samuti ning et ta tõuseks kõrgemale kõi-

gist parteipoliitilisist kaalutlusist ja vihast, tunnustades vaid ainsat deviisi: *„The right men in the right places!“* “

Parempoolsed on puudutatud väga piinlikult, kuid nad on siiski isamaalased ja peavad tunnustama, et bürokratismi pahed viivad Venemaa hävingule; nad hääletavad enamustiivana varustuskomitee loomise poolt.

Nüüdsest peale on puhkenud kahevõitlus bürokraatilise kasti ja rahvaesinduse vahel. Kas lepivad nad ühiste kõrgemate vaadete huvides? Sellest sõltub kogu Venemaa tulevik . . .

Ettenähtamatu pöörde tõttu on selle äreva istungi epiloogiks liigutav austusavaldus Poolale. Ning see on äärmiste parempoolsete taltsutamatu saadik, fanaatiline absolutist ja äärmuslik venestaja Puriškevitš, kes oma sisetundes ning südame piinades leidis tarvilisi väljendusi:

„Oleks ülim roim Vene riigi ja vene au vastu, mitte kuulutada sellelt tribüünilt, mida poolakad on meie heaks teinud ja teevad veelgi. Ah, kes suudaks väljendada kõike seda, mida nad on kannatanud, mida nad on pidanud taluma meie võidule aitamiseks! . . Ja siiski oleksid nad võinud käituda hoopis teisiti. Balti rahvad näiteks, need rahvad, mida Venemaa on nii palju hellitanud, on meile osutanud mustimat tänamatust. Poolakad vastupidi, kel on meile ette heita palju ebaõiglusi, on end näidanud truumate ja vapramate riigikaitsjatena . . . Nüüd, kahjuks, olid Vene väed sunnitud lahkuma Varssavist, sellest poola hinge pühakojast. Tahtmata meenuvad mulle Adam Mickieviczi värsid: *„Kas leidub meie jaoks maagilist sõna, mis võiks eelmaldada meeleheite, kergitada meie südame ränka raskust, kuivatada meie nägudelt pisarate ojad ja anda meile kuulsuse säraga tagasi kõik selle, mis on surnud? . .“* Kuid poolakad ei andu meeleheitele. Nende nägudel pole pisaraid. Nende südameis on ainult tugevam vihkamine ühise vaenlase vastu, sügavam usk lõplikku võitu. Olgu seepärast õnnistatud juba ette meie kuulsuse tulev päev, mil võidutseb ühendatud slaavlus! Meie taaselustatud võimsusega ühel ajal toogu ta Poolale nii ülla iha täitumine: poola rahva autonoomia tsaari valitsuskepi all!“

Olen õhtul dineel Tsarskoje Seloos suurvürst Paveli juures.

Krahvinna Hohenfelsen [1] esitab mulle hirmunud küsimusi sakslaste pealetungi edust Leedus ja ütleb siis:

— Tahtsin teid vastu võtta perekondlikult, suurvürsti ja mu lastega üksi. Kuid keisrinna sai teada, et tulete lõunasöögile, ja soovitas m-me Võrubovale, et lasku ta ka ennast kutsuda, et teilt pärida, mis teie olukorrast arvate.

M-me Võrubova pole veel täiesti kosunud 15. jaanuari hirmsast juhtumusest ja tuleb karkudel komberdades. Pika voodislamamise tõttu on ta tublisti lihavamaks läinud; rõivastatud on ta äärmiselt lihtsalt ja provintslikult: kannab kaelas pärlkeed, mis ei maksa tuhandet rublagi. Ükski keiserliku majesteedi lemmik pole iganes omanud lihtsamat välimust.

Söögilauas, kus vestlus on vaevaline ja katkendlik, väljendan ma optimismi.

Tõustes lauast, palub m-me Võrubova mind tema kõrval istet võtta. Ohanud raskesti oma lopsakast rinnast, ta haliseb oma paksude huultega:

— Ah! härra suursaadik, küll on meil praegu rasked ajad! Iga päev kuuled aina halbu uudiseid, ja iga päevaga nad lähevad veelgi halvemaks!.. Keiserlikud majesteedid on väga kurvad ja rahutud! Nad said kuulda, et viibin teiega koos lõunasöögil, ja tegid mulle ülesandeks pärida teilt teie otsekohest, täielikku arvamust meie õnnetuist sündmusist. Seda teenet ootavad nad teie sõpruselt... Nojah! Mida võiksin neile teie poolt teatada? Kas vaatate tõesti nii lootusrikkalt tulevikku, nagu laksite paista praegu lauas? Lubasin keisrinnale veel täna õhtul teie vastuse edasi anda.

— Kõnelesin äsja tõepoolest säärast, mis mu mõtetest kaunikesti erineb; kuid mul pole õigust teisiti kõnelda, isegi oma intiimsemate sõprade ees.. Tõeliselt olen ma aga üpris murelik ja näen tulevat veel halbu

[1] Pavel Alesandrovitši morganaatiline abikaasa.

päevi. Säilitan siiski usku tulevikusse, sest et keiser näib viimasel ajal olevat saanud rea suurepäraseid ideid. Teadaanded, mida ta ministrid tema nimel on duuma ees ette lugenud, käivad täielikult kokku minu oma seisukohtadega, nii et ma ei oskaks neile midagi juurde lisada ega neilt ka ära võtta.

M-me Võrubova kuulab mind äärmise tähelepanuga. Puhuti pomiseb ta koguni mu sõnu poolkuuldavalt järele, et neid paremini mällu litsuda. Ta ei avalda muide ka ühtki isiklikku seisukohta; mul on mulje, nagu kõneleksin fonograafi ees.

Edasi puudutan laskemoon-varustise küsimust ja suurepärast programmi, mida *zemstvo*'d, linnavalitsused ja erakäitised püüavad teostada, et luua säärast sõjatööstust, mis suudaks rahuldada vägede tarvidusi. Lõpuks rõhutan tugevasti, et valitsuse aktsiooniga tulevad liita kogu rahva jõud.

Kell pool kümme tuleb keegi teenijaist m-me Võrubovale sõidukit teatama.

— Härra suursaadik, ütleb ta, — lubage mulle veel üks viimane küsimus, mida keisrinna eriti palus mul mitte unustada. Kas arvate, et sakslased võiksid jõuda Petrogradi? See oleks hirmus.

— Sakslased Petrogradi! hüüatan. — Kuid nad on ju temast praegu enam kui viissada versta kaugel! Ees on ju veel Pihkva liin. Ja siis saabub varsti sügis oma pori ja talv oma lumega. Kevadel aga, arvan päris kindlasti, alustab Vene vägi taas võidukat pealetungi.

M-me Võrubova tänab mind ohtrasti ja läheb oma karkudel minema. Tema kaugenedes silmitsen ta läikivaid, tihedaid juukseid, kitsast kolpa, vererikast ja rammusat turja, ta nuumatud selga, ta võimsaid nimmeid, kogu seda ohtrat ja sooja lihahulka. Ja mõtlen tummas imestuses, kuidas üks säärane keskpärane, kehalt ja vaimult nii labane olend võib etendada praegusis olukorris mingisugust osa Venemaa saatuses!

Jääme üksi, suurvürst, krahvinna Hohenfelsen ja mina. Jutustan ka neile, mida äsja rääkisin m-me Võrubovale.

Suurvürst küsib mult ahastuses:

— Kas teid ei hirmuta meie praegune sisemine olukord?.. Need duuma vaidlused on ju jubedad! See viib meid otseteed revolutsioonile! Esimesed sammud on juba tehtud!.. Kas teie arvates ei varitse keisrit ja keisrinnat juba hädaoht?

— Ei, keisrit ega keisrinnat ei ähvarda minu arvates praegu mingi hädaoht, kuigi rahvas on keisrinna peale vihane. Tean isikuid, kes ei kõnele millestki vähemast kui keisrinna sulgemisest mõnda Uurali või Siberi kloostrisse.

— Sulgeda keisrinna kloostrisse!.. Kas arvate, et keiser oma naist lubaks puudutada? Ei!.. Järelikult tuleks keiser tappa, dünastia kukutada... Ja kes panna ta asemele?.. Vene rahvas ei suudaks ise ennast valitseda: tal pole vähematki poliitilist kasvatust; üheksa kümnendikku rahvastikust ei oska ei lugeda ega kirjutada; töölised on läbi ja läbi anarhistid; talupojad mõtlevad ainult maade jagamisele... niisugustega saaks küll mõnd režiimi kukutada, kuid uut korda nendega ei looda!

Siis, nagu vallutatud väga tugevast erutushoost, jookseb ta suurte sammudega mitu korda läbi saali, sõnagi lausumata. Lõpuks jääb ta minu ette seisatama, käed risti rinnal, hirmuleek silmades, ja ütleb:

— Kui peaks puhkema revolutsioon, ületaks see metsikuselt kõik ennenähtu... Tekiks põrgu... Venemaast ei jääks midagi järele!

Kesknädal, 18. august 1915.

Täna öösi, pärast äärmiselt ägedat rünnakut, tungisid sakslased Kovnosse.

Visla ja Bugi ühinemiskohal vallutasid nad rünnakuga Novo-Georgievski esimesed fordid.

Lõuna pool lähenevad nad Brest-Litovskile.

Kovno langemine tekitab duuma kuluaarides väga ärevat meeleolu; süüdistatakse suurvürst Nikolaid saamatuses, kahtlustatakse äraandmist saksa partei poolt.

Reede, 20. august 1915.

Novo-Georgievski kindlus, venelaste viimne toetuspunkt Poolas, alistus sakslastele. Kogu garnison, umbes 85 000 meest, võeti vangi.

Pühapäev, 22. august 1915.

Rasputin ei püsinud kuigi kaua oma Siberi külas. Saabus tagasi kolme päeva eest ja juba oli tal pikki jutuajamisi keisrinnaga.

Keiser viibib praegu vägede juures frondil.

Teisipäev, 24. august 1915.

Üks mu informaatoreist, L..., keda tugevasti kahtlustan *Ohranka* teenistuses seismises, kuid kes see-eest on kõigi asjadega hästi kursis, toob mulle teate, et *„trudovik'*ude" rühma juht duumas, ilukõneline ja hoogus advokaat Aleksander Feodorovitš Kerenski kutsunud hiljuti enda juurde teiste sotsialistlikkude rühmade esindajad, et kaaluda, millisele seisukohale peaksid proletariaadi juhid asuma, kui uued sõjalised lüüasaamised sunniksid tsaarivalitsust rahu tegema.

Nõupidamisel polevat küll tehtud mingisuguseid tegelikke otsuseid, kuid olevat fikseeritud kaks tähtsat punkti programmist, mille sotsialistlik partei rahutegemise tunni saabumisel lipukirjaks kuulutaks. Need on: 1) üldise valimisõiguse maksmapanek Venemaal ja 2) kõigi Venemaa rahvaste täieline enesemääramise õigus...

XII PEATÜKK.

25. august — 20. september 1915.

Tsaar tagandab suurvürst Nikolai Nikolajevitši ja võtab ülemjuhatuse enda kätte. — Aleksandra Feodorovna ja Rasputini osa selles otsuses. — Keiser laseb proua Võrubova kaudu pärida minu arvamust. — „Sündigu jumala tahtmine!" — Revolutsiooni ennustamine. — Rasputini mõju kasvab. — Streik. „See on ainult peaproov." — Vilno kaotus. Jne.

Kesknädal, 25. august 1915.

Kui täna hommikul Sazonovi kabineti astun, teatab ta mulle otsekohe ametlikult jahedal toonil:

— Härra suursaadik, mul on teile edasi anda tähtis otsus, mille äsja tegi Tema Majesteet keiser ja mida palun teid kuni lähemate korraldusteni saladuses pidada. Tema Majesteet on otsustanud vabastada suurvürst Nikolai Nikolajevitši ülemjuhataja kohalt ja usaldada tema hooleks Kaukaasia rinde juhtimise; ta asendab seal krahv Vorontsov-Daškovi, keda tervis sunnib sellelt kohalt tagasi astuma. Tema Majesteet võtab oma vägede ülemjuhatuse isiklikult enda kätte.

— On see alles kavatsus või kindel otsus, millest teatate?

— See on kõigutamatu otsus. Keiser teatas sellest eile ministritenõukogus ja lisas, et ta ei luba selle kohta mingisuguseid arutlusi.

— Kas keiser võtab tegelikult vägede juhtimise enda kätte?

— Jah, ses mõttes, et ta nüüdsest peale asub elama peakorterisse ja et operatsioonide kõrgem korraldus lähtub temast. Kuid juhatamise üksikasjus kasutab ta kindralstaabi uue ülema, kindral Aleksejevi nõuandeid. Peakorter tuuakse, muide, Petrogradile lähemale; ta paigutatakse arvatavasti Mogilevi.

— Nüüd, kus olen teile ametlikult öelnud kõik, mis mul öelda oli, võin teile südamest kinnitada, mu kallis sõber, et olen keisri äsjasest otsusest väga kurvastatud. Te mäletate, et juba sõja alguses tahtis ta ise asuda oma vägede etteotsa ja et kõik ta ministrid, mina esimesena, palusime, et ta seda mitte ei teeks. Meie tookordseil vastuväidetel on nüüd veel enam põhja. Tõenäoliselt pole meie katsumised kaugeltki lõppenud. Kulub veel palju kuid meie vägede reograniseerimiseks ja ta võitlusvõime saavutamiseks. Mis temaga vahepeal juhtub? Kui kaugele peame veel taganema? Kas pole hirmus mõelda, et nüüdsest peale on keiser isiklikult vastutav kõigi meid ähvardavate lüüasaamiste eest?

— Ent, ütlen ma, — mis põhjustel tegi siis keiser nii tõsise otsuse, ilma et oleks tahtnud oma ministrite arvamustki ära kuulata.

— Paljudel põhjustel. Kõigepealt seepärast, et suurvürst Nikolai pole oma ülesannetega hakkama saanud. Ta on küll energiline inimene ja omab vägede usaldust; kuid tal puuduvad niihästi teadmised kui ka küllalt avar pilk nii suurte operatsioonide arendamiseks. Strateegina on kindral Aleksejev temast kaugelt üle. Ma oleksin väga hästi aru saanud, kui vägede ülemjuhatajaks oleks nimetatud Aleksejev.

Ma käin peale:

— Millised on teised põhjused, et keiser juhtimise isiklikult enda kätte võttis?

Sazonov silmitseb mind vähe aega kurva ja väsinud pilguga ja vastab siis kõheldes:

— Keiser tahtis arvatavasti näidata, et on saabunud tund ta suurima eesõiguse, oma vägede juhtimise teostamiseks. Siitpeale ei või enam keegi kahelda ta tahtes jätkata sõda viimse võimaluseni ... Kui tal peaks olema veel teisi põhjuseid, siis eelistan neid mitte teada.

Nende sibülliliste sõnade peale lahkun Sazonovi juurest.

Õhtul kuulen ustavaist allikaist, et suurvürst Nikolai ebasoosingut on juba kauemat aega ette valmistanud ta leppimatu vaenlane, endine sõjaminister kindral Suhhomlinov, kes skandaalseist äpardusist hoolimata omab keisripaari juures siiski veel salajast usaldust. Sõjaliste operatsioonide käik, eriti viimastel kuudel, on talle kätte mänginud häid kaarte, et kõiki Vene armee õnnetusi ülemjuhataja oskamatuse süüks veeretada. Pealegi on tema see, kes Rasputini ja kindral Vojeikovi toetusel on keisri ja keisrinna pikapeale uskuma pannud, et suurvürst Nikolai püüab luua endale vägedes ja isegi kogu maal ohtlikku populaarsust, tagamõttega mässu kaudu ise troonile tõusta. Tormilised kiiduavaldused, mis Moskva hiljutiste rahutuste puhul mitmel korral suurvürsti nime nimetamisel lahti puhkesid, on ta vaenlastele kätte mänginud uue tugeva argumendi. Keiser kõhkles siiski, kas astuda nii järske sammusid kui ülemjuhataja vahetus üldise taganemise kriitilisemal hetkel. Niiditõmbajad aga sisendasid talle siis, et ei tohtivat enam silmapilkugi viivitada. Kindral Vojeikov, kelle ülesandeks on keisri julgeoleku eest hoolitseda, väitis tõepoolest, et ta politsei olevat pääsenud ühe majesteetide vastu sihitud komploti jälile, mille peategelaseks olevat keegi nende isiklikku teenistusse käsutatud ohvitser. Kui keiser siiski veel ei tahtnud nõustuda, apelleeriti ta usklikele tunnetele. Keisrinna ja Rasputin käisid talle kibedasti peale: „Kui troon ja isamaa on hädaohus, siis on isevalitsusliku tsaari koht oma vägede eesotsas. Seda kohta kellegi teise kätte jätta, see tähendaks astuda jumala tahte vastu!“

Muuseas *starets*, kes on loomult äärmine lobasuu, ei tee enam mingit saladust oma Tsarskoje Seloos peetavaist kõnelusist. Veel äsja laiutas ta ühel intiimsel koosviibimisel kaks tundi vahetpidamata selle plahvatava, ägeda ja hoolimatu hooga, mis teeb ta vahest väga ilukõneliseks. Ta maalilisis aforismides, millest paljud tõenäoselt on talle kõrva sosistatud ta püha sinodi sõprade poolt, tungib esile üks juhtmõte: „Tsaar pole üksi oma

alamate ajaline juhtija ja isand. Troonile astumise püha võidmine paneb talle peale nende suhtes võrratult kõrgema ülesande; teeb ta nende esindajaks, eestkostjaks ja käemeheks Kõrgema Kohtumõistja ees." Mõistan nüüd üht Bakunini lauset, mis mind kunagi üllatas: „*Mužik*'ide tumedas teadvuses on tsaar midagi vene Kristuse taolist."

Reede, 27. august 1915.

Hoolimata salajasusest, mida keiser nõudis, on avalikkusele juba teatavaks saanud ta otsus ise vägede ülemjuhatajaks hakata.

Uudisel on kahetsemisväärselt halb mõju. Rõhutatakse, et keisril pole vähimaidki kogemusi strateegias; et ta muutub otseselt vastutavaks kõigi ilmselt ähvardavate lüüasaamiste eest; lõpuks, et tal olevat „kuri silm".

Ebamäärasemal kujul levib see uudis ka rahvamassides. Siin on tulemused veelgi halvemad; räägitakse, et keiser ja keisrinna ei tundvat end Tsarskoje Seloos enam küllalt julgelt ja otsivat peljupaika vägede juures.

Neis tingimustes palus peaminister keisrit vähemasti oma tahte täideviimise tähtaega edasi lükata. Keiser nõustus sellega „üsna lühikese aja peale".

Pühapäev, 29. august 1915.

Esimest korda paljastab ajakirjandus avalikult Rasputini tegevust. Kuni siiamaani kaitsesid tsensuur ja politsei teda ajalehtede kõigi arvustuste vastu. Nüüdse kampaania alustas „*Birževõja Vedomosti*".

On toodud päevavalgele kogu tolle subjekti minevik, ta madal päritolu, vargused, joomarlus, liiderlikkus, intriigid, skandaalne läbikäimine kõrgema seltskonna, kõrgemate ametnikkude ja kõrgema vaimulikkonnaga. Kuid osavasti on loobutud vähimastki vihjest ta intiimseile suhetele keisri ja keisrinnaga. „Kuidas," kirjutab nende artiklite autor, „kuidas on see võimalik? Kuidas on või-

nud üks säärane alatu avantürist nii kaua naerda kogu Venemaa üle? Kas ei pane jahmatama, kui mõelda, et ametlik kirik, püha sinod, aristokraatia, ministrid, senat, riiginõukogu ja duuma paljud liikmed on võinud kokku töötada tolle kelmiga? .. Kas see pole suurim süüdistus, mis praeguse valitsemiskorra vastu üldse võib tõsta? .."

Olgugi et „*Birževõja Vedomosti*'s" toodud faktid ja anekdoodid olid üldiselt kõigile juba tuntud, tekitas nende avaldamine siiski üsna suurt efekti. Imestellakse uut siseministrit vürst Štšerbatovit, et see laskis läbi säärase ränga sõimuartkili; ennustatakse aga ka üksmeelselt, et ta oma portfelli kaua ei säilita.

Esmaspäev, 30. august 1915.

Nõupidamine kindralstaabiülema kindral Beljajeviga. Allpool kokkuvõte ta vastustest minu küsimustele:

1. Vene vägede kaotused on tohutud. 350 000 mehelt kuus — mais, juunis ja juulis — on kaotused augustikuu vältel tõusnud 450 000 meheni. Alates esimestest lüüasaamistest Dunajetsi ääres on Vene armee kaotanud järelikult umbes 1 500 000 meest.

2. Kahurväe mürskude igapäevane hulk on praegu 35 000. Varsti tõuseb see 42 000-le.

3. Petrogradi kaitseks on ette nähtud kindral Russki juhatusel neli armeed, mis koosnevad 16 korpusest ja asetsevad Pihkva—Vilno liinil.

Teisipäev, 31. august 1915.

Sõjaministri kindral Polivanovi ülesandeks langes suurvürst Nikolaile üle anda kirja, millega keiser talt ülemjuhatuse ära võtab. Lugenud läbi keiserliku läkituse, löönud suurvürst risti ette ja lausunud ainult: „Tänu taevale! Keiser vabastab mu koormast, mis oligi mind juba põhjani väsitanud." Seejärel hakanud ta kõnelema muust, nagu ei puutuks asi temasse. Suurema väärikusega ei saakski säärast rabavat ebasoosinguteadet vastu võtta.

„Moskva tööstusliku ja kaubandusliku ühingu" peakoosolek lõpetas täna oma tööd, võttes vastu järgmised resolutsioonid: 1) Venemaa elulised huvid nõuavad sõja jätkamist kuni võiduni; 2) on tarvilik otsekohe kutsuda võimu juurde inimesed, kes omavad üldist seltskonna usaldust, ja anda neile täielik tegevusvabadus. Koosolek avaldab lõpuks oma veendumust, et „tsaar kuulda võtab Moskva rahvastiku ustavat häält".

Üleskutse keisrile, et ta viibimata looks vastutava ministeeriumi, on seda tähelepanuväärsem, et see lähtub Moskvast, pühast linnast, vene rahvusluse koldest enesest.

Neljapäev, 2. september 1915.

Krahvinna Hohenfelsen, suurvürst Paveli morganaatiline abikaasa, sünnipäralt printsess Paley, helistas mulle eile õhtul ja kutsus mind täna oma poole lõunale. Tulgu ma tingimata, sest minuga tahetavat seal rääkida.

Leian võõrastesaalis m-me Võrubova, Mihhail Stahhovitši ja Dimitri Benckendorfi. Ka suurvürst Dimitri Pavlovitš on siin, ta saabus alles täna hommikul vägede peastaabist.

Söömaaja kohal hõljub rahutu nukrus. Lossi portjee oma suures sarlakpunases kuldpalistusega mantlis, kaskett käes, läheneb suurvürst Dimitrile kolmel korral ja sosistab talle paar sõna kõrva. Iga kord suurvürst Pavel küsitleb silmadega oma poega, kes vastab lihtsalt:

— Ei midagi ... Ikka veel mitte midagi.

Krahvinna Paley ütleb mulle tasakesi:

— Suurvürst jutustab teile kohe, miks Dimitri *stavka*'st tuli; otsemaid siiasaabumisel palus ta keisrilt audientsi. Kuid võimatu on saada sellele vastust. Portjee helistas veel omakorda kahel korral Aleksandri lossi kantseleisse, et teada saada, kas tema majesteet pole andnud juba endast kuulda. Ikka veel mitte midagi! Väga halb ennustus igatahes.

Sellal kui salongis kohvi serveeritakse, pakub mulle m-me Võrubova enda kõrval tooli ja ütleb ilma pikemate sissejuhatusteta:

— Teate muidugi juba, härra suursaadik, tollest tõsisest otsusest, mille keiser äsja tegi. Nojah, mis teie sellest arvate?.. Mulle tegi ülesandeks seda teilt pärida Tema Majesteet keisrinna ise.

— Kas see otsus on lõplik?

— Oojah, täiesti.

— Sel juhul minu vastuväited tuleksid pisut hilja.

— Keiserlikud majesteedid oleksid väga kurvastatud, kui ma ei tooks neile muud vastust. Nad ihaldavad nii väga kuulda saada teie arvamust!

— Kuid kuidas võiksin ma avaldada arvamust sammu kohta, mille tõelised motiivid pole mulle selged? Keisril peavad olema väga kaaluvad põhjused, kui ta kogu oma tavalisele töökoormale lisandab veel sõjaväelise juhtimise hirmsa vastutuse... Millised on need motiivid?

Küsimus lööb ta segamini. Suunates mulle oma kohkunud pilgu, pomiseb ta paar ebamäärast sõna. Tunnistab aga siis lõpuks kõhkleva häälega:

— Keiser arvab, et praeguses raskes olukorras on tema kui tsaari kohus asuda oma vägede etteotsa ja võtta enda peale kogu sõjapidamise vastutus... Enne sellele veendumusele jõudmist on ta palju juurelnud ja palunud... Hiljuti, kuulanud ära püha jumalateenistuse, ütles ta meile: *„Vahest on Venemaa päästmiseks vaja lunastavat ohvrit. Olen ise selleks ohvriks. Sündigu jumala tahtmine!“* Seda öeldes oli ta väga kahvatu, kuid ta ilme väljendas täielikku alistumist.

Need keisri sõnad panid mu sisemiselt värisema. Ohvriks ettemääratuse idee ja täielik alistumine jumalikule tahtele on kõigiti kokkukõlas ta passiivse iseloomuga. Kui sõjaline õnn on meile veel paar kuud ebasoodus, kas ei leia ta siis kuulekuses jumalikele käskudele ettekäände või vabanduse oma pingutuste lõdvakslaskmisele, lootuste minetamisele ja kõikide katastroofide vaikivale, alistunud vastuvõtmisele?

Olen tükk aega vait, sest nüüd olen mina omakorda vastusega kimbus. Lõpuks ütlen m-me Võrubovale:

— See, mis te mulle praegu usaldasite, teeb mulle veelgi raskemaks oma arvamust avaldada keisri poolt võetud otsuse kohta, sest see on juba tehing tema sisetunde ja jumala vahel. Muide, kuna see otsus on lõplik, polegi mõtet seda kritiseerida; pole enam tähtis, millisele seisukohale selle suhtes asuda, tähtis on vaid, et kõik aga hästi läheks. Ülemjuhataja ülesandeid täites on keisril alatasa juhuseid sisendada võidu vajaduse tunnet mitte üksi oma vägedele, vaid ka kogu oma rahvale... Minule kui liitlase Prantsusmaa saadikule märgitseb Venemaa sõjalist programmi tõotus, mille tema majesteet vandus piiblil ja Kaasani jumala-ema ikoonil 24. augustil 1914. Te mäletate veel suurepärast tseremoniaali Talvepalees. Keiser uuendas siis 1812. a. tõotust, vandudes, et ta ei kirjuta rahule alla niikaua, kuni Vene pinnal leidub veel ainuski vaenlase sõdur.

M-me Võrubova pilgutab kahel-kolmel korral silmi, ilmses pingutuses minu sõnu mõttes korrata. Siis jätab ta minuga jumalaga, nagu oleks tal kiire mälu tühjakslaadimisega.

— Tõttan otsekohe majesteetidele edasi andma teie sõnu, ja tänan teid väga nende eest.

Sellal kui ta jätab jumalaga vürstinna Paleyga, tõmbab suurvürst Pavel mu oma töökabinetti koos oma pojaga.

Suurvürst Pavel jutustab mulle seal, et ta tulnud alles täna hommikul *stavka*'st erirongiga, et keisrile teatavaks teha kahetsemisväärset mõju, mida avaldas väeosadele suurvürst Nikolai tagandamine ülemjuhataja kohalt.

Toetudes vastu kaminat, närviliste liigutustega kätes, jätkab ta katkendlike lausetega:

— Tahan keisrile öelda kõik; olen otsustanud talle kõik öelda. Ütlen talle isegi, et kui ta ei loobu oma kavatsusest, milleks on veel aega, võivad järeldused olla ettenähtamatud, hukatuslikud nii dünastiale kui ka Venemaale. Esitan talle ka ühe kombinatsiooni, mis häda kor-

ral võib veel kõik lepitada. Idee tuleb minult; mul õnnestus sellele saada ka suurvürst Nikolai nõusolekut, kes liigne kord osutas imesteldavat patriotismi ja erapooletust. Minu kombinatsioon seisaks selles, et keiser võtaks küll ülemjuhatuse enda kätte, kuid jätaks suurvürsti enda juurde staabiülemaks. Mul on ülesandeks esitada säärane ettepanek keisrile suurvürsti poolt... Kuid te näete, et tema majesteedil pole sugugi kiiret minu vastuvõtuga. Palun temalt audientsi juba hommikust saadik, rongilt saabumisest peale. Praegu on kell 10 õhtul. Ei mingit vastust!.. Mis te arvate mu ideest?

— Iseenesest tundub see mulle suurepärane. Kuid kahtlen, et keiser sellega nõustuks; mul on tõsiseid põhjuseid uskuda, et suurvürst Nikolaid tahab ta igal juhul vägede juurest eemaldada.

— Häda küll! ohkab suurvürst Pavel. — Usun nagu teiegi, mu kallis suursaadik, et keiser kunagi ei nõustu jätma Nikolai Nikolajevitši enda lähedale.

Suurvürst Dimitri viskab vihase liigutusega ära sigareti, mõõdab pikkade sammudega tuba ja hüüab, ristates käed rinnale:

— Siis oleme kadunud! Sest nüüdsest peale saavad *stavka*'s käsutlema kindlasti ainult keisrinna ja ta *camarilla!*.. See on südantlõhestav!

Lühikese vaikuse järel pöördub ta minu poole:

— Härra suursaadik, lubage mulle üks küsimus. Kas on kindel, et liitriikide valitsused on astunud vahele või kavatsevad vahele astuda ülemjuhatuse keisri kätte võtmisele?

— Ei. Ülemjuhataja nimetamine on riigi enda sisevõimu küsimus.

Läheme tagasi saali. Vürstinna Paley küsib mult:

— Ja mis järeldate te kõigest täna õhtul teile siin öeldust?

— Ma ei järelda midagi... Kui müstitsism asendab riikliku mõtlemise, pole võimalik enam midagi ette näha. Nüüdsest peale olen valmis kõike ootama.

Reede, 3. september 1915.

Kuulen teisalt, et täna hommikul, enne Tsarskoje Seloost lahkumist, olevat keiser suurvürst Dimitri vastu võtnud ja kategooriliselt tagasi tõrjunud plaani jätta suurvürst Nikolai *stavka*'sse staabiülemana.

Kui kokku võtta kõik mure sümptomid, mis ma viimaste nädalate jooksul olen registreerinud, siis on mulle ilmne, et vene rahva põues on valmimas revolutsiooniline kriis.

Millal, mis kujul, millistel asjaoludel see kriis lahti puhkeb? Kas saab lõplikuks ja otsustavaks tõukeks sõjaline kaotus, näljahäda, verine streik, mäss kasarmus, kojadraama? Kes seda teab. Kuid sündmus näib nüüdsest peale enesest ette teatavat juba ajaloolise fataalsuse paratamatusega. Igal juhul on võimalused selleks juba nii suured, et arvan tarvilikuks hoiatada ka Prantsuse valitsust; saadan seepärast Delcasséle telegrammi, mis sisaldab esmalt sõjalise seisukorra ohtlikkust ja lõpeb järgmiselt: *„Siseolukord on kõike muud kui rahustav. Kuni viimase ajani võis veel uskuda, et enne sõja lõppemist ei teki mingisuguseid revolutsioonilisi korratusi. Nüüd ei või ma seda enam nii kindlasti väita. Küsimus seisab selles, kas enam või vähem kauge katastroofi järel Venemaa suudab veel tõhusalt täita oma liitlase-ülesandeid. Nii ebamäärane kui ongi see võimalus, tuleb seda edaspidi siiski arvestada vabariigi valitsuse tulevikukavades ja kindral Joffre'i plaanides.“*

Pühapäev, 5. september 1915.

Keiser sõitis eile õhtul peakorterisse, et võtta täna ülemjuhatus enda kätte.

Teisipäev, 7. september 1915.

Visiit paruniproua M... juurde. Leian ta üksi, klaveri juurest. Ta mängib ülevas meeleolus, laia ja kaasakiskuva kindlusega imesteldavat *bemoll*-sonaati, mille Beethoven on pühendanud vürst Lihnovskile; ta atakee-

rib parajasti teist, nii pateetilist variatsiooni. Minu paluva märguandmise peale ukselt teeb ta mulle seda meelehead, et jätkab.

Löönud viimse akordi, suleb ta klaveri, ulatab mulle veel mängust värahtlevad sõrmed ja heidab märkuse, nagu purskaks see tal südamest:

— Loobuksin ennem Venemaast kui muusikast!

On tõsi, et paruness M . . . on päritolult liivimaalanna. Ta sugukond teenib küll juba enam kui sada aastat Vene keisrit koja ja armee kõrgemais ameteis. Sellest hoolimata jääb ta üha võõraks vene ühiskonnale. Hüüatus, mille muusikaline elevus ta huultelt röövis, annab liigagi täpsa kujutluse patriotismi määrast, mis hingestab mõningaid balti aadli perekondi.

Kesknädal, 8. september 1915.

Äsja vallandati kindral Džunkovski, keisri tiib-adjutant, sandarmivalitsuse ülempealik, siseministri abi politsei alal, võimsaim isik terves riigis, kes oskas, muide, võita kõikide lugupidamise oma delikaatsetes ja kardetavates ülesannetes. Ta langes keisrinna korduvate löökide all, kes süüdistas teda vormiliselt mitte milleski vähemas kui kallaletungi organiseerimises Rasputinile ajalehis ja suurvürst Nikolai mässulise populaarsuse kasvamisele salaja kaasatöötamises.

Kuid juba ammu varemini oli kindral Džunkovski keisri südames igasuguse poolehoiu kaotanud, sest tal oli julgust keisrile teatavaks teha *starets*'i rõvedusi, näiteks kiimalist stseeni, mis skandaliseeris Moskvat möödunud aprillis.

Kesknädal, 15. september 1915.

Täna õhtul lõunastan ühes eramajas Maksim Kovalevski, Miljukovi, Maklakovi ja Šingareviga — liberaalse rühma juhtkonna ja eliidiga. Mujal maailmas oleks säärane dinee kõige loomulikum asi. Siin aga on lõhe ametliku maailma ja edumeelsete elementide vahel nii sügav,

et arvan end langevat mõjuvõimsate ringkondade valju arvustuse alla. Ja ometi need laitmatult ausad, kõrgelt kultuursed inimesed ei ole midagi vähem kui revolutsionäärid; kogu nende poliitilist ideaali saab kokku võtta ainult konstitutsioonilise monarhhia nõudmisse.

Minu päralejõudmisel leian nad kõik Kovalevski ümber kogunenult. Kõneldakse elavalt, kohkunud ilmega; nad on äsja saanud teate duuma istungite edasilükkamisest valitsuse poolt. Nii siis istungjärgu algusest kuus nädalat tagasi hellitatud kaunid lootused on juba tallatud porri; rahvaesinduse kontroll on oma aja ära elanud; vastutava valitsuse loomine oli ainult pettekujutuseks; „must blokk" pääseb võidule; see on isikliku võimu, autokraatse absolutismi ja tumedate jõudude triumf... Kogu söömaaeg möödub süngete tulevikuväljavaadete arutluses, mida avab see sõjaka reaktsiooni tagasipöördumine.

Lauast tõusmise ajal tuleb keegi ajakirjanik teatega, et duuma laialisaatmise ukaas olevat juba täna pärast lõunat alla kirjutatud ja avaldatavat homme.

Eraldun koos Kovalevski ja Miljukoviga saali ühte nurka. Nad teatavad mulle, et rahvaesindusele osaks langenud teotuse tõttu tahavad nad tagasi tõmbuda segakomisjonidest, mis äsja loodi sõjaministeeriumi juurde tehaste töö intensiivistamiseks:

— Duuma koostöö tõugatakse tagasi: olgu siis! Kuid siitpeale jätame ka kogu sõjavastutuse täiesti valitsuse kanda.

Seletan neile energiliselt, kui sobimatu ja isegi karistusväärne oleks säärane käitumine:

— Pole minu asi hinnata teie põhjendusi ja poliitilisi kaalutlusi. Kuid teie liitlane Prantsusmaa astus sõtta selleks, et Venemaad abistada, ja Prantsusmaa saadikuna mul on õigus teile meelde tuletada, et seisate *silm silma vastu vaenlasega* ja et peate keelduma igasuguseist sammudest ja avaldusist, mis ähvardaksid vähendada teie sõjaliste jõupingutuste edu.

Nad lubavad mulle selle üle veel järele mõelda. Lõpetades ütleb mulle Kovalevski:

— Duuma laialisaatmine on kuritegu. Tahetakse vist kiirustada revolutsiooni.

— Kas usute, pärin talt, — et praegune kriis võib lõppeda revolutsiooniliste rahutustega?

Ta vahetab Miljukoviga pilgu. Siis, vaadates mulle otsa oma selge ja terava pilguga, vastab ta:

— Nii palju kui see sõltub meist, ei peaks sõja kestel revolutsiooni olema ... Kuid väga võimalik, et peatselt see enam ei sõltu meist.

Neljapäev, 16. september 1915.

Avaldati duuma istungjärgu katkestamise otsus. Kohe puhkes streik Putilovi vabrikus ja Balti laevatehases.

Reede, 17. september 1915.

Streik levib täna peagu kõigisse Petrogradi tehastesse. Kuid pole märgata vähimaidki korratusi. Tööliste juhid kinnitavad, et tahetakse ainult protesteerida duuma laialisaatmise vastu ja et töö algab uuesti kahe päeva pärast.

Üks mu informaatoreist, kes tunneb hästi töölisringkondi, ütleb mulle:

— Praegusel korral pole veel midagi karta. See on ainult peaproov.

Ta lisab, et Lenini ideed ja „lüüasaamist" pooldav propaganda teevad suuri edusamme tööliskonna arenenumais kihtides.

Pühapäev, 19. september 1915.

Kogu laialdasel rindel Balti mere ja Dnestri vahel jätkub venelaste taganemine.

Eile vallutasid sakslased tugeva ja ulatusliku rünnakuga Vilno. Kogu Leedumaa on kaotatud.

Streik Petrogradis lõppes.

Moskvas võtsid *zemstvo*'te liit ja linnade liit vastu resolutsiooni, milles nõutakse duuma rutulist kokkukutsumist ja ministeeriumi moodustamist, „kel oleks rahva usaldus".

Uudised mida kuulen provintsist, on rahustavad selles mõttes, et nad näitavad, et revolutsiooniline liikumine ei ole võimalik ja et laiades hulkades valitseb sõja jätkamise tahe.

XIII PEATÜKK.

21. september — 31. detsember 1915.

Keiser Ferdinand on paljastanud oma mängu. — Lahkhelid Vene valitsuses. — „Vennatapmise žesti“ mõju vene seltskonnas. — Audients keisri juures. — Rasputin usub oma üliloomulikesse võimetesse. — Tinglemised rumeenlastega. — „Slaavi hing on pime mets.“ — Doumer Petrogradis. — *Skopetsid* — kastreerijate usulahk. — Dostojevski piinahetked. — Krahv Eulenberg sondeerib pinda. Preili Maria Vassiltšikovi pettumine oma vahenduslootustes. Jne.

Teisipäev, 21. september 1915.

Keiser Ferdinand on paljastanud oma mängu: Bulgaaria mobiliseerub ja valmistub Serbiale kallale tungima.

Kui Sazonov mulle sellest uudisest teatab, ma hüüatan:

— Serbia ei tohi lasta end atakeerida; ta peaks ise viibimata pealetungile asuma.

— Ei, vastab mulle Sazonov. — Peame katsuma veel konflikti takistada.

Väidan vastu, et konflikti ei saa enam kõrvaldada, et Bulgaaria mäng oli juba ammu liigagi läbipaistev, et diplomaatiline protseduur tähendaks ainult seda, et annaksime Bulgaaria armeele aega mobiliseerumiseks ja koondumiseks. Kui serblased ära ei kasuta asjaolu, et tee Sofiasse on neile veel paar päeva avatud, siis on nad kadunud. Deklareerin lõpuks, et serblaste aktsiooni toetamiseks peaks Vene laevastik pommitama Burgast ja Varnat.

— Ei, hüüatab Sazonov . . ., — Bulgaaria on meie usukaaslane; oleme ta loonud ise oma verega; oma rahvus-

liku olemasolu eest võlgneb ta tänu meile; meie ei või teda vaenuliselt kohelda.

— Kuid tema ise on hakanud teie vaenlaseks ... Ja veel millisel silmapilgul!

— Ükskõik! Tuleb veel katsetada läbirääkimistega. Tsaar Nikolai poolt slavismi nimel läkitatav manifest oleks kahtlemata väga suure mõjuga, meil pole õigust jätta katsetamata seda viimset võimalust.

— Jään ikkagi selle juurde, mis teile äsja ütlesin. On tarvis, et serblased kiirmarsil paiskuksid Sofia peale; kui mitte, siis on bulgaarlased enne üht kuud Belgradis.

Reede, 24. september 1915.

Eile õhtul Pariisist läkitatud telegramm teatas mulle, et Prantsuse ja Inglise valitsused on otsustanud saata ühe sõjaväe korpuse Balkanile.

Pühapäev, 26. september 1915.

Suur pealetung, mille vastu Prantsuse kindralstaap valmistub juba terve kuu, on lõpuks eile Champagne'is alanud; seda toetab inglaste atakk Artois's.

Algus on meile õnnelik; oleme tunginud sakslaste kaitseliinidesse 25 km frondipikkuselt ja 3—4 km sügavuselt; oleme võtnud 15 000 vangi.

Teisipäev, 28. september 1915.

Vene valitsuses on lahkhelid. Mitu ministrit hirmusid keisrikojas võimule pääsenud reaktsioonilisest kallakust ja saatsid keisrile ühise kirja, milles paluvad teda sellel hukatuslikul teel peatuma jääda ja teatavad, et nende südametunnistus ei luba neil Goremõkini all kauemini kaasa töötada. Peale Sazonovi kirjutasid kirjale alla siseminister vürst Štšerbatov, põllutööminister Krivošein, kaubandusminister vürst Šahhovskoi, rahaminister Bark ja püha sinodi ülemprokurör Samarin. Sõjaminister kind-

ral Polivanov ja mereminister admiral Grigorovitš hoidusid alla kirjutamast sõjalise distsipliini säilitamise huvides.

Saanud selle kirja, käsutas tsaar kõik ministrid *stavka*'sse. Nad lahkusid Petrogradist parajasti Mogilevi suunas, kuhu saabuvad homme. Kogu sündmus toimub suurimas saladuses.

Nädal tagasi palus duuma esimees Rodzjanko keisrilt tungivalt audientsi. Täna hommikul teatati talle, et ta palvet pole kuulda võetud.

Neljapäev, 30. september 1915.

Kuulen täna õhtul, et keiser kohelnud karmilt ministreid, kes kirjale alla kirjutasid. Ta teatanud neile pureva häälega:

— Ma ei salli, et mu ministrid hakkavad minu poolt määratud peaministrile vastu töötama. Nõuan kõigilt minu tahte austamist.

Teisipäev, 5. oktoober 1915.

Ateenast saabus halb uudis. Kuningas Konstantin on sundinud Venizelose valitsuse eesotsast tagasi astuma. Mõni päev tagasi teatas peaminister parlamendis, et kui rahvusliku programmi teostamine peaks Kreekamaa ajama tülli germaani riikidega, siis valitsus oskaks täita oma kohust. Neid julgeid sõnu hinnati Berliinis kui lubamatuid. Krahv Mirbach, Saksa suursaadik Ateenas, tuli manitsema kuningat ta keiserliku poolvenna nimel ja kahtlemata meenutama talle ka nende salajast lepingut. Konstantin nõudis silmapilk Venizelose tagandamist ja saavutaski selle.

Esimene saadetis Inglise-Prantsuse vägesid maabus äsja Salonikis.

Laupäev, 9. oktoober 1915.

Keisri ümber tugevnevad päev-päevalt reaktsioonilised mõjutegurid.

Siseminister vürst Štšerbatov ja püha sinodi ülemprokurör Samarin, kes said olla oma kohal vaevalt kolm kuud ja keda nende liberaalsete kalduvuste tõttu üldine arvamus kõrgelt hindas, on tagandatud vähimagi seletuseta. Uut siseministrit Aleksei Nikolajevitš Hvostovi, endist Nižni-Novgorodi kuberneri ja üht duuma parempoolsete juhti, tuntakse rusikainimesena. Samarini järeletulijat pühasse sinodi pole veel määratud.

Pühapäev, 10. oktoober 1915.

Keiser võtab mu täna pärast lõunat Tsarskoje Seloos vastu.

Ta nägu on lahke, eneseusaldust ja rahu väljendav, mida ma pole tema juures juba ammu märganud. Jõuame kohe mu visiidi põhjuse juurde. Esitan talle need mitmekülgsed kaalutlused, mis kohustavad Venemaad ka omalt poolt osa võtma sõjalisest tegevusest, mida Prantsus- ja Inglismaa alustavad Balkanil; lõpetan järgmiste sõnadega:

— *Sire,* Prantsusmaa palub teilt teie vägede ja laevastiku kaastööd Bulgaaria vastu. Kui Doonau tee pole kasutatav vägede kuletamiseks, jääb üle Arhangelski tee. Vähem kui kuu ajaga oleks sealtkaudu võimalik jalaväebrigaadi Kesk-Venemaalt Salonikisse saata. Palun teie majesteedilt brigaadi saatmise korraldust. Mis puutub operatsioonidesse merelt, siis tean, et praegu Mustal merel puhuvad idatuuled teevad peagu võimatuks vägede maalesaatmise Burgase ja Varna juures. Kuid oleks kerge kahe-kolme soomuslaevaga käia pommitamas Varna kindlustisi ja Emine neeme patareisid, mis valitsevad Burgase lahesuud. Palun teie majesteedilt ka selle pommitamise käsku.

Kuulanud mind ära ilma ühegi vahemärkuseta, süveneb keiser pikka vaikivasse mõtisklusse. Kaks või kolm korda silitab ta habet ja vaatleb seejärel oma sõrmeotsi. Lõpuks tõstab ta taas pea, vaatab mulle otsa oma selgete silmadega ja teatab:

— Moraalselt ja poliitiliselt vaatekohalt ma ei tohi kõhelda vastuses, mida mult ootate. Olen teie palvega päri. Kuid te mõistate, et praktilise teostatavuse küsimuses pean oma staabiülematega nõu pidama.

— Nii siis teie majesteet lubab mul vabariigi valitsusele teatada, et lähema aja jooksul üks Vene väekontingent saadetakse Arhangelski kaudu Serbiale appi?

— Jah.

— Võin vist ka teatada, et lähema aja jooksul Vene Musta mere laevastikueskaader saab korralduse Varna ja Burgase kindluste pommitamiseks?

— Jah ... Kuid selle viimase sammu õigustamiseks vene rahva silmis pean ära ootama Bulgaaria vägede poolt vaenulise tegevuse alustamist Serbia vastu.

Tänan tema majesteeti selle lubaduse eest.

Meie jutuajamine võtab nüüd kodusema ilme. Pärin keisrilt ta muljeid frondil viibimise ajast.

— Mu muljed, vastab ta, — on suurepärased. Tunnen ennast palju julgemana ja paremas tujus kui kunagi varemini. Elu, mida veedan oma vägede juhi kohal, on nii terve ja lohutav! Milline suurepärane sõdur on vene soldat! Ei ole midagi, millega ta ei suudaks hakkama saada! Ja ta on innustatud nii suurest võidutahtest ja usust võidusse!

— Olen õnnelik, kuuldes teilt sääraseid sõnu, sest pingutused, mis meil veel ees seisavad, on määratud ja me suudame võita ainult endi vastupidavuse varal.

Keiser vastab, pigistades käed rusikasse ja tõstes nad pea kohale:

— Olen kuni kaelani sitkus ja vastupidavus ise; olen sellesse otse vajunud. Ja tõusen sellest välja alles pärast meie täielikku võitu.

Ta pärib mult veel teateid meie pealetungi kohta Champagne'is, ülistades Prantsuse vägede suurepäraseid võimeid. Lõpuks kõneleb ta minust, mu elust Petrogradis:

— Kahetsen, ütleb ta, — et peate elama niivõrd rõhutud, pessimistlikus õhkkonnas! Need Petrogradi miasmid, neid kandub kuni siiamaani, kahekümne kahe versta

taha! Ja kaugeltki mitte rahva keskelt ei tule need halvad lehad, vaid just salongidest! Milline häbi! Milline viletsus!

Teisipäev, 12. oktoober 1915.

M-me Võrubova mõningate hiljutiste väljenduste põhjal ühes usklikus perekonnas, kus käiakse koos Rasputini kultust harrastamas, olevat keisri praegune hea tuju, endausaldus ja reipus, mida võisin tähele panna, suurel määral põhjustatud keisrinna eksalteeritud ülistustega, mida see keisrile otse pillab nüüd, kus see on käitunud „tõelise autokraadina". Ta kordab oma mehele lakkamatult: „Väärite nüüdsest peale täiesti oma suuri esivanemaid, olen kindel, et nad on teie peale uhked ja õnnistavad teid ülalt taevast... Kui õieti tegime, et võtsime kuulda meie kallist Grigorit! Kuidas tema palved on meid jumala ees aidanud!"

Olen tihti kuulnud vaieldavat, kas Rasputin ise ka siiralt usub oma üleloomulikke võimeid või on ta ainult petis ja šarlatan. Vaated läksid peagu alati pooleks, sest *starets* on täis kontraste, vastuoksusi ja veidrusi. Mis minusse puutub, siis ma ei kahtle ta absoluutses siiruses. Ta ei suudaks tekitada säärast lummust, kui ta ise mitte ei usuks oma erakordseisse võimetesse. Ta on ise oma loba ja tempude esimene tüssatu; kõige rohkem, mis ta omalt poolt lisab, on kelkimine. Juba suur maagia õpetaja, *„Philosophia sagax'i"* vaimukas autor Paracelsus taipas väga õieti, et imetegijate veenmisjõud vajab paratamatu eeldusena nende endi usku oma teovõimesse: *non potest facere quod non credit posse facere;* „ei suudeta teha, mida ei usuta suudetavat..."

Kas Rasputin omab samasugust võimu keisrilegi kui keisrinnale? — Ei, ja vahe on tunduv.

Aleksandra Feodorovna elab *starets'i* suhtes mingis

hüpnoosis. Ta võtab otsekohe omaks iga *starets*'i sõna, on kuulekas igale ta väljendusele: mõtted, mis too talle sisendab, juurduvad ta ajju, äratamata ühtegi vasturääkimist. Keisri puhul pole alistumine sugugi nii passiivne ja täielik. Ta usub küll, et Grigori on *boži tšelovek*, „jumalamees": siiski säilitab ta tolle suhtes teatava vahehoiaku; ta ei anna talle kunagi kohe esimesest pilgust järele. See suhteline iseseisvus tuleb nähtavale eriti neil puhkudel, kus *starets* tahab segada end poliitikasse.

Esmaspäev, 25. oktoober 1915.

Serbia häving võtab kiirema käigu.

Bulgaarlaste järsk sissetung Vrainasse, Morava ülemjooksul, ja Üskübi Vardaril on läbi lõiganud raudtee Nišist Salonikisse. Kuninglik valitsus ja diplomaatline korpus ei saa nüüd enam põgeneda Monastõri; nad peavad katsuma välja jõuda Skutarisse ja Aadria mere rannikule Mitrovitza, Pritzrendi ja Diakovo kaudu, s. o. läbides Albaania mägedekaost, kus lumi ummistab juba kõiki kurusid.

Pašitš läkitab iga päev liitlastele meeleheitlikke ja . . . asjatuid appikutseid.

Neljapäev, 28. oktoober 1915.

Eile ilmus Vene Musta mere laevastik Varna alla ja pommitas seda kaks tundi. Vaenutegevus vabastaja Venemaa ja truudusetu Bulgaaria vahel on nii siis juba alanud.

Pühapäev, 31. oktoober 1915.

Delcassé tagasiastumine on põhjustanud mõningaid muutusi Prantsuse kabineti koosseisus: Viviani asemele saab peaministriks Briand, kes võtab enda kätte ka välisministri portfelli.

Esmaspäev, 1. november 1915.

Prantsuse valitsuse algatusel peavad liiduriigid läbirääkimisi Rumeenia valitsusega, et viimane laseks Doonau ja Moldaavia kaudu läbi 200 000-mehelise Vene väe, mis läheks serblasi abistama.

Neljapäev, 4. november 1915.

Bratianu teatas Inglise saadikule Bukarestis kategooriliselt, et ta ei luba serblaste abistamiseks Vene sõjaväel läbida Rumeenia territooriumi. Pealekauba on ta loendanud sõjalised peatingimused, millistel Rumeenia oleks nõus astuma me liitu.

Esmaspäev, 8. november 1915.

Sazonov loeb mulle täna hommikul ette kindral Aleksejevilt saadud kirja. Toon sellest siinkohal olulisema: „Kõigi keiserlikku peastaapi saabunud teadete järgi ei saa Vene sõjavägi praegu loota rumeenlaste abile. Nii pole Venemaal võimalik materiaalselt abistada serbia rahvast *otseselt*, kuid *kaudselt* võib ta temale pakkuda võimsat abi rünnakuga Galiitsias."

Teisipäev, 9. november 1915.

Tagurluse iil, mis kuu aega tagasi paiskas kohalt siseministri vürst Štšerbatovi ja püha sinodi ülemprokuröri Samarini, sai uue ohvri: põllutööminister Krivošein on vallandatud ametist ebamäärasel ettekäändel tervise suhtes.

Administraatori väärtomadustele lisandub Krivošeini juures — ja see on Venemaal haruldane — riigimehe temperament: ta on vähemagi kahtluseta monarhistliku vabameelsuse väljapaistvaim esindaja. Ta langes Rasputini tahtel, kes süüdistab teda lepingluses revolutsionääridega.

Nii on Goremõkini valitsusse jäänud vaid kaks vabameelse kallakuga ministrit: Sazonov ja kindral Polivanov.

Kõigi kitsenduste ja takistuste hulgas, mida põhjustab sõda, pole miski vene seltskonnale nii tunduv kui võimatus reisida välismaale. Ei möödu võib-olla ainustki päeva, mil minu kuuldes ei nimetataks igatsevate õhkamistega Trouville'i, Cannes'i, Biarritz'i, Spa, Bellagio, Veneetsia nimesid, ning hurmavamat kõigist: Pariisi!.. Ma ei kahtle, muide, et sellele nimistule, *in petto*, ei lisandata Karlsbadi, Gasteini, Hamburgi, Wiesbadeni halvastikõlavaid nimesid.

See reisimise tarvidus on ühenduses ühe vene rahva tugeva loomusunniga: nomadismiga.

Madalamais klassides võtab see vaist hulkumise kuju. Kogu Venemaad läbivad *mužik*'id, kes ekslevad huupi, suutmata iialgi jääda kuhugi peatuma. Maksim Gorki on maaliliselt kirjeldanud nende iseloomu kummalist luulelisust. Logelemisele, prassimisele ja varastamisele seltsib nende juures kirg individualismi vastu ja rahuldamatu uudusejanu. Nad omavad peent meelt looduse kauniduste ja muusika suhtes ning eksalteeruvad unistlemisest ja melanhooliast. Ajuti lisandub sellele isegi müstitsismi. Selline on lugu nende igaveste palverändurite ja *strannik*'utega, kes räbalais ja luukõhnadena rändavad puhkusetult kloostrist kloostrisse, pühakojast pühakotta, kerjates „Kristuse nimel" tükki leiba.

Kõrgema seltskonna venelasis väljendab reisikirg nende hingelist rahutust ja tarvidust pääseda igavusest ja iseenda eest. Paljude juures ulatub see kirg maaniani. Nende ärasõidud on alati järsud, oodatamatud, põhjusetud. Nüüd neil pole enam võimalik suunduda läände ja nad lähevad seetõttu Moskvasse, Kiievisse, Soome, Krimmi, Kaukaasiasse ning pöörduvad tagasi peagu otsekohe. Võiksin nimetada kahte noort naist, kes möödunud suvel sõitsid niimoodi ootamatult Solovetski kloostrisse, mis asetseb ühel Valge mere saarel, saja kuuekümne meremiili kaugusel Arhangelskist... ja kes jõudsid kahe nädala pärast tagasi.

Vaatamata sangarlikule vastupanule on vaesed serblased purustatud kahekordse austria-ungarlaste ja bulgaarlaste rõhumise all.

7. novembril on bulgaarlaste kätte langenud Niš, muistne Serbia pealinn, Konstantin Suure kodumaa. Kraljevo ja Krujevatzi vahel on austerlased ja sakslased ületanud läänepoolse Morava ja saanud kogu teel tohutusuurt sõjasaaki.

Prantsuse-Inglise eelväed jõudsid eile Vardari orus, Karasu lähedal, bulgaarlastega kokkupuutesse, kuid liitlaste vaheleastumine Makedoonias on hilinenud. Varsti pole Serbiat enam!

Teisipäev, 16. november 1915.

Juba kaks nädalat jätkab Vene Kuramaa armee teatava eduga kaunis ägedat pealetungi Schlocki, Uexkülli ja Dvinski piirkonnas. Operatsioon on ainult teisejärgulise tähtsusega, kuid sellele vaatamata sunnib see Saksa kindralstaapi lahingus pidama arvukaid väeosi, ning seda karmi külmaga.

Proua S..., kes saabus Uexküllist, kus ta juhatab üht ambulantsi, räägib mulle vene haavatuist, nende kannatlikkusest, vagurusest ja saatusele alistumisest.

— Sellesse seguneb peagu alati, ütleb ta, — usuline tunne, mis omandab mõnikord kummalise ja hoopis müstilise kuju. Olen paljude haavatute, lihtsate *mužik*'ide juures tähele pannud ideed, et nende kannatused pole neile kanda antud mitte üksi nende isiklikkude süütegude karistuseks, vaid et need kujutavad enesest nende osa üldisest patust ja et nad peavad neid kannatusi taluma, nagu Kristus kandis oma risti kogu inimsoo lunastamiseks. Kui te elaksite natuke aega meie talupoegade hulgas, oleksite üllatatud, kuivõrd evangeelset hinge nad evivad...

Ta lisandab naerdes:

— See aga ei takista neid olemast brutaalsed, laisad,

valetajad, varastajad, lihalikud, verepatused ja ma ei tea mis veel... Ah! kui komplitseerituna võib näida slaavi hing!

— Jah, nagu ütles Turgenjev, — *slaavi hing on pime mets.*

Reede, 26. november 1915.

Rootsi vahendusel on Petrogradi rahandusringkonnad pidevas ühenduses Saksamaaga, ning kõik mõtted, mida nad evivad sõja kohta, on neile sisendatud Berliinist.

Teema, mida nad arendavad juba mitu nädalat, kannab täiesti saksa marki. „Asju peab nägema," ütlevad nad, „sellistena, nagu nad on. Kaks sõdapidavat gruppi peavad tunnustama, et nad ei suuda iialgi üksteist võita ja hävitada. Sõda lõpeb paratamatult lepete ja kompromissidega. Ning mida varem see sünnib, seda parem."

Suur metallitööstur ja rahandusmees Putilov, kellega räägin nende küsimuste üle, ütleb mulle:

— Kuid siis võib sõda kesta veel aastaid?

— Kahjuks jah!

— Ning te usute meie võidusse?

— Usun sellesse täielikult.

Peale pikka mõtiskelu, mille juures ta teravad silmad läigivad kummalise säraga, jätkab ta kurvalt:

— Kõik teie arutlused ja põhjendused, härra suursaadik, võib kokku võtta mõtteks, et aeg töötab meie kasuks... Hüva! Ärge sellele liiga palju lootke, vähemalt mitte Venemaa suhtes. Ma tunnen oma kaasmaalasi: nad väsivad kiiresti. Sõda tüütab neid ning nad ei talu teda enam liiga kaua.

— Kas teie ei looda, et saame veel kord näha 1812. aasta imet?

— Kuid 1812. aasta sõjakäik oli väga lühike. Kõige rohkem kuus kuud!.. Nii palju kui mäletan, ületasid prantslased Nemeni 25. juunil. 25. novembril ületasid nad Berezina ning paar nädalat hiljem olid nad kõik väljaspool Venemaad. Sõja lõppedes jäi meil järele vaid noppida oma võidu vilja. Ning on väga kerge olla visad ja sihikindlad, kui ollakse võidukad.

Keskustlen sisepoliitika üle S...'ga, suurmaaomanikuga, kes on oma provintsi *zemstvo* liige, avarapiiriline vaim ja alati huvitatud talupoegade saatusest. Satume rääkima usuliste küsimuste üle ja ma avaldan avameelselt oma üllatust, et rahvamassides valitseb vene vaimulikkonna vastu üldine lugupidamatus, nagu olen võinud sageli konstateerida. Peale hetkelist kõhklust vastab mulle S...:

— See on Peeter Suure süü, ta andestamatu viga.

— Kuidas nii?

— Te teate, et Peeter Suur kaotas Moskva patriarhitrooni ja asendas selle ilmliku instituudiga — püha sinodiga. Ta siht, mida ta ei varjanudki, oli õigeusu kirik orjastada, ning see õnnestus tal liigagi hästi. Despootliku režiimi all ei kaotanud kirik üksi oma iseseisvust ja prestiiži, vaid otse lämbub nüüd bürokraatliku ülevõimu all; iga päevaga taganeb elu temast kaugemale... Rahvas võtab oma preestreid ikka rohkem ja rohkem amtenikena, *tšinovnik*'utena, politseinikena, kellest ta põlgusega eemaldub.

— Kokkuvõttes, ütlen ma S...'le, — sai Peeter Suur oma metropoliitide osast aru nagu Napolen I defineeris seda ühel päeval riiginõukogus oma ülempiiskoppide kohta: „Peapiiskopp on ühtlasi ka politseiprefekt."

— Täpsalt!

Et selgitada keskustelu, mida äsja kirjeldasin, esitan siinkohal mõningaid üksikasju vene maapreesterkonna materiaalse ja moraalse seisundi kohta.

Külapreester, *svjaštšennik* või familjaarsemalt — *batjuška*, on peagu alati papi poeg, kuuludes niimoodi juba sünnilt preestriseisusse. Kohustatuna naituma juba enne ametissepühitsemist, sest vallaliseks peavad jääma ainult mungad, naitub ta harilikult mõne preestri tütrega. See abielu liidab ta lõplikult preestri kasti ja lahutab teda talupoegadest veelgi rohkem.

Ametitalitused koguduses annavad talle tööd väga vähe. Jumalateenistusi peab ta ainult pühapäeval ja pühadel. Ta pole sunnitud lugema oma palveraamatut. Pihile võtab ta ainult kord aastas, sest venelased käivad armulaual ainult ülestõusmise pühadel. Peale lühikest pihtimist — ebamäärast kahetsusavaldust, mida pihtijad pomisevad reas seistes preestri ees ühes kiriku nurgas — saavad nad otsekohe pattude andeksandmise. *Svjaštšennik* ei tunne samuti muret laste leeritamisel, kuna need saavad armulaua-sakramendi juba ristimisel. Lõppeks pole kombeks, et ta segaks end oma kogudusliikmete eraellu, annaks neile kõlblat nõu või juhiks nende südametunnistust.

Ta ainus ülesanne on pidada jumalateenistusi, õpetada katekismust ja sooritada sakramendi toiminguid. Peale selle pole tal vaimulikul alal teha midagi.

Vaimselt on ta veel suuremas jõudeolekus. Tal pole ei raamatuid, ajalehti ega ajakirju, samuti ka mitte võimalusi neid hankida.

Ta peategevuseks on oma maatüki harimine, mis on talle kasutada antud kogukonnalt. Põllutööd rühkima peab ta tublisti, sest harilikult ei saa ta mingisugust palka ning kõrvaltulud on alati üliväikesed. Et oma kõrvaltulusid suurendada või isegi tavalist normi lihtsalt kätte saada, on ta talupoegadega alatises võitluses. Mõni laulatus, ristimine, pihilevõtmine, viimne salvimine, matus, põldude või *izba* õnnistamine võivad päevakorrale tuua vaidlused ja kauplemised, milles preestriseisuse väärikus saab tugevasti kannatada. Papp kuuleb end tihti nimetatavat närukaelaks, vargaks, joomariks, ulakaks, ning teda ei säästeta isegi löökidest. Paljudes külades ta harimatus, laiskus, liiderlikkus ja loomastumine langetavad ta põlguse viimsele astmele.

Sellest hoolimata tunnustavad kõik talupojad vaimuliku ameti tarvilikkust. Eks vajata ju eriteadlast lasteristimiseks, jutlusepidamiseks, mis on nii keeruline toiming, koolnute matmiseks, jumalalt vihma või kuivuse palumiseks? *Svjaštšennik* ongi see vahemees ja hädatarvilik maakler. 1902. a. surnud romaanikirjanik Gleb

Uspenski, kes nii tähelepanuväärselt on analüüsinud talupoegade iseloomu ja kirjeldanud nende kombeid, laseb rääkida ühel oma tegelasel järgmist: „*Mužik* teeb patte, millest ei saa teda lunastada ei kõrtsimees, ei politseiülem ega isegi mitte kuberner. Seepärast on papp vajalik. Kui issand laseb osaks saada hea saagi ja kui talupoeg tahab teda tänada ja süüdata tema auks küünla — jällegi on tal selleks pappi vaja. Sest kuhu ta oma küünla muidu süütab? Postihoonesse, vallamajja? Ei, kirikusse ... Kindlasti pole me papp suur asi: ta on alati purjus. Kuid mis sellest? Postiagentuuri ülem on samuti joodik. Ent ometi saadab ta kirjad edasi."

Reede, 3. detsember 1915.

Täna õhtul kaunis hilja lähen proua S...'i juurde teed jooma. Leian seal eest tosina ümber külalisi. Keskustelu on üldine ja väga elav. Räägitakse spiritismist, vaimudest, hieromantiast, eelaimusist, telepaatiast, hingede rändamisest, lummamisest. Igaüks nii mees- kui naiskülalisist jutustab mõne isikliku või otsesest allikast kuuldud juhtumi. Juba kaks tundi kuumendatakse end noist erutavaist probleemidest. Suitsetanud ühe paberossi, lahkun ma seltskonnast, sest niimoodi alanud keskustelu jätkub kuni hommikuni.

Kui ma peaksin kirjeldama sellest salongist saadud põgusaid muljeid, joonistaksin ainsa naisisiku kuju, kes polnud lausunud sõnagi ning kelle vaikimine mind hämmastas: proua B... Kõige rohkem kahekümne kaheksa aastane, rõivastatud väga lihtsalt musta satääni, istub ta poollebamisi diivanil ristamisi asetatud säärtega ja kuulab liikumatult, nagu hüpnotiseeritult. Läheduses ümmargusel laual asetsev lamp valgustab ta peente ja korrapäratute joontega nägu, lühikest nina, kondist ja isemeelset lõuga, kergelt kollakaspunaseid põski, poolavatud huuli, heledaid silmi, mille pilk näib eksinuna udusesse unelmasse. Diivanil lebavad ta käed lõtvade ja unustatutena, nagu ripuksid nad käsivarte otsas. Ajuti läbib teda värin. Siis langeb ta uuesti lummuse rüppe.

Pariisi ja Londoni kabinettide vahel on puhkenud tõsine vaidlus meie sõjalise tegevuse kohta Idas.

Briti valitsus leiab, et oleme oma mängu Dardanellides ja Makedoonias kaotanud ja peame sealt oma väed võimalikult kiiresti tagasi tõmbama, et asuda Egiptuse kaitsele peatse rünnaku vastu, ning selleks okupeerima Põhja-Süüria ja Suezi kanali. Lord Kitchener toetab seda otsust kogu oma energiaga.

Briand möönab, et meil pole enam mõtet Dardanellides püsida, kuid ta ei nõustu Süüria ekspeditsiooni ega Saloniki evakueerimisega. Ta arvab õigusega, et selles sõjas on vastase jõudude kulutamine üks lõpliku edu peategureist ja teeksime määratu vea, kui kaotaksime võitluses araablaste ja türklaste vastu tuhandeid inimesi, sellal kui Saksamaa säästab oma jõutagavarasid, et alata soodsal tunnil otsustavat tegevust läänerindel. Mis puutub aga Saloniki ekspeditsiooni, siis ei nõustu ta sellest loobumisega. Ta tegi mulle ülesandeks oma vaadetele võita ka Vene valitsus.

Pean selle üle Sazonoviga pikalt nõu:

— Kui evakueerime Saloniki, ütlen talle, — ei ole Kreekal ega Rumeenial enam tuge Saksa surve vastu ja nad kuulutavad end otsekohe meie vastasteks ... Teisest küljest näeksid serblased end mahajäetuina ja kaotaksid julguse ning alistuksid germaani riikidele ... Lõppeks ei leiaks Bulgaaria oma maadeisule enam takistust ning ei rahulduks enam üksi Makedoonia annekteerimisega, vaid tükeldaks ka Serbia ... Peame seepärast püsima Salonikis isegi raskete ohvrite hinnaga ...

Sazonov on neist kaalutlusist mõjustatud ja teatab mulle, et ta toetab Briand'i väiteid ja püüab neid maksvusele viia ka Londonis.

Täna öösel saabus Soome kaudu ametliku ülesandega Petrogradi endine Indo-Hiina kuberner ja endine minister senaator Doumer.

Ta kirjeldab mulle meie sõjaväelist seisukorda kau-

nis süngeis värvides, rõhutades meie kaotuste tohutut suurust. Ta lõpetab järgmiselt:

— Et rekonstrueerida meie sõjaväe arvulist koosseisu, peab Venemaa meid laskma ammutada oma määratuist tagavaradest; ta võib meile hõlpsasti anda 400 000 meest. Tulingi seda paluma; teelesaatmine Venemaalt peaks algama 10. jaanuaril.

Juhin kohe ta tähelepanu laevasõidu raskustele läbi Valge mere, mis on kaetud jääga. Siis tuletan meelde, et Põhja-Dwina jõesuue on oma alamjooksul kinni külmanud 100 km kauguseni Arhangelskist. Laevadele paigutatavad väeosad peavad nii siis neli või viis päeva marssima mööda jääd neljakümnekraadise külmaga ja täielises pimeduses. Enne tulevad valmistada etappide puhkepaigad barakkide, toidu- ja kütteainetega jne. Lõppeks pole vägede transpordiks valmis korraldatud laevu. Seesmine sisustus — magamisseadised, valgustus, küte — kõik see tuleb improviseerida.

— Natukese hea tahtega, vastab Doumer, — saadakse üle kõigist takistustest.

Mulle turgatab pähe veel teisigi vastuväiteid:

— Vägede arvulise suuruse küsimus pole Venemaal võib-olla vähem tõsine kui Prantsusmaal: siin võtab ta enesele vaid teise ilme. Venemaa inimmahuti, võrreldes Prantsusmaa omaga, on muidugi hiigelsuur, kuid Venemaa pole selle tõttu sugugi tugevam. Olulise tähtsusega sõjas pole mitte reservuaari sisu, vaid ta kasulikkuse kraad; tähtis pole abstraktne *meeste* koguarv, vaid *väljaõpetatud meeste* arv. Selles suhtes on lääneriigid aga palju soodsamais tingimusis kui Venemaa, kus sõjaline väljaõpe toimub äärmise aeglusega, kuna allohvitsere on vähe ja üheksa kümnendikku nekruteist ei oska lugeda ega kirjutada. Nii on siis Venemaal palju raskusi oma kaotuste asendamisel, mis pealegi meie omi tunduvalt ületavad... Pealegi pole *mužik* ümberistutatuna enam midagi väärt, kui ta ei tunne enam Vene pinda oma jalgade all ja enda seljataga oma *izba*'d. Ta pole selleks küllaldaselt intelligentne ega haritud, et mõista liitlasi ühendavat solidaarsuse põhimõtet või saada aru, et minnes võitlema kaugele maale ta kaitseb ikkagi oma isa-

maad. Oma lapseliku ja unistleva hingega kaotaks ta meie tegevusihaliste, nobedate ja kriitiliste inimeste hulgas kogu oma orienteerumisvõime. Lõppeks esineb veel üks taktikalise iseloomuga küsimus, miks vene kontingendi kasutamise väljavaade Prantsusmaal täidab mu rahutusega. Lahinguväljal omistavad venelased maa-alale ainult väikest tähtsust. Kui mõni väeosa saab pisut tunda vaenlase pealerõhumist, taganeb ta, ning seda mitte moraalsest nõrkusest, vaid selleks, et asuda tagapool positsioonile, mis vaenlase tule suhtes on vähem kardetav. Nii võib juhtuda, et lahinguoperatsioonis rügemendid ja patareid taganevad järsku kolm-neli kilomeetrit, kuigi nende vastupanuvõime pole kaugeltki kasutatud viimseni. Kõrgemad staabid tarvitavad sama meetodit.

Mõne ebaõnnestunud operatsiooni järelpäeval pole haruldane näha mõnda armeed või tervet armeede rühma taganevat rohkem kui 100 kilomeetrit. Võrreldes Vene maa-alade tohutu suurusega pole selleulatuslikud taganemised midagi erilist, ning see on 1812. a. taktika. Kuid mida tähendaks see Prantsusmaal, kus iga tolli maa pärast vihaselt võideldakse, kus *boche*'id [1] seisavad vaid 60 kilomeetri kaugusel Calais'st ja Amiens'ist lahutab neid vaid 40 kilomeetrit, Chalons'ist 25, Pariisist 80?..

Mu vastuväited ei näi Doumer'd kõigutavat. *Tenacem propositi virum* ... Nii ei jää mulle muud üle kui teda ta ülesandes energiliselt aidata. Täna pealelõunal esitlen teda Goremõkinile, Sazonovile ja kindral Polivanovile.

Esmaspäev, 6. detsember 1915.

Annan Doumer' auks eine; teiste külalistena kutsusin Sazonovi, kindral Polivanovi, Barki, admiral Grigorovitši, Trepovi, sir George Buchanani jne.

Doumer lausub mulle saabudes:

— Mu läbirääkimised edenevad oivaliselt. Sain kõigi ministrite poolt suurepärase vastuvõtu osaliseks. Mulle esitati küll siin-seal mõningaid vastuväiteid, kuid ükski

[1] Sakslaste sõimunimi prantslaste juures.

neist pole ümberlükkamatu, ning oletan, et mu palved on põhimõtteliselt vastu võetud. Pealegi võib lõppotsuse teha vaid tsaar. Ta võtab mu audientsile homme. Loodan oma asja otsemaid joonde ajada.

Õnnitlen teda, kuid hoiatan siiski lahkuse ees, millega venelased esialgu alati näivad nõustuvat sellega, mida neilt palutakse. See pole aga nende poolt võltsus: kaugel sellest! Kuid nende esimese reageeringu dikteerib sageli nende sümpaatia-vaist, soov meeldida, asjaolu, et nad ei evi peagu iialgi tugevat kujutlust tõelisusest, ning lõppeks nende aju plastilisus, mis teeb nad kergesti sugereeritavaiks. Seesmine reageerimine, vastupanu ja kummutamine tulevad ilmsiks alles kaua aega hiljem.

Nüüd on saabunud ka teised külalised.

Eine möödub elavalt. Keskustellakse loomulikult ainult sõjast, täielises usalduse ja südamlikkuse vaimus. Doumer' isikust hoovav vapper energia avaldab parimat muljet.

Teisipäev, 7. detsember 1915.

Doumer esiteldi keisrile täna hommikul ja sai kõige lahkema vastuvõtu osaliseks. Nikolai II rutanud tunnustama, et Vene ja Prantsuse sõjavägede huvides on luua nende vahel tihedam koostöö. Mis puutub aga kindlaisse ja praktilistesse korraldustesse, siis on ta otsuse tegemise lükanud edasi nõupidamiseni kindral Aleksejeviga, mis leiab aset kõige lähemal ajal.

Laupäev, 11. detsember 1915.

Toon allpool mõningaid andmeid Vene sõjaliste jõudude kohta:

1. *Jalavägi:* Praegune koosseis rinnetel ulatub 1 360 000 meheni, kellest 160 000-l pole püssi.

2. *Suurtükivägi:* Armeedel on 3 750 välisuurtükki ja 250 mägikahurit. Igal üksikul relval on laskemoona 551 mürsku. Raskesuurtükivägi koosneb 650 suurtükist, laskemoonatagavaraga 260 mürsku iga relva kohta.

3. *Püssid:* Kui teoksilolevad transpordid teostuvad takistamatult, võib loota, et tänasest päevast 15. jaanuarini saab Vene sõjavägi 400 000 püssi, ning järgmisel kuul veel 200 000. Nii oleks tal 15. jaanuari paiku 1 800 000 püssi.

4. *Suurtükiväe laskemoon:* Tootmine edeneb jätkuvas progressis. Igapäevane toodang, mis maikuul ei ületanud veel 14 000, on nüüd 59 000. 15. jaanuari paiku tõuseb see arv 84 000-ni ja 15. märtsiks 122 000-ni.

Esmaspäev, 13. detsember 1915.

Meie idaarmeel oli viimaseil päevil tõsine kaotus Makedoonia ühe tähtsama jõe Tšeina ääres. Makedoonia territooriumi oleme lõplikult kaotanud.

Teisipäev, 21. detsember 1915.

Märgitsesin hiljuti tähtsat osa, millist vene rahva usuelus mängivad müstilised ühingud. Toon järgnevalt üksikasju ühe kõige kummalisema ja visama kohta neist, *skopets*'ide ehk „vigastatute" sekti üle.

Ta põhineb samul spiritualistlikel põhimõtteil nagu *hlõst*'ide organisatsioongi; ent sellal kui „flagellandid" püüavad taltsutada oma ihu, seda rammestades, vabastavad *skopets*'id end seksuaalsest patust põhjaliku füüsilise vigastamise teel.

Selle sekti asutaja oli lihtne talumees Andrei Ivanovitš, kes sündis a. 1730 Oreli ümbruskonnas. Ta naiivsele ja piinatud hingele olid teatavad Kristuse sõnad avaldanud eriskummalist mõju: *„Sest kohitsetuid on, kes ema ihust nõnda on sündinud, ja kohitsetuid on, kes inimestest on kohitsetud, ja kohitsetuid on, kes iseendid kohitsenud taevariigi pärast; kes jõuab mõista, see mõistku!"* [1] *„Aga kui sinu käsi ehk sinu jalg sind pahandab, süs raiu nad ära ja heida enesest ära; parem on sulle, et sina jaluta*

[1] Matteuse ev., XIX, 12.

ehk vigaselt elu sisse lähed, kui et sul kaks kätt ehk kaks jalga on, ja sind igavese tulesse heidetakse.“ „Ja kui sinu silm sind pahandab, kisu ta välja ja viska enesest ära; parem on sulle, et sina ühe silmaga elu sisse lähed, kui et sul kaks silma on ja sind põrgu tulesse heidetakse.“ [1] *„Sest vaata, päevad tulevad, mil öeldakse: Õndsad on need, kes sigimata, ja ihud, mis ilmale pole kandnud, ja rinnad, mis ep ole imetanud!“* [2] Andrei Ivanovitši läbisid need sõnad sellise jõuga, ta nägi neis nii silmanähtavat kindlustust hingeõndsusele, et ta kõrvaldas ise endalt igasuguse võimaluse tulevikus sooritada liha neetud tegusid. Kuna pole ühtegi hälbimust ega eksimust, mis ei nakataks slaavi hinge, leidis uus kohimees enesele otsekohe kaksteist õpilast, kelle mehetunnused ta kõrvaldas Kristuse ja Püha Vaimu nimel. Üks neist, Kondrati Selivanov, evis haruldast kõneandi ja veenmisoskust ning sai uue õpetuse apostliks. Ta kinnitas evangeeliumi õpetussõnu jumalikkude tõotustega, mis meile on päranda-nud prohvet Jesaja: *„Sest nõnda ütleb Jehoova neile, kes kohitsetud, kes mu hingamise päevi peavad, ja valitsevad, mis mu meele pärast on, ja mu seadusest kinni peavad: Küll ma tahan neile oma kotta ja oma müüride vahele aseme ja nime anda, mis parem on kui pojad ja tütred; ma tahan igaühele anda igavese nime, mis ei pea saama kaotatud.“* [3] Ta rändas linnast linna, Tambovisse, Tuulasse, Rjasani, Moskvasse ja jutlustas, kui hädatarvilik on verise ohvri kaudu pääseda liha põrgulikest kiusatusist. Ja kõikjal värbas ta omale poolehoidjaid. Kihutustöö võttis varsti nii suure ulatuse, et valitsus laskis ketserluse tekitajad areteerida ja saata a. 1774 Irkutski sunnitööliste-vanglasse. Andrei Ivanovitš suri varsti peale seda, jättes enesest vaid ebamäärase mälestuse. Kuid Selivanovil, vastupidi, algas hiilgav ja legendaarne tegevusperiood. Levis kuuldus, et tema isikus on tegu Õnnistegijaga, tõelise lihakssaanud Jeesuse Kristusega.

---

[1] Matteuse ev., XVIII, 8, 9.
[2] Luuka ev., XXIII, 29.
[3] Jesaja, LVI, 4, 5.

Oli käibel veel teine muinasjutt: kinnitati, et müstilise sunnitöölise rüü all varjas end tsaar Petr III, kes oli salaja pääsenud mõrvarite käest. Kirikute ja kloostrite hämaruses sosistati üht veelgi erakordsemat lugu. Too õnnetu Petr Feodorovitš polevat Anna Petrovna poeg: ta olevat imepäraselt sigitatud Püha Vaimu poolt oma tädi, keisrinna Jelizaveta üsas, kes oli alatiseks jäänud neitsiks ... vaatamata avalikult teadaolevaile tõikadele, mis näisid sellele vastu rääkivat. Janunedes ise kõlbla puhtuse järele, olevat Petr III ainult hirmsat tülgastust maha surudes nõustunud vastu võtma abielu sakramenti. See katsumine käinud tal üle jõu. Peale oma poja Paveli sündimist oli ta enese kohitsenud, et mitte enam taluda oma abikaasa Katarina kiimalisi pöörasusi, kes siis raevununa oli tema käskinud mõrvata.

See fantastiline jutustus oli puutunud Pavel I kõrvu: ta juba niigi põrunud aju sai sellest tugeva hoobi. Ta tahtis Selivanovit tundma õppida ja tegi korralduse, et ta otsekohe Siberist tagasi saadetaks. Kuid 1801. a. 23. märtsi atentaat takistas kahe hullu kohtumist. Ent Aleksander I jäi oma isa mõttele truuks: tal oli Selivanoviga pikk keskustelu, ta osutas *skopets*'ile palju heatahtlust ning hankis talle vastuvõtu ühte varjupaika. Hiljemini otsis püha kohimehe juures inspiratsiooni proua von Kruedener. Nüüd olid sektil kuulsusrikkad päevad: vastpöördunute hulka kuulus nüüd bojaare, kõrgeid ametnikke, õukonna ohvitsere, seltskonnadaame. Ent kui suur keiser Aleksandri leebivus Kristus-*skopets*'i vastu oligi, nägi ta varsti ära, et tuleb tarvitada karmust. A. 1820 suleti Selivanov Püha Jefimi kloostri vaimulikku vanglasse Suzdalis. Siseminister krahv Kotšubei täpsate ja valjude juhiste kohaselt pidi vangi ümbritsetama suurima saladusega; igasugune suhtlemine välismaailmaga oli talle keelatud; keegi ei võinud temaga kokku puutuda peale kolme valvuri, kes olid valitud kõige ustavamate seast; keelatud oli talle laenata ainustki raamatut, talle anda paberit, tinti või sulge; oli keelatud iialgi nimetada ta nime; vanglaraamatu nimistuis ja ametlikes aruandeis märgiti ta ära lihtsa nimetusega: „rauk". Sellele vaatamata avastasid ta õpilased vangistuskoha ja

katsetasid mitu korda tagajärjetult talle saata lohutavat läkitust. Selivanov pidi seda rasket katsumist taluma oma viimse tunnini; ta suri a. 1832.

Nikolai I valitsuse ajal tarvitas politsei *skopets*'ide vastu äärmist karmust. Neid kiusati taga tuhandel viisil: piitsutati avalikel platsidel; pandi istuma karistuskloostreisse nagu Pühasse Prilutskisse Wologdas, Troitski Seleginskisse Baikali järve ääres, Solovetskisse Valges meres, neid värvati karistusroodudesse Kaukaasias, pagendati Siberi kaugematesse kolgastesse ja mõisteti kaevandustöödele Uurali. Ent midagi ei aidanud. Martuuriumi aupaiste muutis iga ohvri apostliks. Nad pöörasid oma kohutavale ketserusele vangid, sunnitöölised, asumiselesaadetud, karistusroodlased kuni karistustkandvate munkadeni, kelle hulka neid oli elama pandud.

Pärisorjusest vabastamisele järgnevail aastail hakkas keiserlik politsei oma karmusi *skopets*'ide vastu vähehaaval pehmendama. Ta astus vahele vaid veel liiga skandaalseil juhtudel, näiteks, kui vigastajad olid noorte olendite kallal toiminud vägivaldselt või kui operatsiooni tagajärjed olid surmavad.

Sellest ajast peale on see ususekt harva kõneainet andnud. Nende poolehoidjate arvu hinnatakse paarile tuhandele. Nad elavad eriti Moskva, Oreli, Tuula ja Lõuna-Ukraina piirkonnis. Nende inspiratsiooni ja kihutustöö keskuseks, nende müstiliseks Jeruusalemaks on Sosnova, Tambovi ja Moršanski vahel.

Verine akt, mille läbi astutakse sekti liikmeks, domineerib ja keskendab eneses kogu *skopets*'ide usuelu. Nende spirituaalne ja liturgiline hierarhia on juhitud ainuüksi kehaliste vigastuste tähtsusest. „Vendi" ja „õdesid", kes on nõustunud suguelundite täieliku äralõikamisega ja oma füüsilises isikus on niimoodi hävitanud „kõik kuradi peiduurkad", nimetatakse „valgeiks talledeks" ja „valgeiks tuvideks"; nende ihu on puhastatud igaveseks ja kannab seletatult „suurt keisripitserit". Arglikud, kes on nõustunud vaid osalise operatsiooniga, riskivad veel sattuda pahareti teatavate rünnakute ohvriks ja kannavad

selle tõttu om ebatäielike vigastuste haavaarmidel vaid „väikest pitserit".

Põhimõttelikult kogunevad *skopets*'id kokku vaid öiti, „jäljendades Meie Issandat Jeesus Kristust, kes palvetamiseks ootas alati ära öö". Mehed ja naised, „õed ja vennad", on rõivastatud valgesse. Tseremoonia algab keerlevate ja väga kiirete tantsudega, mis jätkuvad kuni täieliku rammestuseni, et ära hoida „looma" iga võimalikku salakavalat ärkamist, nii põdur ja suretatud kui see juba olekski. Siis lauldakse koraale ja psalme; ülistatakse lõpmatuis litaaniates märter Selivanovi teeneid ja kannatusi. Lõppeks antakse üksteisele vastastikku püha armulaua sakramenti saiatükkidega, millele on lõigatud rist.

Kuid argielu valdkonnas mandub *skopets*'ide fanaatiline spiritualism kummaliselt. Kui nende usuline vaimustus on vaibunud, osutuvad need askeedid kõige praktilisemaiks ja omakasupüüdlikemaiks inimesiks. Nad evivad kirge kasusaamiseks ning tähelepanuväärset taipu kaubanduseks ja panganduseks. Kaubamajades on nad otsitavad raamatu- ja kassapidajatena. Teised pühenduvad peagu kõik kaubitsemisele vanakraamiga, rahalaenutamisele, liigkasuvõtmisele. Nende saagiahnus muudab nad rahutuiks ja õelaiks. Väljaspool oma müstilisi koosviibimisi ei näi nad evivat mingit eelmaitset igavesest õndsusest, mille eest nad on maksnud nii kallilt. Nende nägu on alati sünge ja karm. Lõigates enestelt ära „põrgu ja kuristiku võtmed", on nad eneses kuivatanud kogu inimliku õrnuse piima. „Valgete voonakeste" juures on aimatav isegi kalduvus julmusiks. Viis, millega nad pööravad oma usku noori poisse ja tüdrukuid, et teha neist „tallekesi" ja „voonakesi", lõpeb mõnikord koletislikult rafineeritud moraalse ja kehalise piinamisega.

Laupäev, 18. detsember 1915.

Doumer lahkus täna Petrogradist Soome vaksali kaudu.

Nagu oli oodatagi, põrkusid ta läbirääkimised praktiliselt igasuguseile takistusile. Kindral Aleksejev seisis

tugevasti vastu kavatsusele saata 400 000 meest Prantsusmaale, kuigi neid saadetaks järkjärguliselt neljakümnetuhandelistes ešelonides ning kümne kuu jooksul. Peale transpordi peagu ületamatute raskuste oli ta rõhutanud, et Vene armeel kasutada olevate väljaõpetatud reservide hulk on täiesti ebaküllaldane, võrreldes frontide tohutu pikkusega. Ning see argument oli võitnud keisri tema poole. Igal juhul, et avaldada oma head tahet, on keiserlik valitsus otsustanud lähetada *prooviks* ühe brigaadi jalaväge, mis saadetaks Arhangelski poole teele otsekohe, kui admiraliteet on suutnud avada läbipääsu Valge mere kaudu.

Kesknädal, 22. detsember 1915.

Mul oli vaja jätta üks kaart Nikolai ratsaväekooli juhatajale, milline asutis asetseb kauges Narva linnaosas, Obvodnõi kanali ääres. Tagasisõidul läbisin huvi pärast Semjonovski väljaku, mis Tsarskoje Seloo raudteejaama taga piirdub ühest küljest selle kanaliga.

Madalast ja porikarvalisest taevast langeb kahvatut valgust. Kollakaist kasarmuist ääristatud esplanaad on kaetud porise lume ja jäätunud lompidega ning on haletsemisväärselt räpase, sünge ja õudse ilmega. See on just sobiv dekoratsioon pateetilisele stseenile, mille paigaks oli sama väljak niisama süngel päeval, 22. detsembril 1849.

Tol ajal oli grupp noori sotsialiste, kelle juhiks oli olnud Petraševski, suletud riigi julgeoleku huvides Petropavlovski kindlusse. Peale lõpmatut uurimist mõisteti nad surma ilma ühegi süütõendita. Kahekümne hukkamõistetu hulka kuulus ka Dostojevski. Üks kaebealustest oli vanglas läinud hulluks.

22. detsembri hommikul viidi nad kindlusest välja ja paigutati sõidukeisse. Eelmisel päeval oli nende üle peetud kohut, kuid otsus oli neile alles kuulutamata. Peale pooletunnist sõitu astusid nad maha Semjonovski väljakul. Nende kohkunud silmade ees kerkisid tapalava ja kakskümmend tulpa. Samal ajal saabus mahukas veo-

vanker puusärkidega. Vangid ronisid tapalavale. Nüüd luges kohtukirjutaja neile hoolikalt ette kohtuotsuse. Dostojevski pöördus ühe oma naabri poole ja pomises: „Ma ei suuda uskuda, et peame surema!..“ Siis luges papp viimsed palvused ja ulatas hukkamõistetuile krutsifiksi. Viimaks asetusid iga tulba ette neli sõdurit. Püssid tõusid palgesse. Kuid järsku kajas trompetihääl ja kohtukirjutaja teatas valju häälega:

„Tema Majesteet keiser suvatseb teile anda armu!“

Järgmisel päeval Dostojevski ja ta seltsimehed, needituna kettidesse, asusid teele Siberisse.

Kogu oma eluks säilitas „Surnud maja“ autor sellest õudsest paraadist jubeda mälestuse. Kakskümmend aastat hiljemini laseb ta vürst Mõškinil öelda „Idioodis“: „On olemas veel halvemat kui piinamine, sest kehalised kannatused vabastavad meid hingelisist... Hirmsaim valu ei olele mitte ihu haavades, vaid absoluutses kindluses, et enne veel, kui möödub tund, möödub kümme minutit, möödub sekund, lendab kehast välja hing ning ollakse vaid ainult laip... Kes ometi on väitnud, et inimloomus on suuteline seda taluma, ilma et sellele järgneks hullumeelsus? Võib-olla on inimesi, kellele nende surmaotsus on ette loetud, keda on jäetud ootamise agooniasse ning kellele viimaks on öeldud: „Minge minema! Teile andestatakse!“ Need inimesed peaksid meile jutustama oma muljetest. Kristus ise on rääkinud sellest surmahirmust ja ängistusest.“

Laupäev, 23. detsember 1915.

Troonipärija saatis eelmisel nädalal oma isa ühel inspektsioonireisul Galiitsias. Teda tabas äge verejooks ninast, millele varsti komplikatsioonina lisandusid kauavältavad minestushood.

Keiserlik rong pöördus kohe tagasi Mogilevi poole, kust arstiabi leidmine oleks olnud hõlpsam. Ent kuna haige jõud vähenes kiiresti, oli keiser käskinud jätkata sõitu kuni Tsarskoje Selooni.

Kohutavast kriisist saadik, mille Aleksei Nikolajevitš tegi läbi 1912. aastal, pole teda kunagi veel tabanud nii tõsine veritsustõve hoog. Kahel korral kardeti juba ta lahkumist elavate kirjast.

Kui keisrinnale saabus hirmuäratav teade, oli ta esimeseks hooleks kutsuda kohale Rasputin. Ta anus teda kogu hingest oma lapse pärast. *Starets* hakkas otsekohe palvetama. Peale lühikest palvust teatas ta uhkelt:

— Täna jumalat! Seekord kingib ta mulle veel su poja elu...

Rong saabus järgmisel, 18. detsembri päeva hommikul Tsarskoje Seloosse. Öö lõpule kaldudes oli *tsezarevitš*'i seisukord järsku muutunud paremaks: palavik alanes, süda hakkas tuksuma tugevamini, verejooks muutus aeglasemaks. Veel sama päeva õhtuks oli nina haavale tarretunud kärn.

Kuidas siis keisrinna ei peaks uskuma Rasputinisse?

Esmaspäev, 27. detsember 1915.

Intiimvestluses Sazonoviga juhin ta tähelepanu arvukaile väsimustunnuseile, mida olen märganud kõikjal avalikus arvamuses.

— Alles eile, ütlen ma, — üks kõrgemaid keisrikoja aukandjaid, üks neist, kes kõige sagedamini viibivad keisri läheduses, seletas kõigi klubiliikmete juuresolekul avalikult, paari sammu kaugusel minust, et sõja jätkamine on hullumeelsus ja et rahutegemisega tuleb rutata.

Sazonov teeb pahase žesti. Ent siis jätkab ta heasüdamliku naeratusega:

— Jutustan teile loo, mis sunnib teid otsekohe unustama eilset halba muljet; see tõendab teile, et keiser püsib vaenulisemal seisukohal Saksamaa vastu kui kunagi varem... Nii siis, kuulake.

Rohkem kui kolmekümne aasta kestel on meie vana õueminister Fredericks seotud tiheda sõprussidemega krahv Eulenburgiga, kes on Berliini keisrikoja ülem-

marssal. Nad on oma karjääri teinud rööbiti ja peagu üheaegselt tõusnud ühtedele ja samadele ametikohtadele, samadele auastmetele. Nende tegevusalade sarnasus on nad pühendanud kõigesse intiimsesse ja varjatusse Vene ja Saksa keisrikodade vahel. Poliitilised ülesanded, suverääni kirjavahetus suveräänigа, kauplemised abielude suhtes, perekonnaasjad, kingituste ja aumärkide vahetus, vürstlikud skandaalid, morganaatilised ühendused — kõige sellega on nad tuttavad, kõigesse on nad segatud ... Nüüd kolm nädalat tagasi saab Fredericks Eulenburgilt ühe tundmatu vahendaja poolt Berliinist kaasatoodud kirja, mis, nagu näitab tempel ümbrikul, on pandud posti ühes Petrogradi postiasutises. See kiri kõlab järgmiselt: *„Meie kohus jumala, meie suveräänide, meie maa vastu kohustab meid, et peame tegema kõik, mis oleneb meist, et lähendada üksteisele meie kaht keisrit, mis pärast võimaldaks nende valitsustel leida alused väärikaks rahulepinguks. Kui meil õnnestub uuesti jalule seada nende endine sõprus, siis ei kahtle ma, et see kohutav sõda lõpeb otsekohe“* jne. Fredericks andis kirja otsemaid edasi Tema Majesteedile, kes kutsus mu enda juurde, et kuulda minu arvamist. Vastasin, et Eulenburg selle sammuga võis tulla toime ainult oma suverääni erilisel käsul; nii on meil ümberlükkamatu tõend tähtsuse kohta, mis Saksamaa omistab Venemaa eraldamisele liitlasist. Ka keiser oli selles veendunud ning jätkas:

„Eulenburg ei näi taipavat, et ta soovitab mulle ei midagi vähemat kui moraalset ja poliitilist enesetappu, Venemaa alandamist ja minu au ohverdamist. Asi on aga siiski küllalt huvitav, et tema üle pisut mõtiskella. Olge nii siis lahke ja tooge mulle homme vastuse kavand ...“ Enne kirja usaldamist minu kätte luges ta selle uuesti valjusti läbi; siis, kriipsutades sinise pliiatsiga alla sõnad: „nende endine sõprus“, kirjutas ta äärele: „See sõprus on surnud. Ärgu räägitagu sellest mulle enam iialgi!“ Järgmisel päeval esitasin Tema Majesteedile vastuse kavandi, mis peajoontes kõlas järgmiselt: „Kui te soovite tõsiselt töötada rahu tagasipöördumiseks, siis püüdke keiser Wilhelmilt saavutada, et ta sama ettepaneku esitaks üheaegselt neljale liitlasele. Teisiti pole

võimalikud mingid läbirääkimised." Heitmata isegi pilku mu kavandile, ütles mulle keiser: „Mõtlesin selle üle eilsest saadik järele. Igasugune vastus, nii vähejulgustav kui ta olekski, riskiks saada tõlgendatud nõustumisena astuda kirjavahetusse. Nii jääb siis Eulenburgi kiri vastuseta."

Avaldan Sazonovile oma sügavat rahuldust:

— See oli ainus õige käitumisviis. Olen õnnelik, et keiser leidis selleks intuitsiooni spontaanselt; ta ausalt iseloomult ma muud ei oodanudki. Keeldudes andmast üldse mingit vastust, on ta näidanud end täiusliku liitlasena. Kui kohtute temaga, palun teid talle edasi anda mu õnnitlused ja tänu.

Teisipäev, 28. detsember 1915.

Enne oma praegust viibimist Venemaal olin venelastest kohanud vaid diplomaate ja kosmopoliite — tähendab säärase vaimulaadiga inimesi, kes olid suuremal või vähemal määral läbi imbunud lääne-euroopaliste algmetega, kes olid enam või vähem kujunenud lääne loogika ja meetodite mõjustusel. Ent kui erisugusena tundub küll vene vaimulaad siis, kui teda jälgida ta loomulikus keskkonnas, ta omas õhustikus!

Minu peagu kaheaastase oleskelu vältel Petrogradis on kõnelustes poliitikategelaste, sõjaväelaste, seltskonnainimeste, ajakirjanike, tööstarite ja professoritega mind kõige enam hämmastanud nende tajumuste ja kavastiste ebamäärasus ning seostamatus. Nende mõttekäigus satud üha mingile koordinatsiooni või järjekindluse veale. Faktide ja ideede kooskõlastamine on ebakindel, arvestused ebatäpsad, perspektiivid selgusetud ja hajuvad. Palju õnnetusi ja ebakordaminekuid käesolevas sõjas seletub küll vaid sellega, et venelased tajuvad tõelisust ainult nagu läbi unelmate udu ega oma õiget teadmust ajast ja ruumist. Nende kujutlusvõime on hajalivalguv ja mõnuleb põgusaist, piiritlematuist piltidest, umbkaudseist ning ebaorgaanilisist konstruktsioonidest.

Petrogradi salongides valitseb suur ärevus. Neis räägitakse poolikute sõnadega poliitilisest skandaalist, millesse on segatud keiserliku perekonna liikmeid ja keegi preili Maria Vassiltšikov; osundatakse salajasele kirjavahetusele Saksa suveräänidega.

Mõned täpsad üksikasjad, mida mul oli võimalik kontrollida, näitavad, et asi on tõsine. Küsitlen selle kohta Sazonovit, kes vastab mulle järgmist:

— Preili Maria Vassiltšikov, kes praegu on umbes viiekümneaastane, vürst Sergei Ilarionovitš Vassiltšikovi lelletütar, sugulussidemeis Urussovite, Volkonskite, Orlov-Davõdovite, Meštšerskitega jne., keisrinna audaam, elas sõja puhkemisel ühes suvilas Semmeringis, Viini lähedal. Seal elas ta harilikult, olles järjekindlas suhtluses kogu Austria aristokraatiaga. Semmeringi suvila, milles ta peatus, kuulub Liechtensteini vürst Franzile, kes oli Austria suursaadikuks Peterburis 1899. aasta paiku. Vaenliku tegevuse algamisel pandi preili Vassiltšikov oma villasse koduaresti, kuid käis siiski läbi arvuka seltskonnaga. Paar nädalat tagasi aga oli Hesseni suurhertsog teda palunud tulla Darmstadti ja saatnud talle selleks reisuloa. Preili Vassiltšikov on intiimseis sõprussidemeis suurhertsog Ernst Ludwigi ja ta õdedega [1] ning omab pealekauba kirge vahetalitusiks ja intriigideks. Ta asus teele otsekohe.

Darmstadtis palunud suurhertsog teda sõita Petrogradi ja anda tsaarile nõu sõlmida viivitamatult rahu. Suurhertsog kinnitas, et keiser Wilhelm on valmis leppuma Venemaa kasuks väga soodsail tingimusil; ta insinueeris isegi, et Inglismaa olevat juba Berliini valitsuse juures teinud alguse ja püüdnud taotella eraldi kokkulepet; ta lisandas lõppeks, et Venemaa ja Saksamaa lep-

---

[1] Õed on järgmised: 1) printsess Viktoria, sündinud a. 1863 ja abielus Battenbergi prints Ludwigiga; 2) printsess Elisabeth, sündinud a. 1864, suurvürst Sergei Aleksandrovitši lesk; 3) printsess Irene, sündinud a. 1866, abielus Preisi prints Heinrichiga, kes on keiser Wilhelmi vend; lõppeks 4) keisrinna Aleksandra Feodorovna.

pumine on hädatarvilik dünastilise printsiibi säilitamiseks Euroopas.

Kindlasti poleks suurhertsog suutnud pöörduda sobivama isiku poole, kui oli seda Maria Aleksandrovna. Preili Vassiltšikovi kujutlusvõime võttis otsekohe tuld; ta nägi end juba sõlmimas endisaegseid pühi liitusid, päästes niimoodi tsarismi ja ühtlasi andes maailmale tagasi rahu.

Kindluse mõttes oli suurhertsog kõik selle, mida ta temale oli rääkinud, tõlkinud inglise keelde, ning Maria Aleksandrovna oli selle teksti otsekohe ümber tõlkinud prantsuse keede. Dokument oli määratud Sazonovile. Viimaks andnud suurhertsog Maria Aleksandrovnale kaks enda käega kirjutatud kirja, milledest üks oli adresseeritud keisrile ja teine keisrinnale. Esimene neist kirjadest oli ainult Sazonovile määratud noodi kokkuvõte sõbralikes ja sugereerivais väljendusis. Teine kiri, mis oli kirjutatud veel lembemas toonis, pidi keisrinnas esile kutsuma ta kõige hellemad tunded, kõik ta perekonna- ja noorusemälestused. Viimne lause kõlas järgmiselt: *„Ma tean, mil määral sa oled muutunud venelannaks; ent sellele vaatamata ei suuda ma uskuda, et Saksamaa oleks su südamest kustunud.“* Mõlemad kirjad olid kinni kleepimata, et Sazonovile anda võimalust neid läbi lugeda koos noodiga.

Järgmisel päeval, varustatud Saksa passiga, asus preili Vassiltšikov teele Petrogradi üle Berliini, Kopenhaageni ja Stockholmi.

Petrogradis läks ta jalamaid Sazonovi juurde. See oli suuresti üllatatud ja võttis ta vastu otsekohe. Kui märgukiri ja kirjad olid tema käes, avaldas Sazonov Maria Aleksandrovnale pahameelt, et see võtab enesele niisuguseid ülesandeid. Selline vastuvõtt paiskas ümber kõik Maria Aleksandrovna ootused ja hävitas kogu ta unistuste ehitise. Ta jäi tummaks ja jahmunuks.

Veel samal õhtul sõitis Sazonov Tsarskoje Seloosse ja tegi keisrile ettekande. Juba esimeste sõnade juures tõmbles keisri nägu kannatamatusest. Võttes kirjad, heitis ta nad läbilugematult põlastusega oma kirjutuslauale. Siis ütles ta erutatud häälega:

— Näidake mulle märgukirja!

Iga lause juures hüüatas ta vihast:

— Teha mulle niisuguseid ettepanekuid — kas pole see häbistav... Ja kuidas see intrigant, see hullumeelne julges nad mulle anda edasi!.. Kogu see dokument pole muud kui valede ja salakavaluste kangas!.. Inglismaa valmistub reetma Venemaad! Milline absurdsus!..

Kui ta oli lugemise lõpetanud ning ta närvid rahunenud, küsis ta:

— Mida teeme preili Vassiltšikoviga?.. Teate ta kavatsusi?

— Ta ütles mulle, et kavatseb sõita otsekohe Semmeringi tagasi.

— Tõepoolest!.. Ta kujutleb enesele, et lasen ta pöörduda Austriasse tagasi!.. Ei, Venemaalt ta enam ei lahku. Lasen ta interneerida mõnda ta mõisa või kloostrisse. Homme arutan seda küsimust siseministriga.

Reede, 31. detsember 1915.

Kõikide isikute ees, kes viimastel päevadel temaga kokku puutunud, on keiser Maria Aleksandra Vassiltšikovi kohta väljendunud niisama ärritatult kui karmilt:

— Võtta enesele niisugune vaenliku riigipea ülesanne... Kuidas ta ei taibanud, et nende kirjade enda kätte võtmisega ta riskis tõsiselt kompromiteerida keisrinnat ja mind...

Maria Aleksandrovna Vassiltšikov areteeriti eile keisri käsul ja viiakse Tšernigovi, kus ta interneeritakse ühte kloostrisse.

SISUKORD.

Lk.

Eessõna 7

I peatükk (20.—23. juuli 1914)

Prantsuse presidendi küllasõit. — Kahe riigipea kohtumine. — Gala-dinee Peterhofis. — Presidendi ja tsaari nõupidamine. — Diplomaatliku korpuse vastuvõtt Talvepalees. — Gala-dinee saatkonnas. — Streigid. — Krasnoje Seloo laagris. — Lahkumisdinee „*France*'il". — Aleksandra Feodorovna. — Presidendi lahkumine. Õine huvisõit tsaari jahil. Jne. 15

II peatükk (24. juuli — 2. august 1914)

Austria-Ungari ultimaatum Serbiale. — Inglismaa ja Prantsuse-Vene liit. — Saksamaa ja Austria-Ungari saadikute jäik esinemine. — Austria-Ungari mobilisatsioon. — Belgradi pommitamine. — Telegrammide vahetus tsaari ja keiser Wilhelmi vahel. — Venemaa mobilisatsioon. — Saksamaa ultimaatum Venemaale. — Sõjakuulutus. — „Oleleb jumalik õigus." — Jumalateenistus Talvepalees. — 1812. a. püha-liku vande kordamine tsaari poolt. Jne. . . . 33

III peatükk (3.—17. august 1914)

Suurvürst Nikolai Nikojalevitši määramine ülemjuhatajaks. — Inglismaa sõttaastumine. — Minu vastuvõtt tsaari poolt: tänu Prantsusmaale, sõjategevuse üldkava, võitlus lõpuni. — Minu vastuvõtt suurvürst Nikolai Nikolajevitši poolt. — Austria-Ungari sõjakuulutus Venemaale. — „Wilhelm Püha Helenale!" — Duuma istung 8. augustil. — Suurvürstinna Maria Pavlovna. — Saksa mõju Venemaal. — Balti

Lk.

aadel. — „Kui *starets* oleks olnud siin...“ — Vene armee üldrünnak. — Suurvürst Nikolai Nikolajevitši manifest poola rahvale. Jne. . . 53

IV peatükk (18. august — 11. september 1914)

Suurejoonelised palvused Moskvas. — Rahva vaimustus. — 1812. a. mälestused. — Sakslaste rünnak Pariisile. — Soldau katastroof. — „Olime selleks ohvriks kohustatud...“ — Nikolai II iseloom: ebausklik hirm ebasoodsa saatuse ees. — Venelaste aktiivsus Austria ja Saksa rindel. — „On löönud saatuslik tund.“ — Marne'i võit. — Prantsusmaa on päästetud!.... . 78

V peatükk (12. september — 28. oktoober 1914)

Rasputini tagasitulek. — Minu jutuajamine krahv Wittega: „See rumal avantüür tuleb ruttu likvideerida.“ — Sõjaminister kindral Suhhomlinov. — Rasputin nihkub jälle esile. — Rasputini minevik, ta mõju õukonnas. — „Pühakuid laimatakse ju alati!“ — Suurvürstinna Jelizaveta Feodorovna. — Suurvürst Sergei tapmine 1905. a. — Suurvürstinna külaskäik mõrvari juurde. — Ta loobumine ilmlikust elust. — Anarhist Lenin ja sõda. — Püha sinod ja marseljees. Jne. 98

VI peatükk (29. oktoober — 30. november 1914)

Türgi torpeedopaatide ootamatu rünnak Odessale. — Vahekorra katkemine Türgimaaga. — Rasputini mõistatuslik kirjapala minule. — Vene võidud Galiitsias. — Krahv Witte intriigid. — Audients keisri juures. — Nikolai II kavatsused võidu puhul. — Lodzi lahing; venelastel libiseb võit käest. — Rasputini eelkäija: maag Philippe. — Õndsa Serafimi pühaks kuulutamine ja selle toimingu seos troonipärija sünniga. Jne. 145

VII peatükk (1.—31. detsember 1914)

„Ootan ronge laskemoonaga, kuid mulle saadetakse rongitäied pappe!“ — Lodz langeb sakslaste kätte. — Paavst Benedikt XV ja jumalarahu. — Venelased muutuvad pessimistlikuks. — Püsside ja varustuse puudus. — „Meid on kuritahtlikult petetud!“ — Proua Anna Võrubova, ta intiimne sõprus keisrinnaga. — Vanaaasta õhtu muremõtteid 173

Lk.

VIII peatükk (1. jaanuar — 13. veebruar 1915)

Keisrinna olemus ja hingelaad. — *Ohrana*. Ta ajalugu, eesõigused, võim. — Palee politsei ja keisri isiklik julgeolu. — Venelase usuelu. Evangelism ja müstitsism. Lahkusud. — Rasputin ja Võrubova. — Vene üliõpilane. — Poola küsimus. — Keiser Wilhelmi taasleitud telegramm. — Revolutsioonilise sotsialismi kangelasi: Burtsev. — Piinlik ülesanne. Jne. . . . 188

IX peatükk (14. veebruar — 31. märts 1915)

Suurvürst Nikolai Nikolajevitši ja Rasputini vaen. — Katarina II ja juudid. — Bulgaaria kahtlane käitumine. — Minu kohtumine Rasputiniga. Ta kummalised sõnad. — Inglise-Prantsuse laevastik ründab Dardanelle. — Kindral Pau missioon. — Krahv Witte surm. — Mjassojedovi reetlikkus. — Minu audients keisri juures peastaabis. — Wene *mužik* ja vene hing. — Endatapu usulahud. — „Punane surm". Jne. 224

X peatükk (1. aprill — 2. juuni 1915)

Lihavõtte pühitsemise hämmastav sära. — Vene kirikud ja vaimulik muusika. — Suurvürst Sergei Mihhailovitš ja sõjamoona puudus. — Saksa ja vene vere osatähtsus Romanovite sugukonnas. — Venelaste rünnak Sileesias. — Plahvatus Ohta püssirohuvabrikus. — Keskriikide vägede vasturünnak Galiitsias. — Venelaste taganemine. — Itaalia astub sõtta. — Rasputini konkurent — nõdrameelne Mitja Koljaba. Jne. . 249

XI peatükk (3. juuni — 24. august 1915)

Meeleolu tõus. — Rahutused Moskvas. — Uus siseminister. — Suhhomlinovi vallandamine. — „Suur rahapuuduse häda" Bulgaaria tsaaril. — Omaaegne kolmemiljoniline toetus ja kviitung. — Kolmandik mehi lahingus ilma püssita. — Rasputini lahkumine. — Sakslased vallutavad Varssavi. — Kloosterlik kord keisri perekonnas. — Tormine istung duumas. — Keskustelu proua Võrubovaga. — Rasputini tagasitulek. . 270

XII peatükk (25. august — 20. september 1915)

Tsaar tagandab suurvürst Nikolai Nikolajevitši ja võtab ülemjuhatuse enda kätte. — Aleksandra Feodorovna ja Rasputini osa selles

Lk.

otsuses. — Keiser laseb proua Võrubova kaudu pärida minu arvamust. — „Sündigu jumala tahtmine!“ — Revolutsiooni ennustamine. — Rasputini mõju kasvab. — Vilno kaotus. — Streik. „See on ainult peaproov.“ 295

XIII peatükk (21. september — 31. detsember 1915)

Keiser Ferdinand on paljastanud oma mängu. — Lahkhelid Vene valitsuses. — „Vennatapmise žesti“ mõju vene seltskonnas. — Audients keisri juures. — Rasputin usub oma üliloomulikesse võimetesse. — Tinglemised rumeenlastega. — „Slaavi hing on pime mets.“ — Doumer Petrogradis. — *Skopets*'id — kastreerijate usulahk. — Dostojevski piinahetked. — Krahv Eulenberg sondeerib pinda. Preili Maria Vassiltšikovi pettumine oma vahenduslootustes. Jne. 309

Nimede register II köite lõpus.

PALÉOLOGUE

TSAARIRIIK MAAILMA-SÕJAS

I

